

Στο συλλογικό τόμο *Μελέτες για το Φύλο στην Ανθρωπολογία και την Ιστορία*, επιμ. Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη και Ευθύμιος Παπαταξιάρχης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2011, σ. 227-343. ISBN 978-960-221-535-7.

Το φύλο και η σεξουαλικότητα στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης: επιστημολογίες και τεχνολογίες του έμφυλου σώματος

Αθηνά Αθανασίου

«Εμείς», μέσα σ' αυτούς τους μερικούς λογο-θετικούς κόσμους, δεν διαθέτουμε άλλη οδό προς τη σύνδεση με τη μη συμπαντική, μη γενική, μη αυθεντική ολότητα παρά εκείνη που περνάει από το ριζικό δια-μελισμό και εκ-τοπισμό των ονομάτων και των σωμάτων μας. Πώς λοιπόν η ανθρωπότητα μπορεί να διαθέτει μορφή έξω από τα αφηγήματα του ανθρωπισμού; Ποια γλώσσα θα μιλούσε μια τέτοια μορφή;

Donna Haraway 2006

Ο αγώνας ενάντια στο ρατσισμό, τον ετεροσεξισμό και το απαρτχάιντ έχουν μέσα μου την ίδια επιτακτικότητα που έχει η πάλη με τον καρκίνο. [...] Η αναγνώριση της ύπαρξης αλλά και των περιορισμών της δύναμής μου, και η αποδοχή της ευθύνης του να την χρησιμοποιώ για μένα, με εμπλέκουν σε άμεσες και καθημερινές πράξεις που με αποτρέπουν από το να καταφεύγω στην άρνηση. Τα λόγια της Σιμόν ντε Μποβουάρ ηχούν στο νου μου: «Είναι μέσα από την αναγνώριση των πραγματικών συνθηκών της ζωής μας που κερδίζουμε τη δύναμη της πράξης και το κίνητρο της αλλαγής».

Audre Lorde 1988

Εισαγωγή: Τα πάθη του έμφυλου σώματος στη δικαιοδοσία των «επιστημών της ζωής»

«Η Φύση αποκαλύπτεται μπροστά στην Επιστήμη»: διακηρύσσει η επιγραφή πάνω στο άγαλμα του ύστερου 19^{ου} αιώνα, το οποίο κοσμεί την Ιατρική Σχολή του Παρισιού και αναπαριστά μια νεαρή γυναίκα με γυμνά στήθη που απομακρύνει ένα πέπλο από το ελαφρά γερμένο κεφάλι της. Την αναπαράσταση αυτή σχολιάζει η Ludmilla Jordanova (1999) στη σημαντική ιστορική μελέτη της για τη σχέση φύλου και βιο-ιατρικής επιστήμης, μια σχέση που η γενεαλογία της εκπορεύεται από το ιστορικό πρόταγμα -την επιτακτικότητα της επιστημονικής και ιατρικής αποστολής- να κατανοηθεί η «φύση της γυναίκας». Αυτό δε σημαίνει ότι το ανδρικό φύλο δεν απασχόλησε την ιατρική επιστήμη στη διαδρομή της δυτικής ιστορίας, αλλά ότι η «γυναίκα» ήρθε στο προσκήνιο του βιο-ιατρικού λόγου ως συνώνυμο της ίδιας της «φύσης», ως ένα πλάσμα του οποίου ο βίος καθορίζεται από τη βιολογία του¹: ήρθε, δηλαδή, στο προσκήνιο του λόγου της δυτικής επιστήμης ως το *κατεξοχήν* ιατρικό αντικείμενο. Η μορφή της «γυναίκας» έγινε το πεδίο πάνω στο οποίο συμβολοποιήθηκε το όλο εγχείρημα της ιατρικής επιστήμης ως μια μοιραία, οιονεί σεξουαλική, συνάντηση του Ορθού Λόγου με την ίδια τη Φύση. Η Φύση εννοιολογήθηκε ως η ωμή (προ-κοινωνική, προ-πολιτισμική) πρώτη ύλη: άγρια, ανεξερεύνητη, αινιγματική και σαγηνευτική μαζί, παραμένει αντικείμενο «διείσδυσης» και ηρωικής ανακάλυψης από το φως του Λόγου² που εκπροσωπείται επάξια από την

¹ Στον Αριστοτέλη το θηλυκό ανάγεται στο πεδίο της ύλης –της αδιαφοροποίητης και αδιαμόρφωτης υλικότητας- που μπορεί να αποκτήσει μορφή οντότητας μόνο μέσω του *λόγου*, όπως αυτός εκφράζεται από την παραγωγική και δημιουργική δύναμη του αρσενικού. Το θηλυκό είναι παθητικό και το αρσενικό είναι ενεργητικό, ο φορέας από τον οποίο προέρχεται η αρχή της κίνησης. Το σπέρμα είναι αυτό που δίνει στο σώμα την ψυχή, ενώ η θηλυκή πλευρά παρέχει την ύλη (βλ. Horowitz 1976, Lange 1983).

² Οι τροπικότητες του φωτός και του σκότους, που διέπουν την επιστήμη του Διαφωτισμού, είναι κεντρικές στον πειθαρχικό αυτό λόγο που κατασκευάζει το γυναικείο σώμα μέσω της αποικιοκρατικής μεταφοράς της *terra incognita* –της «παρθένας γης» ή της «μαύρης ηπείρου», σύμφωνα με τη γνωστή μεταφορά του Sigmund Freud- που αναμένει την ηρωική έλευση των πρωτοπόρων εξερευνητών και κατακτητών.

ανδροκρατούμενη και ανδροκεντρική ιατρική επιστήμη. Σ' αυτό το στερέωμα συμβόλων, μεταφορών, γνώσεων και πρακτικών, η «γυναίκα» αναδύεται ως το φυσικό αντικείμενο – ο υποδοχέας- της (ανδρικής) ιατρικής έρευνας και της (ανδρικής) σεξουαλικής επιθυμίας, αφού, όπως μας δείχνει η Jordanova, η ιατρική ανατομία του γυναικείου σώματος φέρει προγραμματικά μια καθαρά σεξουαλική διάσταση. Το παράδειγμα που αξιοποιεί για να υπογραμμίσει τη σημασία της σεξουαλικοποίησης της γυναικείας ανατομίας είναι τα περίφημα κέρνα ομοιώματα του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα, τα οποία προορίζονταν κυρίως για τη διδακτική της ανατομίας, αλλά και, ενίοτε, για διακοσμητική χρήση (Haviland και Parish 1970, Jordanova 1989): τα γυναικεία ομοιώματα, με την εύγλωττη επωνυμία «Αφροδίτες», φέρουν περιδέραια, έχουν μακριά μαλλιά και αναπαρίστανται να κάθονται, σε μια στάση υπογραμμισμένης στερεοτυπικής θηλυκότητας, πάνω σε βελούδινα μαξιλάρια. Το γεγονός ότι τις περισσότερες φορές τα γυναικεία αυτά ομοιώματα περιέχουν έμβρυο υποδηλώνει την εμβληματική συσχέτιση του γυναικείου σώματος με την αναπαραγωγική λειτουργία. Τα ανδρικά ομοιώματα, αντίθετα, αναπαρίστανται σε κίνηση και προορίζονται για τη διδακτική της φυσιολογίας του καθολικού και κανονικού, «ανθρώπινου» σώματος. Όπως έχει δείξει το έργο της Jordanova, ο δρόμος προς την αυθεντικοποίηση της βιο-ιατρικής γνώσης συνδέεται ιστορικά με τη διεισδυτική εποπτεία και κανονιστική επιτήρηση του γυναικείου σώματος: η ίδια η φύση αναπαρίσταται σαν ένα θηλυκό σώμα του οποίου τα ατίθασα μυστικά αποκαλύπτονται και ελέγχονται από το (έλλογο, ανδρικό) βλέμμα της βιο-ιατρικής επιστήμης.

Σεξουαλικότητα και αναπαραγωγή, λοιπόν, και κυρίως η φυσικοποιημένη συνάφεια και συνέχεια ανάμεσά τους, είναι οι καταστατικές όψεις που όρισαν ιστορικά τη γυναικεία ανατομία στο πλαίσιο της δυτικής νεωτερικότητας. Στους λόγους και τις πρακτικές της βιο-επιστήμης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, το ανδρικό σώμα σηματοδοτεί τον απόλυτο και οικουμενικό τύπο ανθρώπινου σώματος, ενώ το γυναικείο σηματοδοτεί την ιδιαιτερότητα, τη διαφορά, την απόκλιση από την οικουμενική σωματικότητα και την περιχαράκωση στα όρια της «φύσης».³ Είτε στην εκδοχή της γυναίκας ως ατίθασου και

³ Όπως γράφει η Simone de Beauvoir στο *Δεύτερο Φύλο*: «υπάρχει ένας απόλυτος ανθρώπινος τύπος, ο αρσενικός. Η γυναίκα έχει ωοθήκες, μήτρα: αυτές οι ιδιαιτερότητες την φυλακίζουν στην

επικίνδυνου σεξουαλικού όντος που κυριάρχησε στις αναπαραστάσεις του 17^{ου} αιώνα, είτε στην εξιδανικευμένη εικόνα της λευκής οικόσιτης γυναίκας που δέσποσε στο λόγο του 18^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα αντιπροσωπεύει την προ-πολιτισμική βαθμίδα εξέλιξης του ανθρώπου, αλλά και την κατηγορική εξαίρεση από τον ανδρικό-ως-ανθρώπινο ανατομικό κανόνα. Ο διαφωτισμένος ανδρικός νους, ιστορικά και πολιτισμικά εξουσιοδοτημένος να ταξινομεί, να ιεραρχεί αξιολογικά και να παθολογικοποιεί κατηγορίες ανθρώπων (όπως παραδειγματικά τις «γυναίκες», τους «μαύρους», τους «Εβραίους», τους «ιθαγενείς», τους «ομοφυλόφιλους») με βάση σωματικές διαφορές που ανάγονται σε αυτονόητα αληθειακά κριτήρια και ύψιστης αξιοπιστίας οικουμενικά πρότυπα, παραμένει αμόλυντος από τη χυδαία υλικότητα του σώματος. Η «διαφορά» αυτή δεν είναι, ωστόσο, αξιολογικά ουδέτερη, αλλά εισέρχεται στο λόγο φορτισμένη με οιονεί παθολογικά χαρακτηριστικά. Η τιθάσευση και απεμπόληση των πολιτισμικά απαξιωμένων εκδηλώσεων του γυναικείου σώματος, κυρίως των υποτιθέμενα ανεξέλεγκτων εκκρίσεων του, γίνεται δείκτης και μέτρο του «πολιτισμένου σώματος» (Comaroff 1982, Duden 1989, Elias 1978, Fraser και Greco 2005, Freund 1982, Τράκα 2007), ενός σώματος που οριοθετείται και εξιδανικεύεται ως ανδρικό, λευκό, ετεροφυλόφιλο και, πάνω απ' όλα, εύρωστο, αρτιμελές και υγιές. Όσες και όσοι λόγω φύλου, φυλετικότητας, κοινωνικής τάξης, αρτιμέλειας και σεξουαλικότητας δεν εμπίπτουν σ' αυτό το κανονιστικό υπόδειγμα, παραμένουν Άλλοι, αποκλεισμένοι από την «ανθρωπότητα» και τις αναγνωρίσιμες ιδιότητές της (Sontag 1993 [1979]).

Είναι ακριβώς αυτή η περίπλοκη γενεαλογία των ιεραρχικά δομημένων διαιρέσεων -ανάμεσα σε υγεία και παθολογία, κανονικότητα και απόκλιση, καθαρότητα

υποκειμενικότητά της, την περιορίζουν μέσα στα όρια της ίδιας της φύσης. Λέγεται συχνά ότι σκέφτεται με τους αδένες της. Ο άνδρας αγνοεί το γεγονός ότι και η δική του ανατομία περιλαμβάνει αδένες, όπως οι όρχεις, και ότι εκκρίνουν ορμόνες. Θεωρεί το σώμα του μια άμεση και φυσιολογική σύνδεση με τον κόσμο, τον οποίο πιστεύει ότι κατανοεί αντικειμενικά, ενώ θεωρεί το σώμα της γυναίκας τροχοπέδη, φυλακή, επιβαρυνμένο από τις ιδιαιτερότητές του» (σελ. 15, αγγλ. εκδ.). Βλ. επίσης Spelman 1982.

και μιαιρότητα, εαυτό και άλλους- που καθιστά το φύλο «μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», όπως το έθεσε η Joan Scott (1997 [1988]), αλλά και μια κρίσιμη αναλυτική κατηγορία της ιστορικής και ανθρωπολογικής ανάλυσης των βιο-ιατρικών λόγων και των επιστημών υγείας.

Ακολουθώντας, άλλωστε, τις θεωρητικές προσεγγίσεις των έργων που παρουσιάζονται στην επισκόπηση αυτή, το φύλο εκλαμβάνεται εδώ –στις ποικίλες συναρμογές του με την κοινωνική τάξη, την αποικιακή ιστορία, τη φυλετική και εθνική ταυτότητα και τη σεξουαλικότητα- ως ασταθής θέση υποκειμένου μέσα σε περίπλοκες σχέσεις εξουσίας. Υπό το φως των αναζητήσεων και συζητήσεων στους χώρους της φεμινιστικής θεωρίας και της πολιτισμικής κριτικής από τη δεκαετία του 1980 και μετά, το φύλο εκλαμβάνεται ως μια ρευστή και ατελής συναρμολόγηση κανονιστικών εννοιολογήσεων και πειθαρχικών ρυθμίσεων, συμβολικών αναπαραστάσεων, λογοθετικών σχηματισμών, ψυχικών παραστάσεων, εμπρόθετης δράσης και αγωνιστικών αναμετρήσεων όπου διακυβεύονται το νόημα και η εξουσία -τίποτα λιγότερο από την ίδια την πολιτισμική τάξη του ανθρωπίνως διανοητού. Το φύλο εγκαθιδρύεται, συνεχώς, μέσω μιας τελετουργικά τυποποιημένης –αν και πάντοτε ατελούς- επανάληψης σωματικών έξεων που υπαγορεύει το εξιδανικευμένο πρότυπο της έμφυλης κανονικότητας.

Στις μελέτες που παρουσιάζονται στο ανά χείρας δοκίμιο, οι αναλυτικές κατηγορίες «φύλο», «γυναίκες» και «άνδρες», «θηλυκότητα» και «ανδρισμός» δεν παραπέμπουν σε ενιαίες ταυτότητες ή υποστασιοποιημένα συλλογικά υποκείμενα δεδομένης και αυτόδηλης υλικότητας, αλλά σε πολιτισμικές και πολιτικές διαδικασίες υλο-ποίησης που κυβερνώνται από τις ασταθείς και αμφιλεγόμενες ρυθμιστικές μυθοπλασίες και εξιδανικευμένες νόρμες εκείνου που λογίζεται και αναγνωρίζεται ως βιώσιμο σώμα. Είναι, άλλωστε, αυτές οι μυθοπλασίες και νόρμες που ορίζουν και περιορίζουν τα «σώματα με σημασία», δηλαδή με σημαίνουσα υλικότητα, κι έτσι απονέμουν την κοινωνική αναγνωρισιμότητα και βιωσιμότητα των υποκειμένων (Butler 1993 [2008]). Αυτή η διαμόρφωση των ορίων του σώματος πραγματοποιείται μέσω απαγορεύσεων, εκτοπισμών και απωλειών. Οι διαδικασίες και δοκιμασίες μέσω των οποίων καθιερώνεται, αλλά και αποσταθεροποιείται, η ηγεμονική επικράτεια του

αναγνωρίσιμου έμφυλου σώματος αποτελούν κεντρική μέριμνα των βιβλιογραφικών συνεισφορών που σχολιάζονται εδώ.

Στην εργασία αυτή, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αναλυτικές προσεγγίσεις – κυρίως ανθρωπολογικές και ιστορικές- που έχουν θέσει καινούργια και ενδιαφέροντα ερωτήματα, ή έχουν ανοίξει νέες και χρήσιμες προοπτικές σε παλαιότερα ερωτήματα, κι έχουν συμβάλει στη θεωρητική και μεθοδολογική ανανέωση όχι μόνο των ιδιαίτερων πεδίων της υγείας, της βιο-επιστήμης και του φύλου, αλλά και του δυναμικού εκείνου πεδίου που προκύπτει από την αναλυτική συνάρθρωσή τους. Το διεπιστημονικό πεδίο ανθρωπιστικών, κοινωνικών και πολιτισμικών σπουδών που συνιστά η συνάρθρωση αυτή αναδύθηκε στο ευρύτερο πλαίσιο του πολλαπλασιασμού των αντικειμένων μελέτης (π.χ. υγεία, σώμα, πάσχειν, κοινωνική οδύνη, σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας) και του εμπλουτισμού των θεωρητικών-μεθοδολογικών προσεγγίσεων (π.χ. φεμινιστική κριτική, θεωρία της παραστασιακής επιτέλεσης, αποδόμηση, ψυχανάλυση) που συντελέστηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα.

Η κριτική που ασκήθηκε στη ρητορική και την πρακτική των κοινωνικών επιστημών στη δεκαετία του 1980, κυρίως η οξεία κριτική στον αντικειμενοποιητικό λόγο του θετικισμού, συνεισέφερε στη σημαντική θεωρητική και μεθοδολογική ανανέωση κλάδων όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η ιστορία και οι πολιτικές επιστήμες. Διευκολύνθηκε έτσι η συνομιλία τους με τις πολιτισμικές σπουδές, τις σπουδές φύλου, τη φεμινιστική θεωρία, τις queer σπουδές, τις μετααποικιακές σπουδές, καθώς και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας (βλ. Harding 1986, 1991, Jacobus, Fox-Keller και Shuttleworth 1989, Keller 1985, 1992, 1995, Reid και Trawick 2000, Rhodes 2000). Η εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου είχε έτσι κι αλλιώς ήδη μετασχηματίσει τα επιστημολογικά παραδείγματα των παραπάνω γνωστικών πεδίων, αφού δεν ήρθε απλώς και μόνο να προσθέσει σ' αυτά νέες θεματικές, αλλά ενθάρρυνε και μια συστηματική αναθεώρηση των αξιωματικών παραδοχών και καθιερωμένων επιστημολογικών προταγμάτων τους (Αθανασίου 2006, 2007, Βαρίκα 1987, 2000, 2009, Beauvoir 1979 [1949], Γιαννακόπουλος 2003, Παντελίδου-Μαλούτα 2002, Ψαρρά 1993, Wittig 2006 [1981]).

Η αναλυτική συνάρθρωση φύλου και υγείας/ιατρικής/βιοεπιστήμης στοιχειοθετεί ένα πεδίο εντός του οποίου -και μέσω του οποίου- αρθρώνονται κρίσιμες αντιστοιχίες ανάμεσα στο ατομικό σώμα και στο πολιτικό σώμα. Αν η φαινομενολογία έδωσε ιδιαίτερη αναλυτική έμφαση στον ενσώματο εαυτό, είναι ο μεταδομισμός που έστρεψε δυναμικά την αναλυτική οπτική προς την επιτήρηση και πειθαρχική ρύθμιση των ατομικών και συλλογικών σωμάτων στα συμφραζόμενα της σεξουαλικότητας, της αναπαραγωγής, της αρρώστιας και της εργασίας. Η μεταδομιστική φεμινιστική θεωρία ασκεί κριτική στις φαινομενολογικές επεξεργασίες της σωματοποίησης, οι οποίες εκλαμβάνουν ως δεδομένη τη διχοτομία μεταξύ (προϋπάρχουσας) αδρανούς σωματικής υλικότητας και (επερχόμενης) σημαίνουσας κοινωνικότητας. Για την Butler, η οποία συνομιλεί κριτικά με τη φαινομενολογία, το σώμα δεν έχει οντολογική υπόσταση *πριν*, *έξω*, ή *πέρα* από τις κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές ρυθμίσεις που το συγκροτούν μέσα στο πλαίσιο της έμφυλης και ετεροκανονιστικής ιεραρχίας. Έτσι, σε αντίθεση με τις θεωρήσεις που προϋποθέτουν μια οντολογία της «σεξουαλικής διαφοράς», η Butler διερευνά πώς αυτή έχει φτάσει να προσλαμβάνεται ως το έμβλημα της δεδομένης και «φυσικής» σωματικής υλικότητας. Η υλικότητα του σώματος δεν αναφέρεται σε μια εγγενή φυσική ουσία, αλλά, αντίθετα, εκθέτει τις οντολογικές και επιστημολογικές βεβαιότητες, καθώς και τις απαλείψεις και συσκοτίσεις, μέσω των οποίων καθιερώνεται ιστορικά η έμφυλη σωματικότητα ως κοινωνικά και πολιτισμικά διανοητή, αναγνωρίσιμη, αποδεκτή ή επιτρεπτή.

Η εξέταση της θέσης του έμφυλου σώματος στην επικράτεια της βιο-ιατρικής απαιτεί μια κριτική περιδιάβαση στη δυτική εννοιολόγηση της φυσικής υπόστασης του φύλου (Jordanova 1989, 1999, Μπακαλάκη 1994, Παπαταξιάρχης 1992, Σκουτέρη 1991). Στο επιστημονικό στερέωμα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, η φυσική υπόσταση του φύλου εντοπίζεται κυρίως στην ανάδειξη της ανατομικά και φυσιολογικά θεμελιωμένης «ιδιαιτερότητας» του γυναικείου σώματος. Η ανατομία και φυσιολογία των γυναικών, που ταυτίζεται με το βιολογικό πεπρωμένο τους ως μητέρων και τροφών, είναι αυτή που καθορίζει την κοινωνική τους θέση και αξία (Bloch και Bloch 1980). Στο επιστημολογικό αυτό πλαίσιο, ακόμη κι αν μια γυναίκα δεν έχει παιδιά, η ίδια η αναπαραγωγική της δυνατότητα –αναπόδραστα εγγεγραμμένη και φυσικά θεμελιωμένη

στο σώμα της- υπαγορεύει την κατάσταση της υγείας της, ή μάλλον της έλλειψης υγείας της (Poovey 1988).

Διεξάγοντας έρευνες κοινότητας αλλά και πολυτοπικές έρευνες, εστιάζοντας στις λεγόμενες «παραδοσιακές» κοινωνίες αλλά και στα αστικά-μητροπολιτικά συγκείμενα του μετα-βιομηχανικού δυτικού κόσμου, η εθνογραφική εξέταση του έμφυλου λόγου περί υγείας και αρρώστιας και η πολιτισμική εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας επέφερε ανανέωση σε έννοιες-κλειδιά όπως: σώμα, ενσωμάτωση και σωματοποίηση, σάρκα, συναίσθημα, αίσθηση και ενσυναίσθηση, εμπειρία, ταυτότητα, διαφορά, εξουσία, ιδιότητα του/της πολίτη, τις οποίες εκλαμβάνει όχι ως παγιωμένες και υποστασιοποιημένες οντότητες, αλλά ως πολυεπίπεδες διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής νοηματοδότησης, πολιτικής διαπραγμάτευσης, ενεργούς συμβολικής ερμηνείας και ψυχικής παράστασης. Στο πλαίσιο αυτό, οι διαζεύξεις υποκειμενικότητας-αντικειμενικότητας, δημόσιου-ιδιωτικού, ατομικού σώματος-πολιτικού σώματος, αναφορικότητας-αναπαράστασης, λόγου-πρακτικής, πειθαρχίας-εμπρόθετης δράσης τίθενται συστηματικά υπό αναστοχαστική επανεξέταση. Έτσι, η υποκειμενικότητα δεν εικονογραφείται με όρους μιας ενιαίας, σταθερής και ορθολογικής ατομικότητας υπερκαθορισμένης από έναν απόλυτο και παντοδύναμο νόμο, αλλά με όρους συσχετισμού δυνάμεων, διαρκών και εύθραυστων διαδικασιών ενεργούς διάπλασης και διάδρασης. Το υποκείμενο είναι μια «κατά προσέγγιση» τελετουργική εκπλήρωση της εξιδανικευμένης αυθεντίας: δεν είναι, ωστόσο, ούτε εντελώς επικαθορισμένο από κοινωνικούς περιορισμούς ούτε απλώς ελεύθερο να οικειοποιηθεί τον ηγεμονικό λόγο κατά βούληση. Το σώμα, και ειδικότερα το έμφυλο σώμα, δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα ντετερμινιστικά τετελεσμένο προϊόν των κοινωνικών σχέσεων ούτε όμως και σε μια αδρανή και α-ιστορική πρώτη ύλη. Αντίθετα, εκλαμβάνεται ως σημαίνον και σημαινόμενο, κοινωνικά προσδιορισμένο αλλά και αστάθμητα ενδεχομενικό, πεδίο σχέσεων εξουσίας, επιθυμίας, αποποίησης, ιδιοποίησης, διαφοράς, ταύτισης, εκτοπισμού και αντιδικίας –με άλλα λόγια, εκλαμβάνεται ως πεδίο επιτελεστικού αγωνισμού (Αθανασίου 2008α).

Ως προς τις ενσώματες τελεουργίες της μιμητικής ιδιοποίησης της νόρμας, καθίσταται καίριας σημασίας η θεώρηση του Πιέρ Μπουρντιέ, σύμφωνα με την οποία το *habitus* διαμορφώνει και διαμορφώνεται μέσω ενσώματων δομημένων προδιαθέσεων,

μιμητικών χειρονομιών και αναπαραστάσεων που εκφράζονται στο πεδίο της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής. Αυτή η συγκροτησιακή και απροσδιόριστης έκβασης «πρακτική μίμηση» αναφέρεται σε μια σχέση ταύτισης μέσω της οποίας οι «κανόνες του παιχνιδιού» εν-σωματώνονται χωρίς να είναι αναγώγιμοι σε ένα γνωστικό ή ενσυνείδητο επίπεδο, μετατρέπονται σε «δεύτερη φύση» και εγκαθιδρύουν την κυρίαρχη *δόξα*. Έτσι, το *habitus* αναφέρεται σε μια «λογική», ή καλύτερα σε μια «αίσθηση» (*sens*), ενσωματωμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών στο επίπεδο της κοινωνικής πρακτικής, μιας μιμητικά συμμετοχικής εμπλοκής με τον κόσμο· είναι μια δυναμικά ενσωματωμένη ιστορία που, μετατρέπόμενη σε δεύτερη φύση, παύει να αναγνωρίζεται ως ιστορία. Αν και, στη δική της θεωρητική επεξεργασία των διαδικασιών του έμφυλου σώματος, η Butler συνομιλεί με την ιδέα αυτή της «αίσθησης της πρακτικής» επεξεργαζόμενη την επιτέλεση ως κοινωνικό δράμα μέσω του οποίου υποκειμενικότητες συγκροτούνται και απο-συγκροτούνται, ασκεί κριτική στον Μπουρντιέ ότι αφήνει εκτός ανάλυσης την ίδια τη διαδικασία συγκρότησης του υποκειμένου· η «πρακτική μίμηση» του Μπουρντιέ αφενός προϋποθέτει ένα ήδη δεδομένο και συγκροτημένο υποκείμενο που έρχεται σε επαφή με ένα εξωτερικό, «αντικειμενικό», κοινωνικό πεδίο, και αφετέρου πάντοτε αναπαράγει τη συμμόρφωση (Μπουρντιέ 2006, Butler 1999).

Ασκώντας κριτική στις θετικιστικές και μηχανιστικές θεωρήσεις που εκλαμβάνουν το σώμα ως υλικό υπόβαθρο της κοινωνικοποίησης και ως οντολογική βάση και προϋπόθεση κάθε εμπρόθετης δράσης, η σύγχρονη ανθρωπολογική και φεμινιστική θεωρία υποστηρίζει μια εννοιολογική πρόσληψη του φύλου που εμπεριέχει δυναμικά την υλικότητα του σώματος, όχι όμως με την έννοια της οντολογικής βεβαιότητας, αλλά με την έννοια της διαρκούς (και διαρκώς ατελούς και αστάθμητης) επιτελεστικής υλοποίησης των εκάστοτε ηγεμονικών ιδεωδών του φύλου.

Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας εντοπίζει αλλά και, αναπόφευκτα, διαδραματίζει μια κάποια ένταση ανάμεσα στις αναλυτικές κατηγορίες «γυναίκες» και «φύλο». Η ένταση αυτή συμπυκνώνεται στο θεμιτό ερώτημα: αν στόχος είναι η ανάδειξη της *έμφυλης* διάστασης της βιο-ιατρικής, γιατί αυτή η υπερ-εκπροσώπηση των *γυναικών*; Οι λόγοι αυτής της αυξημένης αναλυτικής «ορατότητας» των γυναικών στις μελέτες που διερευνούν τις έμφυλες διαστάσεις της βιο-επιστήμης και της βιοκοινωνικής ιδιότητας

του/της πολίτη (Rose και Novas 2005) είναι ιστορικοί και πολιτικοί: Αν στόχος είναι να κατανοήσουμε επαρκέστερα το πώς συγκροτούνται, νομιμοποιούνται και φυσικοποιούνται συστήματα κοινωνικής ιεράρχησης των υποκειμένων όπως είναι αυτό του φύλου, φαίνεται απαραίτητο να εξετάσουμε τις ιστορικά και κοινωνικά αρθρωμένες σχέσεις εξουσίας που έχουν υπαγάγει *πρωτίστως* τις «γυναίκες» στην α-ιστορική «ουσία» του βιολογικοανατομικού τους φύλου. Χρειάζεται, δηλαδή, να ανιχνευτούν οι σχέσεις (πολιτικής, κοινωνικής, βιο-επιστημονικής) εξουσίας που οργανώνουν και νομιμοποιούν την «κανονιστική μυθοπλασία» (Butler 1990) της διχοτομικής πρόσληψης του φύλου με τρόπους που επιδρούν καταπιεστικά και απαξιωτικά όχι συμμετρικά για όλα τα έμφυλα υποκείμενα, αλλά *κυρίως* για τις γυναίκες, καθώς και για τα γκέι, queer και διαφυλικά (transsexual) άτομα. Το ζητούμενο, δηλαδή, είναι να εξεταστούν οι σχέσεις εξουσίας και τα καθεστώτα αλήθειας που κατασκευάζουν τις «γυναίκες» ως φυσικά δεδομένη και εγγενή «διαφορά» -και μάλιστα παθολογική και απαξιωμένη- ως προς την εξιδανικευμένη προφάνεια της ανδρικής, αστικής, ετεροσεξουαλικής, λευκής «οικουμενικότητας», και μάλιστα σ' έναν χώρο -όπως είναι αυτός της βιο-ιατρικής γνώσης/εξουσίας- στον οποίο η επίκληση της υποτιθέμενα άφυλης επιστημονικής-αξιολογικής ουδετερότητας έχει εμπεδωθεί ως καταστατικό επιστημολογικό πρόταγμα. Τα σημαντικότερα ίσως οφέλη που αποκόμισαν οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες από την εισαγωγή της αναλυτικής κατηγορίας «φύλο» στη ανθρωπολογική και ιστορική μελέτη της βιο-επιστήμης είναι η ιστορικοποίηση και πληρέστερη κατανόηση της ασύμμετρης τοποθέτησης των έμφυλων υποκειμένων στο πεδίο της βιο-ιατρικής, καθώς και της νομιμοποιητικής κατασκευής της «γυναίκας» ως ουσιωδώς διαφορετικής από τον «άνδρα» βάσει της αναπαραγωγικής της φυσιολογίας (από την οποία, άλλωστε, πηγάζει η αμφίσημη εννοιολόγησή της ως ενός πλάσματος –επικίνδυνου και ιερού, μαζί- που χρήζει ιατρικής επιτήρησης). Η αμφισημία αυτή συμπυκνώνεται στην -φαινομενικά μόνο- παράδοξη πολιτισμική και επιστημική κατανόηση όψεων της γυναικείας φυσιολογίας –όπως η περίοδος και ο τοκετός- ως εμβληματικά «φυσικών» πλευρών της γυναικείας υπόστασης, αλλά και, ταυτόχρονα, ως «αφύσικων» παρεκκλίσεων. Ο λόγος της γυναικείας φυσιολογίας και οι πρακτικές ιατρικού ελέγχου που συνάδουν με αυτόν

οικοδομούνται –και εξουσιοδοτούνται- ακριβώς στο σημείο της αμφίσημης και μεταιχμιακής σύζευξης ανάμεσα στην κανονικότητα και την παθολογία.⁴

⁴ Η ανίχνευση των ιστορικών, θεωρητικών, πολιτικών και κοινωνικών συντεταγμένων στις οποίες ανάγεται η ερευνητική έμφαση στην βιο-ιατρική κατασκευή και διαχείριση του *γυναικείου* φύλου δεν πρέπει, βέβαια, να επισκιάζει τη σημασία της διαρκούς ανάγκης μετατόπισης από περιγραφικές χρήσεις του φύλου στην κατεύθυνση μιας περισσότερο αναλυτικής προσέγγισης (Αβδελά και Ψαρρά 1997, Σκοτ 1997 [1988]).

Στις σελίδες που ακολουθούν, αναλύονται οι κοινωνικοί, πολιτισμικοί και επιστημονικοί λόγοι, οι πρακτικές, οι στρατηγικές και οι εννοιολογήσεις που συνθέτουν το στερέωμα της έμφυλα τοποθετημένης ανθρώπινης εμπειρίας της ασθένειας, της οδύνης και της ίασης. Διατηρώντας την αναλυτική έμφαση σε έννοιες-κλειδιά όπως υγεία και αρρώστια, σώμα και ενσωμάτωση, κοινωνική οδύνη και τραύμα, απώλεια και πένθος, βία και θυματοποίηση, εξετάζονται αυτοτελώς θεματικά πεδία στα οποία αναδεικνύεται η αναλυτική, θεωρητική και ερευνητική συνάρθρωση του φύλου και της βιο-επιστήμης: Η ιατροποίηση του έμφυλου σώματος, η κατασκευή της φυλετικής διαφοράς ως σεξουαλική παθολογία, η κοινωνική πειθάρχηση και η βιοπολιτική, η συνάρθρωση κοινωνικής μηχανικής και αναπαραγωγικής ιατρικής, η ευγονική, η υγεία ως πεδίο πολιτικής διεκδίκησης, οι έμφυλες μεταφορές της βιολογίας του φύλου, η γυναικολογία και οι νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, η οικονομία της ορατότητας και οι τεχνολογίες βιο-ιατρικής εποπτείας του έμφυλου σώματος, ο λόγος περί ανοσοποιητικού συστήματος, η χρόνια νόσος και η αναπηρία στο πλαίσιο της κανονιστικής κατασκευής της «σωματικής ικανότητας», οι πολλαπλές όψεις και έμφυλες εκφορές της τεχνο-σωματικής εμπειρίας, η κανονιστική επιστασία του έμφυλου διαφορισμού, ο ορμονικός και χειρουργικός επανακαθορισμός του φύλου, η ιστορική κατασκευή «γυναικείων» ψυχικών διαταραχών όπως η υστερία, η νευρασθένεια και η νυμφομανία, η επιτελεστικότητα της αρρώστιας ως διαμαρτυρία στο πλαίσιο της τελετουργικής θεραπευτικής, και τέλος, η πειθαρχική αποτύπωση της έμφυλης κανονικότητας στο σώμα, τις χειρονομίες του, το σχήμα, το βάρος, την όρεξη, την κίνηση, την εμφάνιση, τις επιθυμίες και τις αποστροφές του.

Η ιατροποίηση της «σεξουαλικής διαφοράς»: Η αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία ως συνώνυμο της υγείας

Στα πεδία της βιολογίας και των βιο-ιατρικών επιστημών, χαρακτηριστικά ηγεμονική έχει υπάρξει η εννοιολόγηση του βιολογικού σώματος ως οικουμενικής, σταθερής και πολιτικά ουδέτερης οντότητας, μιας οντότητας που κείται εκτός ιστορικών, πολιτισμικών και γεωπολιτικών επιμερισμών. Σ' αυτό το ουσιολογικό επιστημικό πλαίσιο, οι κατηγορίες του φύλου -η «θηλυκότητα» αλλά και ο «ανδρισμός»- συνιστούν οικουμενικές κατηγορίες που έχουν βιολογικό υπόβαθρο. Η περίοπτη θέση που κατέχει

η συμβολική αξιακή αντίστιξη φύση/πολιτισμός και η σχέση της με τις κοινότητες νόρμες του φύλου στη δυτική μεταφυσική αναλύεται στο σημαντικό άρθρο της Donna Haraway (1979) που εξετάζει κριτικά την ιστορία του «βιολογικού εγχειρήματος» και των έμφυλων και σεξουαλικών του συνδηλώσεων από την ανθρώπινη μηχανική ως την κοινωνιοβιολογία. Η επιστημολογική διάκριση ανάμεσα σε «γυναίκες» που ανάγονται στη «φύση» και σε «άνδρες» που ανάγονται στον «πολιτισμό» έχει υπάρξει στο επίκεντρο ιδιαίτερα έντονων αναζητήσεων και δημιουργικών συζητήσεων στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας κι έχει σηματοδοτήσει τη μετάβαση από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου (Ortner 1994 [1974], Rosaldo 1994 [1974], Strathern 1994 [1980], για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. Μπακαλάκη 1994, για κριτική στην κατηγορική αντίθεση φύσης-πολιτισμού βλ. MacCormack 1980, Mathieu 1978, 1991 [1989], Παπαταξιάρχης 1992).

Πριν από τον 18^ο αιώνα, όπως σημειώνει ο Thomas Laqueur, η θεώρηση του σώματος κυριαρχούνταν από το αρχετυπικό μοντέλο του ενός φύλου: «Σύμφωνα με το μοντέλο του ενός φύλου, κυρίαρχο στην ανατομική σκέψη επί δυο χιλιάδες χρόνια, η γυναίκα γινόταν κατανοητή σαν αντιστροφή του άνδρα: η μήτρα ήταν το γυναικείο όσχεο, οι ωοθήκες ήταν οι όρχεις, τα χείλη ήταν η ακροποσθία, και ο κόλπος ήταν το πέος» (1990: 236). Σ' αυτό το μοντέλο, στο οποίο τα γυναικεία όργανα δεν είχαν δικά τους ονόματα και από το οποίο απουσίαζε τελείως η κλειτορίδα, η γυναίκα ήταν δυνάμει άνδρας, ή ένας αποτυχημένος, ατελής άνδρας (βλ. και Γιαννακόπουλος 2003).

Αλλά και σε μεταγενέστερες εποχές, πολύ μετά την μετάβαση από το μονοσεξουαλικό στο νεωτερικό δισεξουαλικό μοντέλο που σημειώθηκε τον 18^ο αιώνα, δεν υπάρχει ομοιογένεια στις εννοιολογήσεις του σεξουαλικού σώματος, αφού το «σεξ» - οι ορισμοί του και οι διασυνδέσεις του με πολλαπλές εκδοχές εξουσίας- παραμένει πάντα αντικείμενο ιδεολογικής και πολιτικής διαμάχης.⁵ Αυτός ο αμφιλεγόμενος χαρακτήρας

⁵ Η έννοια του «σεξ» απηχεί το έργο του Μισέλ Φουκώ, που από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 είχε εμπνεύσει μια αναθεώρηση της ιστορίας της σεξουαλικότητας, η οποία είχε σημαντική απήχηση στις θεωρίες για το έμφυλο σώμα. Σύμφωνα με τη φουκωκή ιστορικο-θεωρητική προβληματική, η σεξουαλικότητα –οριζόμενη ως συναρμογή γνώσεων και πρακτικών που επικεντρώνονται στο σώμα- δεν ρυθμίζεται απλώς και μόνο μέσω των κυριαρχικών τεχνικών της προγραφής και της απαγόρευσης αλλά

του τι συνιστά έμφυλο και σεξουαλικό βιολογικό σώμα διαφαίνεται στην ιστορία των αναπαραστάσεων των γεννητικών οργάνων. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οι πρακτικές της «οργανοθεραπείας» προανήγγειλαν τον ιατρικό κλάδο της ενδοκρινολογίας, η ανακάλυψη των ορμονών οδήγησε στην επανεπίνοηση της «ουσίας» της «σεξουαλικής διαφοράς» (Fausto-Sterling 2000α, Oudshoorn 1994).

παράγεται μέσω της υπαγόρευσης και της προτροπής στο λόγο. Στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*, ο Φουκώ παρουσιάζει την μεθοδολογία της ανάλυσης της γνώσης γύρω από το «σεξ», και πιο συγκεκριμένα, τον «κανόνα της πολυσημίας των Λόγων»: Στο πεδίο του Λόγου, εξουσία και γνώση συναρθρώνονται· ο Λόγος παράγει και μεταδίδει εξουσία, αλλά επίσης εκθέτει και υπονομεύει την εξουσία. Η εμφάνιση της φιλολογίας γύρω από τη σεξουαλικότητα στην ψυχιατρική, το δίκαιο και τη λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα οδήγησε στην ενδυνάμωση του κοινωνικού ελέγχου της ομοφυλοφιλίας, αλλά και –την ίδια στιγμή– έδωσε τη δυνατότητα για τη διαμόρφωση ενός αντίπαλου Λόγου, ενός Λόγου που διεκδικούσε αναγνώριση νόμιμης ύπαρξης. Ως πειθαρχική τεχνολογία κανονικοποίησης –δηλαδή, συγκρότησης του πεδίου του πολιτισμικά διανοητού, δυνατού και επιτρεπτού–, η κατηγορία του «σεξ» ιστοριοποιείται στο πλαίσιο της επιστημικής και λογοθετικής εμπέδωσης του βιοπολιτικού συστήματος αναπαραγωγικής σεξουαλικότητας. Ο Φουκώ εισιγείται μια κριτική γενεαλογία της ιστορικής και επιστημολογικής κατηγορίας του «σεξ» ως ουσιοποιημένου προϊόντος ενός συστήματος κοινωνικής ρύθμισης της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Το σώμα –το πεπερασμένο και πειθαρχημένο ή «πειθήνιο» (χρήσιμο, λειτουργικό, χειραγωγίσιμο) μικροσώμα της πειθαρχίας– αντλεί το (έμφυλο) νόημά του από τα λογοθετικά συγκείμενα των σχέσεων εξουσίας που συγκροτούν σεξουαλικές οντολογίες, αποκρύπτοντας συστηματικά τον μηχανισμό της ίδιας τους της ιστορικότητας. Το σώμα –τόσο το ατομικό ανθρώπινο σώμα όσο και το μαζικό σώμα του πληθυσμού– είναι το ύστατο διακύβευμα εκείνης της ειδικής νεωτερικής μορφής εξουσίας-γνώσης που ο Φουκώ ονομάζει «βιο-εξουσία» και των συστατικών τεχνικών της: την «ανατομο-πολιτική του σώματος» και τη «βιο-πολιτική του πληθυσμού». Σε αντίθεση με την προ-νεωτερική εξουσία που βασιζόταν στο δικαίωμα του ηγεμόνα να αφαιρεί τη ζωή των υπηκόων του, η νεωτερική βιο-εξουσία εστιάζεται στη χειραγώγηση της ανθρώπινης ζωής και επενδύει στην εξορθολογιστική ρυθμιστική πρόσβαση στα ατομικά σώματα.

Η Lisa Jean Moore και η Adele E. Clarke (1995) έχουν ανιχνεύσει διεξοδικά τις ιστορικές αλλαγές στις κειμενικές και γραφικές αναπαραστάσεις της κλειτορίδας σε κείμενα ανατομίας του 20^{ου} αιώνα (κείμενα που εκδόθηκαν μεταξύ 1900 και 1991) δείχνοντας, μεταξύ άλλων, τις ανομοιογενείς εννοιολογήσεις και τους αμφιλεγόμενους ορισμούς γύρω από το συγκεκριμένο μέρος του γυναικείου σώματος, όποτε και όπου, βέβαια, αυτό τίθεται στο λόγο ή σε οπτική αναπαράσταση. Οι ανατομικές αποτυπώσεις και εξηγήσεις του γυναικείου σώματος, επιμένοντας στην αναπαραγωγική εννοιολόγηση της γυναικείας σεξουαλικής ανατομίας, πειθαρχούν τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Έτσι, η επιστήμη της ανατομίας, με όλες τις αλλαγές, αντιφάσεις και μετατοπίσεις, έχει παίξει κρίσιμο ρόλο στο στερέωμα λόγων, πρακτικών και αναπαραστάσεων που ιστορικά βάζουν τις γυναίκες στη θέση τους, δηλαδή στην αναπαραγωγική οικονομία.

Σύμφωνα με το μοντέλο υγείας και αρρώστιας που έγινε κυρίαρχο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τρόπος ζωής και κοινωνικοί ρόλοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την υγεία. Αυτό το μοντέλο, αν και φαίνεται να αφορά όλες τις εκφορές φύλου και σεξουαλικότητας, δεν έχει ωστόσο τις ίδιες επιπτώσεις πάνω σ' αυτές. Στο πλαίσιο αυτής της ασύμμετρης εφαρμογής του υπέρτατου οικουμενικού νόμου της φυσικής κοινωνικότητας, η αναπαραγωγική λειτουργία αναδεικνύεται σε κρίσιμο προσδιοριστικό παράγοντα της φυσιολογικής και κοινωνικής ζωής των γυναικών. Ο «φυσικός προορισμός» των γυναικών να γεννήσουν και να αναθρέψουν παιδιά ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα της σωματικής, συναισθηματικής και διανοητικής τους κατάστασης, τόσο των σωματικών δυνατοτήτων τους όσο και των κοινωνικών καθηκόντων τους. Είναι ακριβώς η αναπαραγωγική αποστολή που τις περιορίζει στο «φυσικό» τους πεδίο δράσης που είναι η οικιακότητα, ο ιδιωτικός χώρος του σπιτιού και της οικογένειας.

Στα ιατρικά κείμενα του 18^{ου} αιώνα, που διέπονται από τις αρχές της ηθικής φιλοσοφίας, κεντρικός ρόλος αποδίδεται στο στήθος, ως σύμβολο του πιο θεμελιώδους δεσμού μεταξύ μητέρας και παιδιού, αλλά επίσης και της ανδρικής σεξουαλικής επιθυμίας: εδώ, αισθητικοί, ιατρικοί και κοινωνικοί λόγοι συνυφαίνονται και αλληλεπιδρούν. Τον 19^ο αιώνα, στα επιστημονικά εγχειρίδια της μαιευτικής, η έμφαση μετατίθεται από το μαστό στη μήτρα. Η δεσπόζουσα θέση που κατέχει η μήτρα στις αναπαραστάσεις του γυναικείου σώματος υποδηλώνει την ισχύουσα ιατρική αντίληψη

ότι οι γυναίκες, περισσότερο από τους άνδρες, ορίζονται και καθορίζονται από την αναπαραγωγική τους λειτουργία (Rooney 1988). Η Haraway (1990) έχει παρατηρήσει ότι στην οργανική οικονομία του 19^{ου} αιώνα, όπως αυτή αναπαρίσταται στην ιατρική φιλολογία στη Βρετανία και τις ΗΠΑ, τα σεξουαλικά (ή σεξουαλικοποιημένα) σώματα των γυναικών οργανώνονται αναπαραστατικά γύρω από τη φυσιολογία της μήτρας και τη μητρική λειτουργία, ενώ των ανδρών γύρω από τη σπερματική οικονομία που κατανοείται ως συνδεδεμένη άμεσα με το νευρικό σύστημα.

Όπως αποτυπώνεται στην πρόσφατη ιστορία της δυτικής νεωτερικότητας και, ειδικότερα, των «επιστημών της ζωής» μετά τον 18^ο αιώνα, οι λόγοι των βιο-ιατρικών επιστημών, της υγείας και της αρρώστιας, διαμεσολαβούν με περίπλοκους και συχνά αμφίσημους τρόπους -προς την κατεύθυνση της εξουσιοδότησης ή της αμφισβήτησης- τις εννοιολογήσεις της φύσης και του πολιτισμού, τις κοινωνικές νόρμες που τυποποιούν το γυναικείο σώμα, αλλά και τους πολιτισμικούς ορισμούς του φύλου και της σεξουαλικότητας. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι κοινωνικές και οι φυσικές επιστήμες βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας επίδρασης. Αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης, που διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην ιστορία της ηγεμονίας του λευκού ανδρικού ετεροφυλοφιλικού αστικού σώματος ως πεμπτουσιακά και υποδειγματικά υγιούς στη δυτική μεταφυσική, ήταν ο κοινωνικός δαρβινισμός. Ήταν, άλλωστε, οι ιδέες του Thomas Malthus για την κοινωνική αναγκαιότητα της αναχαίτισης της φυσικής αύξησης της αναπαραγωγής των φτωχών (*Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού*, 1798) που ενέπνευσαν στο Δαρβίνο την *Καταγωγή των Ειδών* (1859). Στο έργο του, μάλιστα, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (1871), ο Δαρβίνος ανέπτυξε τη σχέση ανάμεσα στη φυσική επιλογή και τη σεξουαλική επιλογή, υποστηρίζοντας ότι η επιβίωση εξαρτάται από τη βιολογική, αναπαραγωγική επιτυχία της σεξουαλικής επιλογής. Υπό την επιρροή εξάλλου του έργου του Malthus, η παλιά ιδέα της εξίσωσης του υγιούς ατομικού σώματος με το υγιές πολιτικό σώμα αναδιατυπώνεται θέτοντας τη σεξουαλικότητα στο επίκεντρό της: η αχαλίνωτη σεξουαλικότητα γίνεται σημαίνον του αδύναμου κοινωνικού οργανισμού, ενώ η δύναμη του κράτους θεωρείται συνδεδεμένη με τον αποτελεσματικό έλεγχο της γονιμότητας. Έτσι, η υγιής ανθρώπινη –κυρίως γυναικεία- σεξουαλικότητα αναδεικνύεται σε μείζον κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα τον 19^ο αιώνα. Οι επιστημονικοί λόγοι του

δαρβινισμού και της σεξολογίας συν-διαμορφώνουν ένα κανονιστικό μοντέλο ηθικής θεώρησης του φύλου, στο επίκεντρο του οποίου τοποθετούνται ο αξιολογικός έμφυλος διμορφισμός και η αναπαραγωγική ετεροφυλοφιλία. Στο πλαίσιο αυτό, ο βιο-ιατρικός λόγος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην τυπολογία της «σεξουαλικής διαφοράς» αποδίδοντάς της το χαρακτήρα της *κατεξοχήν* διαφοράς. Στα συμφραζόμενα του ιατρικού λόγου για τη «γυναίκα», η αυτόματη ωορρηξία σήμαινε ότι οι γυναίκες κυριαρχούνταν από το αναπαραγωγικό τους σύστημα. Αυτή η ανάγνωση του γυναικείου σώματος παρέπεμπε στην παλαιότερη αναπαράσταση της γυναίκας ως πλάσματος της φύσης –και όχι υποκειμένου της ανθρώπινης κοινωνίας και του πολιτισμού- που τα φυσικά (μητρικά) της ένστικτα την περιορίζουν μοιραία στον ιδιωτικό χώρο της οικιακότητας.

Ιδιαίτερα σημαντικό από την άποψη της κατάδειξης της σχέσης ανάμεσα στην επιστήμη και τη σεξουαλικότητα είναι το έργο της Ludmilla Jordanova (1999): Οι σεξουαλικοί ρόλοι εγκαθιδρύθηκαν με βάση έναν επιστημονικό και ιατρικό λόγο, ενώ οι φυσικές επιστήμες και η ιατρική θεμελιώνονται σε –και διαπερνώνονται από- σεξουαλικές μεταφορές. Αντλώντας κατά κύριο λόγο από τις περιπτώσεις της Γαλλίας και Βρετανίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, η Jordanova έχει διερευνήσει τις διασυνδέσεις ανάμεσα στα ζεύγη φύση/πολιτισμός και γυναίκα/άνδρας μέσα από μια ιστορική μελέτη των βιο-ιατρικών επιστημών και των μεταφορών και συμβολισμών που αυτές χρησιμοποιούν. Την εποχή του Διαφωτισμού, από την οποία εκκινεί η γενεαλογία της, μετατοπίσεις στις έννοιες «πολιτισμός», «φύση», «ζωή» αποτελούν ενδείξεις βαθύτερων αλλαγών στους τρόπους με τους οποίους η ανθρώπινη κοινωνία και οι σχέσεις της με το φυσικό κόσμο εννοιολογούνται. Η ιατρική επιστήμη υπήρξε θεμελιώδης στο εγχείρημα του Διαφωτισμού να εμπεδώσει μια ορθολογική γνώση του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου αποδεσμευμένη από τη θρησκευτική ορθοδοξία και βασισμένη στην εμπειρική πληροφορία που αντλείται από τις αισθήσεις. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο που συστηματοποιεί και εξιδανικεύει το πρόταγμα της χειραγώγησης της φύσης, φυσικοί φιλόσοφοι και ιατρικοί συγγραφείς που εκκινούν από το ενδιαφέρον να εντυφώσουν στα μυστικά της φύσης εστιάζουν την προσοχή τους στη διαχείριση φαινομένων του «φυσικού κόσμου», όπως είναι η αναπαραγωγή, η σεξουαλική συμπεριφορά και οι ασθένειες που σχετίζονται με αυτήν. Σ' ένα επιστημικό πλαίσιο που κυριαρχείται από την αντίληψη περί διασύνδεσης βιολογικών, φυσιολογικών και κοινωνικών φαινομένων,

η υγεία θεωρείται ότι καθορίζεται από αντίστοιχες μεταβλητές: τόσο από «συνθήκες» όσο και από «συνήθειες»: μεταβλητές όπως το κλίμα, οι εργασιακές συνθήκες, η γεωγραφία, η διατροφή, η σωματική εκγύμναση, αλλά και οι μέθοδοι διακυβέρνησης συνεπιδρούν στη διαμόρφωση όλων των πεδίων της ανθρώπινης ζωής, συμπεριλαμβανομένων των σεξουαλικών και αναπαραγωγικών συμπεριφορών. Εξετάζοντας την ιδεολογική λειτουργία της εφαρμογής της διχοτομίας φύση/πολιτισμός στο φύλο, όπως αυτή συντελείται στον ιατρικό λόγο, η Jordanova αναδεικνύει τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζουν οι σεξουαλικές μεταφορές στο λόγο και τις πρακτικές της βιο-ιατρικής επιστήμης, με δεσπόζουσα την αναλογία φύσης και γυναίκας, σύμφωνα με την οποία η γυναίκα χρειάζεται να ανακαλυφθεί και να διαπεραστεί από το βλέμμα της ανδρικής επιστήμης.⁶ Η «γυναίκα» συμβολοποιείται ως έλλειψη διανοητικής δυνατότητας, σηματοδοτεί στερεοτυπικά την αφέλεια και την ευπιστία. Έτσι, η μορφή της «απαίδευτης γυναίκας» εμβληματοποιεί την τροχοπέδη στην πρόοδο που ευαγγελίζεται ο Διαφωτισμός. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σε μια εποχή κατά την οποία ενισχύεται το ρυθμιστικό ιδεώδες του έμφυλου/σεξουαλικού διμορφισμού και διαφορισμού, η μορφή του «άνδρα» υποδηλώνει πρόοδο, ενώ της «γυναίκας» οπισθοδρόμηση.

Ο Thomas Laqueur (1987) έχει δείξει ότι μια κρίσιμη μετατόπιση στην εννοιολόγηση της «σεξουαλικής διαφοράς» συμβαίνει γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, της οποίας πρωταρχικό σύμπτωμα είναι είναι το γεγονός ότι ο γυναικείος οργασμός παύει να θεωρείται απαραίτητος για την αναπαραγωγή. Η νέα αυτή εννοιολόγηση σηματοδοτεί το πέρασμα από τη βιολογία της διαφοράς βαθμού που κυριαρχεί στην κλασική αρχαιότητα προς τη βιολογία των οντολογικά αντίθετων φύλων. Στην κατεύθυνση αυτή, έχουν εξεταστεί οι συνεπαγωγές των λόγων της εξελικτικής βιολογίας στην εμπέδωση και νομιμοποίηση ανισοτήτων που συνδέονται με τη φυλή και την τάξη (Gould 1981, Sekula 1986).

⁶ Η Jordanova σημειώνει όμως μια σημαντική αμφισημία στη στερεοτυπική διασύνδεση γυναίκας με φύση: οι γυναίκες είναι πιο γερές αλλά και πιο μαλακές, πιο ευάλωτες αλλά και πιο ανθεκτικές απ' ό,τι οι άνδρες.

Εξάλλου, αντλώντας από το έργο του Laqueur (2003 [1990]), η Mary Poovey (1989) σημειώνει ότι ο 19^{ος} αιώνας γνώρισε μια τεράστια παραγωγή λόγων και ιδεολογιών που ενίσχυσαν τον ουσιολογικό δυισμό αρσενικό/θηλυκό, εκλαμβάνοντας ως δεδομένη μια φυσικοποιημένη ετεροφυλοφιλία και υπάγοντας την έμφυλη και σεξουαλική διαφορά σε ένα ακραιφνώς διμορφικό και διπολικό σχήμα αντίθεσης και συμπληρωματικότητας. Κι επειδή, όπως λέει η Carole Vance απηχώντας τη φουκωική θεώρηση, «μια πολύ λεπτή γραμμή χωρίζει το να μιλά κανείς για σεξ από το να θέτει κανόνες γι' αυτό» (1984: 21), το φύλο και η σεξουαλικότητα τίθενται, έτσι, σε μια τροχιά εντατικής κανονικοποίησης, στην οποία κεντρικό ρόλο παίζει η τυπολογία και η ιδεολογία του ουσιολογικού διμορφισμού. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έχει εμφανιστεί η επιστήμη της σεξολογίας, η οποία ενδιαφέρεται για τη σεξουαλική διαφοροποίηση δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις «παθολογίες» του φύλου και της σεξουαλικότητας και διαδραματίζοντας κομβικό ρόλο στην εμπέδωση των επιστημολογικών και νοσογραφικών κατηγοριών του «φυσιολογικού» και του «παθολογικού» (Dreger 1995, McLaren 1999). Έτσι, το τέλος του 19^{ου} αιώνα γνώρισε την «ανακάλυψη» της ομοφυλοφιλίας, όταν οι πρώιμοι σεξολόγοι Krafft-Ebing (1886) και Havelock Ellis (1895) ασχολήθηκαν συστηματικά με την κατηγοριοποίηση των διαφορετικών εκδηλώσεων της ανθρώπινης σεξουαλικότητας (Weeks 1987, Καντσά 2003, Terry 1995). Το έργο του πρώτου *Psychopathia Sexualis* (1886) επικεντρωνόταν στην κοινωνική εκδήλωση της σεξουαλικής «διαστροφής»: επρόκειτο για ένα εγχείρημα οριοθέτησης και ταξινόμησης της σεξουαλικής παθολογίας, στο οποίο ο Φουκώ (1982 [1978]) διέγινωσε την παραδειγματική έκφανση της διά του λόγου πειθαρχικής ρύθμισης της σεξουαλικότητας μέσω της εγκαθίδρυσης του υποχρεωτικού κανόνα της αναπαραγωγικής ετεροφυλοφιλίας.

Στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας, η θεωρητική επινόηση του κοινωνικού φύλου επιστρατεύτηκε ως αντίδοτο στο βιολογισμό, δηλαδή στην αναγωγή του φύλου σε εγγενείς βιολογικές διαφορές. Αναδείχτηκε, έτσι, ο κοινωνικός, πολιτισμικός και ιδεολογικός χαρακτήρα της «γυναικείας φύσης» αλλά και της «φύσης» της ιεραρχικής διχοτομίας των φύλων σύμφωνα με την οποία η γυναίκα δεν είναι παρά ο σεσημασμένος ή σηματοδεδεμένος (marked) ουσιακός Άλλος του ανδρικού Εαυτού. Η βιολογία –και ειδικότερα η βιολογική διάκριση ανάμεσα σε δύο σχεσιακά γένη– εκλαμβάνεται ως

πολιτισμική επινόηση που επιστρατεύεται κανονιστικά προκειμένου να νομιμοποιηθεί το ιδεολόγημα της κατωτερότητας των γυναικών (Guillaumin 1978, Jordanova 1980, Haraway 1991, Harding 1987, Laqueur 2003). Ήδη το έργο της Μποβουάρ είχε δείξει πώς οι διχοτομίες εαυτός/άλλος, άνδρας/γυναίκα, νους/σώμα βρίσκονται στη βάση των κατηγοριοποιήσεων που δομούν τον πατριαρχικό πολιτισμό. Η περιχαράκωση της γυναίκας στο βιολογικό, σ' αυτό που η Μποβουάρ αποκάλεσε «κύκλο της εμμένειας», σχετίστηκε ιστορικά με τις βιολογικές διαδικασίες της αναπαραγωγής. Η μητρότητα έγινε το προνομιακό πεδίο όπου εμπεδώθηκε η πατριαρχική δοξασία της «γυναικείας φύσης» – αυτό το τέχνημα ριζικής ετερότητας ως προς την πολιτισμικά προνομιακή ετεροφυλοφιλική αρρενωπότητα, που αποτελεί το πρότυπο του ανθρώπινου.

Με αυτή την έννοια, αναλύεται κριτικά από τη φεμινιστική θεωρία η γενεαλογία της θεμελίωσης της πατρικής και πολιτικής εξουσίας στον επιστημονικό λόγο περί φύσης (Βαρίκα 2006). Έτσι, ιστοριοποιείται και απο-βιολογικοποιείται ο δυτικός κοινός τόπος περί φύσης και βιολογίας και καταδεικνύεται ο πολιτισμικός και ιδεολογικός χαρακτήρας του (Butler 1990, Duden 1991, Fuss 1989, Guillaumin 1978, Jordanova 1986, Mathieu 1989). Αναλύονται οι κοινωνικές διαδικασίες μέσω των οποίων καθιερώνεται και νομιμοποιείται πολιτισμικά – με όρους αδιαμφισβήτητης αλήθειας – η φυσική θεμελίωση του φύλου. Φωτίζονται κριτικά οι ιστορικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες μέσω των οποίων οι λόγοι της φύσης, της βιολογίας και της βιο-ιατρικής επιστρατεύονται στη συγκρότηση της έμφυλης κοινωνικής συλλογικότητας «γυναίκες» ως ετερότητας αντινομικής προς την ηγεμονική οικουμενική (ανδρική, λευκή, αστική, εύρωστη) επικράτεια της «ανθρώπινης εμπειρίας». Η ιστορικοποίηση και σχετικοποίηση του φύλου ως πολιτισμικά πολύμορφης διάστασης κοινωνικών δυναμικών και σχέσεων εξουσίας αναδύεται ως το κατεξοχήν αντεπιχείρημα στο επιστημολογικό υπόδειγμα της βιολογικής αιτιοκρατίας. Ασκείται κριτική στις προϊδεάσεις έμφυλης ιεραρχίας που διέπουν το λόγο περί φύσης/πολιτισμού, στον οποίο η φύση αναπαρίσταται κατ' αναλογία του θηλυκού, ως παθητική πρώτη ύλη και άλογη υλικότητα που επιδέχεται κατάκτηση και μορφοπλαστική νοηματοδότηση από τον ορθό λόγο και την ενεργό δράση του (λευκού) ανδρικού πολιτισμού (Strathern 1992, MacCormack 1980, Haraway 1991).

Η φυλετική διαφορά ως σεξουαλική παθολογία: Η αποικιοκράτηση του σώματος της «μαύρης γυναίκας»

Η ανάλυση των τρόπων με τους οποίους οι αλληλένδετες έμφυλες και φυλετικές τεχνικές της κυβερνητικότητας ασκήθηκαν στις αποικίες ήταν μια έμμεση κριτική στην ευρωκεντρική έμφαση του φουκωικού έργου. Η αναλυτική έμφαση μετατοπίζεται στο πώς οι ευρωπαϊκές αποικίες ήταν κατεξοχήν πεδίο ανάπτυξης και συστηματοποίησης των νεωτερικών κυβερνητικών πρακτικών. Όπως έχει δείξει, για παράδειγμα, στο έργο του ο Sander Gilman (1985β), ο βικτοριανός ρατσισμός νομιμοποίησε τους ισχυρισμούς του για την ανωτερότητα των λευκών και την παθολογικοποίηση της σεξουαλικότητας των μαύρων, ιδιαίτερα των μαύρων γυναικών, επιστρατεύοντας την ταξινομητική λογική της βιολογικής διαφοράς.

Η Jean Comaroff (1993) έχει αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους η συνάρθρωση ιατρικής και αποικιοκρατίας επιτελείται στο πεδίο του έμφυλου «μαύρου σώματος». Η δήθεν «άρρωστη καρδιά της Αφρικής» γίνεται η επιτομή του ελαττωματικού άλλου στον αποικιακό λόγο, και η αποικιοκρατία, υπό το πρόσχημα της κοινωνικής αποστολής σωτηρίας, βρίσκει άλλοθι στο πάσχον σώμα. Οι Αφρικανοί, ως αντικείμενα της ευρωπαϊκής αποικιακής φαντασίας, προσωποποιούν τον εκφυλισμό, τη ρυπαρότητα και τη μιαιρότητα που απειλούν το υγιές σώμα, όπως αυτό ενσαρκώνεται στο ιδεώδες της λευκής ετεροφυλοφιλικής οικογένειας. Η Ελένη Βαρίκα (2000) έχει αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους ο λόγος για τη χειραφέτηση των γυναικών στη Γαλλία του 19^{ου} αιώνα ιδιοποιήθηκε τον όρο «παρίας» ως αμφίσημη μεταφορά αποκλεισμού, επενδύοντάς τον αφενός με την κοινωνικοπολιτική διάσταση της μιαιρίας και περιφρονημένης ετερότητας και αφετέρου με την ρομαντικοποιημένη διάσταση της εξεγερμένης ταυτότητας.

Η υγιεινή και η ιατρική επιστρατεύονται στρατηγικά για να εξημερώσουν τη «μαύρη ήπειρο» και την επικίνδυνη, μιαιρή, ανορθόλογη, ατίθαση, νοσηρή σεξουαλικότητά της. Τα σώματα των Αφρικανών γυναικών κατείχαν κεντρική θέση στο φαντασιακό των Ευρωπαίων ανδρών επιστημόνων και περιηγητών κατά τη διάρκεια της γαλλικής αποικιοκρατικής επέκτασης. Στην επιστημονική και άλλη βιβλιογραφία της εποχής, απεικονίζονταν σαν άγρια και ατίθασα, που -κατ' αναλογία με τις απείθαρχες

φαντασιακές αποικιοκρατικές γεωγραφίες της Αφρικής και του «Νέου Κόσμου»-προσιδιάζαν σε επικράτειες προς εξερεύνηση, εκμετάλλευση και χειραγώγηση.

Στους ηγεμονικούς τερατολογικούς λόγους περί τερατόμορφων φυλών που βρίσκονται στα όρια του πολιτισμού, αλλά και γενικότερα στο φαντασιακό του ρατσισμού και του οριενταλισμού, το τέρας εμφυλοποιείται, σεξουαλικοποιείται και φυλετικοποιείται. Ορθά ο Achille Mbembe (2001) παρατηρεί ότι ο στερεότυπος δυτικός λόγος για την Αφρική οργανώνεται γύρω από το σημαίνον του παράξενου και του τερατώδους: η απόλυτη ετερότητα της «σκοτεινής ηπείρου» συμπυκνώνει θεμελιώδεις ιδιότητες του τέρατος – τη θηριωδία, το θάνατο και την αχαλίνωτη σεξουαλικότητα (βλ. και Gilman 1985β, Hammonds 2006, Russo 1994).

Η Anne Fausto-Sterling (2000β) έχει αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους οι ανατομικές και ανθρωπομετρικές τεχνικές ταξινόμησης των αφρικανικών γυναικείων σωμάτων θεμελιώνονταν στην ανδρική επιθυμία για επιστημολογική επικράτηση πάνω στη φύση, πρωταρχικά σημαίνοντα της οποίας ήταν οι «άγριοι» και οι «γυναίκες». Η σωματική διάπλαση του «πρωτόγονου» θηλυκού -η ανατομία της «μαύρης γυναίκας»- κατείχε εμβληματική θέση στο έργο των ανατόμων και βιολόγων του πρώιμου 19^{ου} αιώνα, όπως ήταν ο Georges Cuvier (1769-1832), Γάλλος φυσιολόγος, φυσιολόγος και ζωολόγος, ο οποίος, στο πλαίσιο του ειδικού ενδιαφέροντός του για τη συγκριτική ανατομία, εξέτασε το σώμα της Saartje Baartman.⁷

Η Saartje Baartman, γνωστή και ως «Αφροδίτη του Hottentot», η νοτιοαφρικανή γυναίκα που έγινε αντικείμενο ενδελεχούς παρατήρησης και εξέτασης από τους «πατέρες» της νεωτερικής βιολογίας και που το εκμαγείο του σώματός της παρέμεινε εκτεθειμένο στο Μουσείο του Ανθρώπου στο Παρίσι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, έγινε το όχημα της εμπέδωσης λόγων φυλετικής διαφοράς και/ως σεξουαλικής παθολογίας κατά τον 19^ο αιώνα. Η Baartman πουλήθηκε σε έναν Γάλλο, ο οποίος την έφερε στην Ευρώπη, όπου εκτέθηκε σαν δημόσιο έκθεμα-θέαμα. Ήταν μια μόνο από τις

⁷ Ο Cuvier ήταν πολέμιος των θεωριών του βαθμιαίου εξελικτισμού και υπέρμαχος της γεωλογικής θεωρίας του καταστροφισμού. Η γενική κοινωνική και ιδεολογική στάση του, συμπεριλαμβανομένης της αντίθεσής του στη δουλεία, απηχούσε ένα είδος «ευγενούς πατερναλισμού» απέναντι στους μη-λευκούς ανθρώπους.

πολλές Αφρικανές γυναίκες που τα σώματά τους -αξιοθέατα σύμβολα της φυλετικής και έμφυλης ανωμαλίας στα συγκείμενα της κυρίαρχης επιστήμης- κατέληξαν στα τραπέζια της συγκριτικής ανατομίας της εποχής.⁸ Στις συγκριτικές και ταξινομητικές αυτές μελέτες, το ενδιαφέρον της επιστήμης εστιαζόταν στα εννοούμενα ως έμφυλα και σεξουαλικά χαρακτηριστικά του σώματος: μήκος και υφή μαλλιών, μέγεθος και σχήμα του στήθους και της κλειτορίδας, και, πάνω απ' όλα, σχήμα και μέγεθος της λεκάνης – αυτής της στερεοτυπικής θέσης της «γονιμότητας». Το αξιοθέατο και τερατοποιημένο σώμα της Baartman, χαρακτηριστικό παράδειγμα της βιομηχανίας δημόσιας έκθεσης τεράτων κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, έλκυσε το ενδιαφέρον των επιστημόνων ως ζωντανή επιβεβαίωση της ζώδους φύσης των μαύρων γυναικών (Αθανασίου 2007α, Αθανασίου 2007β, 2008, Βαρίκα 2000, Fausto-Sterling 2000β, Μακρυνιώτη 2004, Bordo 1993). Το ανδρικό σώμα –και μάλιστα το λευκό- αναδεικνυόταν έτσι στον υποδειγματικό ακρογωνιαίο λίθο της υγιούς ανθρώπινης ανατομίας, ενώ το γυναικείο –και μάλιστα το μη-λευκό- υποβιβάζοταν σε μια σεξουαλική παραλλαγή ή υποδιαίρεση του είδους (Schiebinger 1993).

Καθοριστικός υπήρξε επίσης ο ρόλος του φύλου στη συγκρότηση μιας σωματικής «τυπολογίας των εγκληματιών» στο πλαίσιο της κοινωνικής υγιεινής του 19^{ου} αιώνα. Ο David Horn (1995) έχει εξετάσει την κοινωνική και επιστημονική κατασκευή του επικίνδυνου γυναικείου σώματος στην εγκληματολογική ανθρωπολογία του Cesare Lombroso, όπου η σχέση μεταξύ «κανονικού» και «αποκλίνοντος» παραμένει επίμαχη και αμφιλεγόμενη: τα γυναικεία σώματα κατανοούνται ως εγγενώς αποκλίνοντα ως προς την (ανδρική) κανονικότητα του ανθρώπινου σώματος, και, ως εκ τούτου, κοινωνικά επικίνδυνα.

Δεδομένης της γενεαλογίας των επιστημονικών, ιατρικών και πολιτισμικών εννοιολογήσεων του γυναικείου σώματος με όρους παθολογίας και απόκλισης, φαίνεται να δικαιώνεται η σημειολόγος και ψυχαναλύτρια Julia Kristeva (1982) όταν γράφει ότι

⁸ Η κεντρικότητα της ανατομίας δεν είναι τυχαία. Από την εποχή του Descartes, το ζωντανό σώμα προσλαμβάνεται στη δυτική βιο-επιστήμη σαν ένα είδος «εμψυχωμένου πτώματος», αφού η ανατομία ήταν το πρωταρχικό μέσο συλλογής δεδομένων σχετικά με την ανθρώπινη βιολογία (Leder 1990).

το γυναικείο σώμα, εξαιτίας των αναπαραγωγικών του λειτουργιών, είναι η πεμπτουσία του «απο-κειμένου»,⁹ ενός πόλου αβέβαιης και αμφιθυμικής σύμπτωσης μεταξύ έλξης και αποστροφής. Εν μέρει, η Kristeva βασίζει τη θεωρία της για τη μεταιχμιακή υποστασιοποίηση του γυναικείου σώματος σε μια κριτική ανάγνωση της συμβολικής ερμηνείας των κανόνων της καθαρότητας και μιαιρότητας στο πεδίο της πολιτισμικής εννοιολόγησης του σεξουαλικού κινδύνου, που έχει προσφέρει η ανθρωπολόγος Mary Douglas (1966), η οποία άντλησε εθνογραφικό υλικό από έρευνες σχετικές με τα σεξουαλικά ταμπού στην κοινωνία των Bemba της βόρειας Ροδεσίας (που είχε εξετάσει στην επιτόπια έρευνά της τη δεκαετία του 1940 η Audrey Richards [1956]), στους Nuer (που μελέτησε ο Evans Pritchard [1940]), στους ορεσίβιους Arapesh (που μελέτησε η Margaret Mead [1939-1949]), στους Mae Enga των υψιπέδων της Νέας Γουινέας (Meggitt 1962), στους Ινδιάνους Yurok της βόρειας Καλιφόρνιας (Robins 1958) και στους Lele του Κονγκό που μελέτησε η ίδια.

Το έμφυλο διακύβευμα της καθαρ(ι)ότητας διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη βικτοριανή φυλετική υγιεινή του αποικιακού και αυτοκρατορικού καταναλωτισμού. Οι έμφυλες, σεξουαλικές, φυλετικές, ταξικές και θρησκευτικές συνδηλώσεις του σαπουνιού κατά τον 19ο αιώνα σηματοδοτούν τη λατρεία της γυναικείας οικιακότητας, την εμπέδωση των αστικών αξιών της μονογαμίας και του «καθαρού σεξ», την απολύμανση

⁹ Η λέξη «απο-κείμενο» αποδίδει τον όρο «ab-jet», δηλαδή αυτό που δεν είναι ούτε υποκείμενο (sujet) ούτε αντικείμενο (objet). Στο έργο της *Pouvoirs de l' horreur; essai sur l' abjection* (1980), η Julia Kristeva αναπτύσσει τη θεωρία του αποκλεισμένου υποκειμένου στο πλαίσιο των βιβλικών ταμπού, εστιάζοντας την προσοχή της στην αμφιλεγόμενη μορφή της μητέρας, και τονίζοντας την απο-κειμενοποίηση της μητέρας ως συνθήκη για την ανάδειξη του υποκειμένου ως ομίλ-ούντος. Βλ. επίσης Αθανασίου 2007α και Grosz 1990α.

των φτωχών «άπλυτων μαζών» στη μητρόπολη και την εκπολιτιστική αποστολή της απορρύπανσης των ιθαγενών στις αποικίες (McClintock 1995).¹⁰

Η υγεία ως έμφυλη κοινωνική πολιτική: Κοινωνική πειθάρχηση, βιοπολιτική, βιοκοινωνικότητα

Στα έργα του *Η Γέννηση της Κλινικής: Μια Αρχαιολογία της Ιατρικής Αντίληψης* (1973) και *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (1982 [1978]), ο Μισέλ Φουκώ εξέτασε τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς που ανάγουν τη βιο-ιατρική επιστήμη σε ένα πλέγμα κανονιστικών λόγων και πρακτικών, και συμβάλλουν, έτσι, στη διαμόρφωση του εαυτού, συντηρώντας και περιφρουρώντας την ακεραιότητα των ορίων και συνόρων του σώματος. Η έκρηξη λόγων για τη σεξουαλικότητα κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα συμπίπτει, στο κατώφλι της δυτικής νεοτερικότητας, με την μετατόπιση από τη «συμβολική του αίματος» στην «αναλυτική της σεξουαλικότητας»: «Υγεία, παιδιά, φυλή, το μέλλον του είδους, η ζωντάνια του κοινωνικού σώματος, η εξουσία μιλάει για τη σεξουαλικότητα και στη σεξουαλικότητα· κι αυτή δεν είναι σημάδι ή σύμβολο, είναι αντικείμενο και στόχος» (1982 [1978]: 180-181).

Στο δοκίμιό του, εξάλλου, «Η ενσωμάτωση του νοσοκομείου στη σύγχρονη τεχνολογία» (1994), ο Φουκώ έχει δείξει ότι η θέσπιση της νοσοκομειακής ιατρικής αποτελεί καινοτομία του 18^{ου} αιώνα. Το νοσοκομείο ως θεραπευτικό εργαλείο, δηλαδή, ως μέσο ικανό να παρεμβαίνει στην ασθένεια και να γιατρεύει, χρονολογείται μόλις στα

¹⁰ Για τη σχέση καθαριότητας, σωματικής φροντίδας και «γυναικείου προορισμού» στα ελληνικά συμφραζόμενα, βλ. Μπακαλάκη 1989. Επίσης, ο Mikhail Bakhtin (1984) έχει αναλύσει το γκροτέσκο ή καρναβαλικό σώμα σε αντίθεση με τον «σωματικό κανόνα» που εγκαθιδρύεται από τον 16^ο αιώνα και μετά στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Το γκροτέσκο σώμα είναι ένα σώμα του οποίου τα σύνορα είναι αβέβαια, ασταθή και ευμετάβλητα, μη-εξατομικευμένο και ανοιχτό σε άλλα σώματα και στην κοινωνία. Πρόκειται για ένα σώμα υγρό, ρυπαρό, αιμάτινο, χυμώδες, διαρρέον και οσμογόνο.

τέλη του 18^{ου} αιώνα.¹¹ Το νοσοκομείο που λειτουργούσε στην Ευρώπη από την εποχή του Μεσαίωνα δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθεί μέσο ίασης και δεν είχε επινοηθεί γι' αυτό τον σκοπό. Ήταν κατά βάση μεικτό ίδρυμα αρωγής των φτωχών, και, ταυτόχρονα, θεσμός κοινωνικού αποκλεισμού και τρόπος περιορισμού και ηθικής μεταστροφής, όπου συνωστίζονταν και αναμειγνύονταν άρρωστοι, πόρνες και τρελοί - όλοι αυτοί, δηλαδή, που συλλήβδην θεωρούνταν επικίνδυνοι φορείς μεταδοτικών μολυσματικών ασθενειών. Η σημαντικότερη ίσως συμβολή του Φουκώ ήταν ότι κατέστησε απολύτως σαφές πώς η νεωτερική ανθρώπινη οδύνη προκαλείται, με τρόπο σχεδόν παράδοξο, από τους ίδιους εκείνους θεσμικούς μηχανισμούς –νοσοκομεία, φυλακές, τρελοκομεία- που η κρατική εξουσία εγκαθιδρύει στο όνομα, ακριβώς, της πρόληψης και αναχαίτισης της οδύνης.

Όπως αναφέρει στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* (1982 [1978]), ο Φουκώ θεωρούσε την ιστορία των γυναικείων σωμάτων και της παθολογικοποίησής τους σημαντική όψη της ιστορίας της αποκεντρωμένης και διάχυτης μορφής εξουσίας και ελέγχου «επί του σώματος» που ο ίδιος ονόμασε «βιοεξουσία». Δυστυχώς, όμως, δεν υλοποίησε ποτέ το αρχικό του σχέδιο να συμπεριλάβει στην *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* έναν τόμο αφιερωμένο στη μελέτη της σεξουαλικοποίησης του γυναικείου σώματος και των μορφών παθολογίας που σχετίζονται με αυτό, όπως είναι η υστερία, η νευρασθένεια και η ψυχρότητα (δες παρακάτω, σχετική ενότητα). Ο Φουκώ θα ανέλυε τις διαδικασίες μέσω των οποίων τα γυναικεία σώματα τίθενται υπό την εποπτεία και τον κοινωνικό έλεγχο της «βιοεξουσίας», αυτής της συναρμολόγησης γνώσης και εξουσίας, λόγων και πρακτικών, θεσμών και έξεων που εστιάζουν στην πολιτική διαχείριση της ζωής και αφορούν τόσο το ατομικό σώμα και την ατομική υγεία, όσο και το συλλογικό σώμα, τη δημόσια υγεία, την υγεία και ευημερία του πληθυσμού, στοχεύοντας στην παραγωγή και χειραγωγή πιο χρήσιμων, παραγωγικών και (αυτο-)πειθαρχημένων σωμάτων. Ωστόσο, έχουν υπάρξει ιδιαίτερα χρήσιμες οι αναλύσεις του Φουκώ για το ρόλο της ιατρικής, του δικαίου, της ψυχιατρικής και των διάφορων κοινωνικών επιστημών στην

¹¹ Η θεωρία της «κυβερνητικότητας» του Φουκώ είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην πληρέστερη κατανόηση της γέννησης της κλινικής αλλά και, ευρύτερα, της πολιτικής οικονομίας του 18^{ου} αιώνα.

παραγωγή νέων μορφών γνώσης/εξουσίας που ασκούνται πάνω στο σώμα, καθώς και η παρατήρησή του ότι η νεωτερική ιατρική και οι άλλες επιστήμες της ζωής δεν περιορίστηκαν στην εποπτεία και διαχείριση του ανθρώπινου σώματος, αλλά συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση καθεστώτων αλήθειας σχετικά με τον ενσώματο και έμφυλο χαρακτήρα της «κανονικότητας» και της «παθολογίας».

Η κοινωνική πολιτική -ως βιοπολιτική- έχει διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στη θέσμιση της σύγχρονης «πειθαρχημένης κοινωνίας». Στην εξέταση αυτής της αμφίσημης συνάρθρωσης μεταξύ κοινωνικής πρόνοιας και κοινωνικής πειθάρχησης στη δυτική βιομηχανική νεωτερικότητα έχει συμβάλει καθοριστικά η προβληματική του Φουκώ για τη σχέση ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία, καθώς και για τη διαπλοκή αυτής της σχέσης με το ανθρώπινο σώμα και την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο των μικροφυσικών τεχνολογιών κοινωνικής πειθάρχησης, πρώτη ύλη είναι το ανθρώπινο σώμα: πρωταρχικό διακύβευμα, δηλαδή, είναι η (αυτο-)καθυπόταξη του υπολογίσιμου, εξατομικευμένου και γενικεύσιμου σώματος, η ορθολογική προσαρμογή του στους βιορυθμούς της παραγωγικής διαδικασίας, η λειτουργική αναμόρφωση και συμμορφωτική αγωγή του προς εργασία. Η «πολιτική ανατομία» της πειθάρχησης, εξάλλου, δεν αναφέρεται τόσο σε μηχανισμούς ή θεσμούς ανοιχτής επιβολής και καταστολής, αλλά σε διαχεόμενες στον κοινωνικό ιστό σχέσεις ενστάλαξης έξεων, ιεραρχίας της γνώσης, εμπέδωσης αξιών και συγκρότησης υποκειμένων με γνώμονα φυσικοποιημένες και εξιδανικευμένες νόρμες που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την ιατρική περίθαλψη, τη διαιώνιση της ζωής, την παραγωγή, την επιτήρηση, τη φύλαξη και την ασφάλεια: πρόκειται, δηλαδή, για ένα περίπλοκο δίκτυο δομών συνεχούς, ευέλικτου και πολλαπλασιαστικού ελέγχου που διαπερνά τις πιο λεπτές και αδιόρατες –θα λέγαμε, μοριακές- λεπτομέρειες της καθημερινότητας, των κοινωνικών συμπεριφορών και της ανθρώπινης δράσης, παίζοντας, έτσι, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ατόμου ως υποκειμένου και της κοινωνίας ως αντικειμένου.

Η Ann Stoler (1989) έχει προτείνει μια κριτική επανάγνωση της φουκωικής προβληματικής μέσα από το πρίσμα της αποικιοκρατικής συνθήκης, εστιάζοντας στις

Ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες¹² και στη Γαλλική Ινδοκίνα,¹³ αλλά και αντλώντας υλικό από άλλα συμφραζόμενα ευρωπαϊκής κυριαρχίας σε αφρικανικές και ασιατικές αποικίες. Εξετάζει πώς οι κατηγορίες του «αποικιοκράτη» και του «αποικιοκρατούμενου» εμπεδώθηκαν και διασφαλίστηκαν μέσα από φόρμες και νόρμες σεξουαλικού ελέγχου. Οι μητροπολιτικοί και αποικιακοί λόγοι περί υγείας, φυλετικής υγιεινής, αναπαραγωγής, «εκφυλισμού» και κοινωνικής αναμόρφωσης αποκαλύπτουν πώς η σεξουαλικότητα έθεσε και οριοθέτησε θέσεις ταξικής, έμφυλης και φυλετικής εξουσίας επιβάλλοντας και υποβάλλοντας τις μεσοαστικές και λευκές ηθικολογικές συμβάσεις του σεβασμού και της ευπρέπειας. Ασκώντας κριτική στην παράλειψη της αποικιακής εμπειρίας, και μάλιστα της αποικιακής εμπειρίας του φύλου, εκ μέρους του Φουκώ, η Stoler φωτίζει τη σχετικά υποτιμημένη θέση της φυλετικότητας και του ρατσισμού στην ιστορία της σεξουαλικότητας. Σύμφωνα με την εξαιρετικά σημαντική συμβολή της, η ανάδυση της ευρωπαϊκής αστικής σεξουαλικότητας μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της αποικιοκρατικής συνθήκης και σε αναφορά με τους έμφυλους λόγους του έθνους και της αυτοκρατορίας. Δείχνει πώς ο λόγος για τη σεξουαλικότητα των αποικιοκρατούμενων -αμφίθυμος λόγος αποστροφής και επιθυμίας ως προς το «σεξ του Άλλου»- έχει διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην μετατροπή των αποικιοκρατούμενων σε αντικείμενα λόγου, γνώσης και πειθάρχησης (Stoler 1995).¹⁴

Η θεματική του κρατικού βιοπολιτικού ρατσισμού απασχολεί τον Φουκώ στο πλαίσιο των διαλέξεών του το 1976 με γενικό τίτλο “Society must be defended” (2003). Ο Mark Kelly (2004) έχει μελετήσει το φουκωικό αυτό κείμενο με ειδική αναφορά στην

¹² Ολλανδική αποικία που έγινε η Ινδονησία μετά από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όταν, μετά από την Ιαπωνική κατοχή, οι Ινδονήσιοι εθνικιστές κήρυξαν ανεξαρτησία υπό τον Sukarno το 1945.

¹³ Το τμήμα της γαλλικής αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ασία, που συγκροτήθηκε σε συνομοσπονδία περιοχών του Βιετνάμ και της Καμπότζης το 1887 και στην οποία προστέθηκε το Λάος το 1893. Κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η αποικία διοικούνταν από τη Γαλλία του Vichy και ήταν υπό ιαπωνική κατοχή, μέχρι την κομμουνιστική εξέγερση εναντίον της γαλλικής κυριαρχίας υπό τον Ho Chi Minh το 1945. Το 1949, η αντικομμουνιστική βιετναμέζικη κυβέρνηση κήρυξε ανεξαρτησία.

¹⁴ Για τη σχέση φύλου, ιατρικής και αποικιακής συνθήκης, βλ. και Manderson 1996, 1997.

περίπτωση του βιο-εθνικισμού της Αυστραλίας, ιχνηλατώντας μια μετατόπιση από το ρατσισμό του έθνους-κράτους προς έναν εθνικισμό θεμελιωμένο στις επιδιώξεις του έθνους ως οικονομικής και δημογραφικής οντότητας.¹⁵

Η δημόσια υγεία –ιδιαίτερα ως διαχείριση του φύλου, της φυλής και της σεξουαλικότητας- έχει ιστορικά λειτουργήσει ως όχημα, αλλά και πολιτικός στόχος, των στρατηγικών του εθνικισμού, του ιμπεριαλισμού και της αποικιακής διακυβέρνησης (Bashford και Nugent 2002). Ο βιο-ιατρικός λόγος, με όλες τις έμφυλες συνδηλώσεις του, συνιστά ισχυρό φορέα πειθάρχησης και κανονικοποίησης στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκόσμιας βιοπολιτικής. Ως τεχνολογία παραγωγής τομέων, τελετουργιών και καθεστώτων αλήθειας μέσω της κατανομής σωμάτων, βλεμμάτων, χώρων, επιφανειών και διαγωγών, η βιο-ιατρική έχει συχνά στην ιστορία της εξυπηρετήσει τις προτεραιότητες και τα προτάγματα –εθνικών, κρατικών, αποικιακών- εξουσιών σχετικά με τον έλεγχο της αναπαραγωγής και της σεξουαλικότητας τόσο των γυναικών όσο και των σεξουαλικά «παρεκκλινόντων». Έχει, δηλαδή, διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στη ρύθμιση και τον έλεγχο της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής όχι μόνο ατόμων αλλά και πληθυσμών –σ’ αυτό, με άλλα λόγια, που ο Φουκώ (1982 [1978]) αποκαλεί βιοεξουσία, υποδηλώνοντας την πειθαρχική πολιτική επιτήρηση, διευθέτηση και ρύθμιση των πιο λεπτών και ιδιαίτερων πτυχών της ζωής ατόμων και πληθυσμών. (Για τις συνδηλώσεις και συνεπαγωγές της ειδικής διασύνδεσης βιοπολιτικής και φύλου, βλ. Αθανασίου 2003, 2007, Athanasiou 2003).

Παραδειγματική εκφορά της μορφής αυτής εξουσίας που μεριμνά για την ποσότητα και την ποιότητα του εθνικού πληθυσμού αποτέλεσε η τακτική συμμαχία ανάμεσα στην ιατρική και την οικογένεια που αναδύθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, μια συμμαχία που συμπυκνώνεται στη συστηματική συνεργασία ανάμεσα στη μητέρα και τον οικογενειακό ιατρό. Όπως έδειξε ο Jacques Donzelot, η ιατροποίηση της οικογένειας και η νέα μέριμνα για την παιδική ηλικία και τη ρύθμιση της διαγωγής της αποτελούν σημαντικές όψεις αυτής της ιστορικής συμμαχίας: Η οικογένεια και η παιδική ηλικία ανάγονται σε αντικείμενα κρατικής θεσμοθέτησης και ιατρικής παρέμβασης (Aries 1962, Bush, Trakas, Sanz, Wirsing, Vaskilampi και Prout 1996,

¹⁵ Για τη μετάβαση από τον βιολογικό ρατσισμό στον πολιτισμικό «νεο-ρατσισμό», βλ. Balibar 1991.

Donzelot 1977, Fynsk 2000, Μακρυνιώτη 1997, Trakas και Sanz 1992). Σ' ένα κοινωνικό και επιστημολογικό πλαίσιο όπου η ευρωστία και η ευεξία του εθνικού πληθυσμού θεωρείται ότι εξαρτώνται άμεσα από τη σύναψη κατάλληλων αναπαραγωγικών γάμων, η οικογένεια αναδεικνύεται σε διακύβευμα υπέρτατης πολιτικής σημασίας, και, ως τέτοιο, τίθεται συστηματικά υπό κρατική εποπτεία, κηδεμονία, μέριμνα και προστασία.

Το εθνικό κράτος αυτο-προβιβάζεται, έτσι, σε υπέρτατη και ολοκληρωτική αρχή που νομιμοποιείται να παρεμβαίνει, μέσω εκλεπτυσμένων και σταθμισμένων τεχνικών, στις απειροελάχιστες εκφάνσεις της ανθρώπινης πολλαπλότητας. Το εθνικό κράτος, ωστόσο, δεν είναι το μοναδικό πεδίο άσκησης αυτής της πολιτικής ρύθμισης της «ζωής» των πληθυσμών. Όπως καταδεικνύει η έρευνα της Aihwa Ong (2000) για τις πρακτικές κυβερνητικότητας στην Νοτιοανατολική Ασία (Μαλαισία και Ινδονησία), οι υπερεθνικές δυνάμεις και τα διεθνικά δίκτυα της παγκόσμιας νεοφιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς εγκαθιδρύουν ένα βιοπολιτικό σύστημα ανισομερούς κατανομής δικαιωμάτων, πόρων, μέριμνας και προστασίας, το οποίο υπερβαίνει την επικράτεια και τη δικαιοδοσία του εθνικού χώρου, και το οποίο η ανθρωπολόγος αποκαλεί «βαθμιδωτή κυριαρχία» (graduated sovereignty).

Πρόσφατες θεωρητικές και ερευνητικές εξελίξεις σε διάφορα πεδία της ενσώματης βιοκοινωνικότητας (Rabinow 2005), από τη μεταμόσχευση οργάνων έως την κοσμητική χειρουργική και από την εμμονή με τη δίαιτα και τη σωματική εκγύμναση έως τη διαχείριση του γήρατος, συμβάλλουν σε μια ολοένα εντεινόμενη και διευρυνόμενη πολιτικοποίηση της ιατρικής επιστήμης και της ανθρώπινης ζωής. Όπως προβλέπει ο Paul Rabinow στο πλαίσιο της ανάλυσής του σχετικά με τη βιοκοινωνικότητα, στις ταυτότητες της φυλής, του φύλου, της τάξης και της ηλικίας πρόκειται να προστεθούν και ποικίλες άλλες, οι οποίες θα αλληλοτεμνόνται και θα αλληλοδιασταυρώνονται επανορίζοντας, τελικά, ή και υπερβαίνοντας τις παλαιότερες κατηγορίες (2005), αυτές που είχαν από τον 18^ο έως τον 20^ο αιώνα θεμελιωθεί στα σεσημασμένα σώματα της γυναίκας, του αποικιοκρατούμενου ή υποδουλωμένου υποκειμένου, του εργάτη και της εργάτριας (Haraway 1991β).

Έτσι, μπορούμε να μιλάμε για μια συνθήκη «βιολογικής ιδιότητας του/της πολίτη» (biological citizenship), σύμφωνα με την οποία η αίσθηση του εαυτού

επιτελείται σε μοριακό επίπεδο, η ιατρική διεξάγεται με όρους οικονομίας της αγοράς, η πολιτική ορθολογικότητα ασκείται ως τεχνολογία βιο-κυβερνητικότητας και η βιολογία αναλαμβάνει νέους ρόλους στη ρύθμιση και διακυβέρνηση των ορίων της ζωής (Petryna 2005, Rose 2006, Rose και Novas 2005). Μια πρόσφατη συλλογή ανθρωπολογικών κειμένων, των οποίων οι θεματικές εκτείνονται από την αποικιοκρατία και την παγκοσμιοποίηση στην τεχνοεπιστήμη και τη βιοκοινωνικότητα, και των οποίων οι συγγραφείς έχουν εμπνευστεί από τις ιδέες του Φουκώ για την κυβερνητικότητα και τη βιοπολιτική, επιχειρεί να αντιμετωπίσει τη νεωτερικότητα ως εθνογραφικό αντικείμενο υπερβαίνοντας τον ευρωκεντρισμό της φουκωικής θεώρησης. Οι ανθρωπολογικές έρευνες που συμπεριλαμβάνονται εξετάζουν την πολλαπλή επίδραση τεχνολογιών, στρατηγικών, γραφειοκρατικών τεχνικών, καθεστώτων εξειδικευμένης εμπειρογνωμοσύνης, φορέων εξουσίας και σωμάτων γνώσης στη διακυβέρνηση της βιολογικής και κοινωνικής ζωής, μέσα σε ποικίλα γεωπολιτικά συμφραζόμενα πολέμου, αποικιοκρατίας και παγκόσμιας ανισότητας (Inda 2005). Το μέλημα αυτών και παρόμοιων συνεισφορών είναι η επεξεργασία των επιστημολογικών, τεχνολογικών, γνωσιοθεωρητικών και θεσμικών καθεστώτων που ρυθμίζουν τα όρια του διανοητού ανθρώπινου (Collier και Ong 2003). Από αυτό το μέλημα έχει προκύψει ένας αξιοσημείωτης αναλυτικής εμβέλειας κορμός μελετών, των οποίων οι θεματικές εκτείνονται από την αποικιοκρατική κυβερνητικότητα (Stoler 1995, Scott 2005) και την παγκοσμιοποίηση και τη διεθνικότητα (Ong 1999) έως τη ρύθμιση της αναπαραγωγής (Horn 1986, Greenhalgh 2003), τις τεχνολογίες «ευέλικτης ευγονικής» στο πλαίσιο της γενετικής γνώσης και συμβουλευτικής (Taussig, Rapp, Heath 2005), το χώρο και τον αστικό σχεδιασμό (Rabinow 1989), την κοινωνική ασφάλιση και τη διαχείριση του ρίσκου (Ewald 1986).

Η μεταδομιστική και αποδομητική φεμινιστική θεώρηση της «πολιτικής της ζωής» επιμένει στα έμφυλα, φυλετικά και σεξουαλικά προϋποτιθέμενα και καθεστώτα αλήθειας που δομούν ιστορικά τους λόγους περί ζωής. Μια διαφορετική, ωστόσο, τάση της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας απορρέει από τις φιλοσοφίες της «σεξουαλικής διαφοράς» και υιοθετεί μια βιταλιστική ανάγνωση της «ζωής» προτείνοντας μια καταφατική, σχεδόν ευφορική, αξιολόγηση του έμβιου εαυτού. Ως παραδειγματική εκφορά αυτής της προσέγγισης, η «βιώσιμη νομαδική ηθική» της Rosi Braidotti (2008)

υποδηλώνει μια κατανόηση του ενσώματου εαυτού ως διαρκούς και δυναμικής διαδικασίας του γίνεσθαι (becoming).

Εξάλλου, στο πλαίσιο της μεταδομιστικής και queer φεμινιστικής θεωρίας του σώματος, έχει ασκηθεί κριτική στο συμβατικό, κανονιστικό παράδειγμα της βιοηθικής, κυρίως με αιχμή ζητήματα που αφορούν τη γονιδιακή ιατρική, την αναπηρία, την προσθετική υψηλής τεχνολογίας και την διαφυλικότητα (intersexuality). Ο βιβλιογραφικός αυτός κορμός αποτυπώνει μια μετατόπιση από την συμβατική βιοηθική του σώματος στη ριζοσπαστική, αντισυμβατική ηθικοπολιτική του σώματος (Shildrick και Mykitiuk, 2005).

Ευγονική: Μεταξύ κοινωνικής μηχανικής και αναπαραγωγικής ιατρικής

Κεντρική μέριμνα της ευγονικής ήταν η επίτευξη, διατήρηση και περιφρούρηση της «ποιότητας» και «ποσότητας» του πληθυσμού κάθε δεδομένης εθνικής, φυλετικής, ή αποικιακής κοινότητας. Στην ιστορία της δυτικής νεωτερικότητας, η γυναικεία αναπαραγωγική λειτουργία και η αμφιλεγόμενη σχέση της με την ποσότητα και ποιότητα του πληθυσμού έχει υπάρξει πεδίο βιοπολιτικών διακυβευμάτων και αναμετρήσεων ως προς το μέλλον της κοινότητας (Bock 1996, Porter 1999, Soloway 1990).

Από τις πιο ακραίες εκδοχές επιστράτευσης του γυναικείου σώματος και ενσωμάτωσης της γυναικείας αναπαραγωγικής λειτουργίας στους πειθαρχικούς μηχανισμούς της εθνικής-πολιτικής δημογραφίας είναι τα πολιτικά προγράμματα ελέγχου των γεννήσεων, ευγονικής και επιλεκτικής στέρωσης. Οι μελέτες της κληρονομικότητας στην ύστερη βικτοριανή περίοδο συνέπεσαν όχι μόνο χρονικά με το κίνημα της ευγονικής των αρχών του εικοστού αιώνα, αλλά και με την ιατρική και κοινωνική νομιμοποίηση των θεσμοθετημένων πρακτικών ελέγχου της «ελαττωματικής κληρονομικότητας» μέσω αναγκαστικής στέρωσης ανάπηρων, «διανοητικά καθυστερημένων» και άλλων «εκφυλισμένων» (Bérubé και Lyon, 1998). Η αμερικανική κυβέρνηση προέβη το 1937 στη νομιμοποίηση της στέρωσης στο Πόρτο-Ρίκο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η απειλή αυτού που αποκαλούνταν «πλεονασματικός πληθυσμός». Από τη δεκαετία του 1950, 35 τοις εκατό των Πορτορικάνων γυναικών έχουν υποβληθεί σε χειρουργικές επεμβάσεις στέρωσης, άλλοτε «εκουσίως» υπό την πίεση της ιατρικής συμβουλής και άλλοτε εν αγνοία τους. Τα όρια ανάμεσα στην

αποικιοκρατική ιατρική περίθαλψη των ιθαγενών γυναικών και τη σύγχρονη μαζική υποχρεωτική στείρωση των Ινδιάνων -και άλλων μη λευκών- γυναικών έχουν υπάρξει ιδιαιτέρως ρευστά και αμφιλεγόμενα. Η συστηματική στείρωση του τέλους της δεκαετίας του 1960 απηχεί σαφώς τις στρατηγικές πληθυσμιακού ελέγχου που εφαρμόστηκαν στα σώματα των Πορτορικάνων γυναικών μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και της δεκαετίας του 1960 (Jaimes Guerrero 1997).

Οι εθνικές πολιτικές υποχρεωτικής στείρωσης βρήκαν την πιο συστηματική –και ειδική– τους μορφή στη ναζιστική Γερμανία (Bridenthal, Grossman, Kaplan 1984). Η ιστορία της ναζιστικής βιο-ιατρικής φωτίζει ίσως με τον πιο εύγλωττο τρόπο τις διαδικασίες εκείνες που παράγουν και συντηρούν την «ιατρικοποίηση» του τρόμου, του βασανισμού και του μαζικού θανάτου, και κυρίως, τις διαδικασίες που καθιστούν δυνατή την εργαλειοποίηση του ανθρώπινου σώματος μέσω του αντικειμενοποιητικού, εξεταστικού, υπολογιστικού και κυρωτικού βλέμματος της βιο-επιστήμης. Η εθνικοσοσιαλιστική βιο-ψυχολογική τυπολογία που αντιπαρέθετε τον ανώτερο «γερμανικό-βόρειο ακέραιο τύπο» και τον κατώτερο «εβραϊκό-φιλελεύθερο διασπασμένο τύπο», απέδιδε στον δεύτερο, «ελαττωματικό» τύπο διακριτικά γνωρίσματα βιολογικής ευπάθειας και εκφυλισμού, με χαρακτηριστικότερη την τάση για φυματίωση και σχιζοφρένεια. Εβραίοι, Τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι, «εκ γενετής αδύναμοι», ανάπηροι, άρρωστοι, ψυχικά ασταθείς θεωρούνταν γενετικά κατώτερα όντα –παράσιτα- που έπρεπε να εξολοθρευτούν, αφού πρώτα είχαν χρησιμοποιηθεί σαν πειραματόζωα, μέσω μαζικής στείρωσης και, αργότερα, μέσω μεθόδων μαζικής «ευθανασίας» -σύμφωνα με τον ειδικό ευφημισμό της ναζιστικής γενοκτονίας. Όπως το διατύπωσε ο Φουκώ, στο πλαίσιο της «ευγονικής διευθέτησης» της δυτικής κοινωνίας, μιας διευθέτησης που επιτεύχθηκε με την εντατικοποίηση των βιοπολιτικών μικρο-εξουσιών, ο χιτλερικός μύθος του αίματος οδήγησε στο μεγαλύτερο αιματοκύλισμα της σύγχρονης ιστορίας (1982 [1978]). Ολιστική ιατρική, ευγονική και βιταλιστική ιδεολογία συνυφαίνονταν στο πλαίσιο της ναζιστικής βιο-ιατρικής, απώτατος στόχος της οποίας ήταν η επιστημονική υποστήριξη και υλοποίηση του προγράμματος φυλετικής εκκαθάρισης και ενδυνάμωσης της κυρίαρχης φυλής (Gilman 1991, 1992, Harrington 1997, Kleinman 1988, Proctor 1988).

Θεμελιωτής της ευγονικής ήταν ο Francis Galton, ο οποίος και εισήγαγε τον όρο το 1883. Το πεδίο της έρευνάς του –ο σχεδιασμός ενός προγράμματος για τη βελτίωση της ανθρώπινης φυλής, που περιλάμβανε έλεγχο της κληρονομικότητας και μέτρα για την προστασία της δημόσιας υγείας- γνώρισε αμέσως τεράστια απήχηση στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Αντλώντας επιρροή από το έργο του Δαρβίνου (1859) για την καταγωγή των ειδών και τη φυσική επιλογή, η ευγονική εξέφραζε σε επίπεδο κοινωνικού φαντασιακού τη φοβία για τους κινδύνους που αντιμετώπιζε το ανθρώπινο είδος. Οι ακόλουθοι και επίγονοι του Galton υποστήριζαν την ενεργή παρέμβαση της πολιτείας με σκοπό την προστασία της λεγόμενης «άριας φυλής». Πρότειναν μέτρα στείρωσης και απομόνωσης των «απροσάρμοστων» κοινωνικών στοιχείων, όπως οι αλκοολικοί, οι ανάπηροι, οι διανοητικά καθυστερημένοι κτλ., και διατύπωναν προτάσεις για «χωριά γονιμοποίησης» στα οποία άνδρες επίλεκτοι με βάση φυλετικά κριτήρια θα γονιμοποιούσαν γυναίκες για την αναπαραγωγή της άριας φυλής.¹⁶ Σε συγκεκριμένα ιστορικά συγκείμενα, η ευγονική εφαρμόστηκε ως μια μορφή κοινωνικής μηχανικής που στόχευε στην παραγωγή ενός πληθυσμού ανάλογα με το σχεδιασμό της εξουσίας, μέσω του αποκλεισμού και της εξόντωσης των ανεπιθύμητων. Η ναζιστική εξόντωση Εβραίων, Τσιγγάνων, διανοητικά ανάπηρων, ομοφυλόφιλων –όλων όσοι, δηλαδή, θεωρούνταν φυλετικά κατώτεροι και εκφυλισμένοι από την εθνικοσοσιαλιστική βιο-επιστήμη- υπήρξε η πιο σκοτεινή, αλλά και αποκαλυπτική, έκφανση της εφαρμοσμένης «βιο-επιστήμης» της ευγονικής.

Το κίνημα γυναικείας υγείας: Η υγεία ως πεδίο φεμινιστικής-πολιτικής διεκδίκησης

Συγγραφείς του πρώιμου δεύτερου κύματος του φεμινισμού –όπως η Adrienne Rich (1976), η Mary Daly (1979), οι Barbara Ehrenreich και Deirdre English (1973, 1979)- αποδίδουν αναλυτική έμφαση στη βία που ασκείται πάνω στις γυναίκες από τους βιο-ιατρικούς μηχανισμούς, ιδιαίτερα αυτούς που αφορούν τις αναπαραγωγικές δυνατότητές τους, και υπογραμμίζουν την πολιτική σημασία που έχει η διεκδίκηση των γυναικών να

¹⁶ Ένθερμος υποστηρικτής αυτής της ιδέας περί υποχρεωτικής γονιμοποίησης με βάση φυλετικά κριτήρια ήταν ο μετέπειτα διοικητής του Άουσβιτς Rudolf Hoess.

πάρουν οι ίδιες στα χέρια τους τον έλεγχο του σώματός τους. Αυτές οι φεμινίστριες εστίασαν την προσοχή τους στους τρόπους με τους οποίους η ιατρική έχει κατασκευάσει ιστορικά το γυναικείο σώμα ως «εκ φύσεως» ανεπαρκές και ελλιπές σε σχέση με το «κανονικό» σώμα του λευκού, αστού, ετεροφυλόφιλου και υγιούς άνδρα.¹⁷

Πρωταρχικός στόχος του κινήματος της γυναικείας υγείας ήταν η ανάπτυξη νέων εναλλακτικών γνώσεων γύρω από το σώμα, προσαρμοσμένων στις εμπειρίες των γυναικών που είχε υποτιμήσει και αποσιωπήσει ο επίσημος βιο-επιστημονικός λόγος. Το βιβλίο *Our Bodies, Ourselves* (1976), έκδοση της Ομάδας Γυναικείας Υγείας Βοστώνης στις ΗΠΑ (Boston Women's Health Collective), σηματοδότησε την αρχή μιας ευρείας παραγωγής λόγων και δράσεων που περιελάμβανε ομάδες αυτοβοήθειας και αυτογνωσίας, ιατρικό αυτοέλεγχο, αμφισβήτηση της ανδρικής ηγεμονίας και του ιατρικού κατεστημένου. Παράλληλα με τον πολιτικό ακτιβισμό, το κίνημα επεξεργαζόταν και ανέπτυξε φεμινιστικές θεωρίες του σώματος. Στοχασόμενες πάνω στην εμπειρία της αρρώστιας, φεμινίστριες συγγραφείς χρησιμοποιούν θεωρίες του σώματος και αρθρώνουν σημαντικό θεωρητικό και πολιτικό λόγο. Εξαιρετικά σημαντικό από αυτή την άποψη είναι το έργο της Audre Lorde (1980, 1988) για την εμπειρία του καρκίνου του μαστού στα συμφραζόμενα του φεμινιστικού, αντιρατσιστικού και λεσβιακού ακτιβισμού. Αλλά και στις δεκαετίες που ακολούθησαν την ακμή του κινήματος της γυναικείας υγείας, και υπό την επιρροή νεώτερων θεωρητικών παραδειγμάτων, η φεμινιστική ενασχόληση με τη νόσο επέδειξε μια ιδιαιτέρως δημιουργική συνύφανση του αυτοβιογραφικού με το θεωρητικό λόγο. Όπως έγραψε η θεωρητικός Eve Kosofsky Sedgwick στοχασόμενη πάνω στη δική της εμπειρία του καρκίνου του μαστού –μια «περιπέτεια στην εφαρμοσμένη αποδόμηση», όπως την ονόμασε η ίδια- και των θεραπευτικών διαδικασιών, συμπεριλαμβανομένης της χημειοθεραπείας: «θα ενθάρρυνα ένθερμα όποιον-α ενδιαφέρεται για την κοινωνική κατασκευή του φύλου να βρει ένα τρόπο να περάσει έξι μήνες ως εντελώς φαλακρή

¹⁷ Για ιστορικές και θεωρητικές επισκοπήσεις του κινήματος γυναικείας υγείας, δες Ruzek (1978, 1980, 1993), Fee (1983), Rosser (1994). Για τη θέση των μαύρων γυναικών σ' αυτό: Smith (1982), Zambrana (1987) και White (1990).

γυναίκα» (1994: 153). «Η αποδόμηση», καταθέτει η Sedgwick απαντώντας έμμεσα σε όσους/ες επιμένουν να εκλαμβάνουν τη θεωρία ως ελιτίστικη, ασώματη και κοινωνικά απεμπλεγμένη ενασχόληση, «μπορεί να προσφέρει κρίσιμες πηγές σκέψης για επιβίωση υπό συνθήκες πίεσης» (1994: 12).

Παράλληλα με την ανάπτυξη του κινήματος γυναικείας υγείας, οι φεμινιστικές σπουδές που εστιάζουν την προσοχή τους στον έμφυλο χαρακτήρα της επιστήμης και βιο-ιατρικής ιστορικοποιούν την αναγωγή των διπολικών κατηγοριών αρσενικό-θηλυκό, φύση-πολιτισμός και σώμα-πνεύμα σε από καταβολής δεδομένες και οικουμενικές αλήθειες, ανιχνεύοντας τη γενεαλογία αυτών των θεμελιωδών διχοτομιών της δυτικής μεταφυσικής στα συγκείμενα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αποκαλύπτονται έτσι οι τρόποι με τους οποίους η γυναικεία σωματικότητα και υποκειμενικότητα κατασκευάζονται μέσω των λόγων και των πρακτικών μιας επιστήμης που δεν εμπνέεται –όπως χαρακτηριστικά διατείνεται– από «αντικειμενικότητα», «ορθολογισμό» και «οικουμενισμό», αλλά διέπεται από ανδροκεντρισμό, ρατσισμό, ομοφοβία και μισογυνισμό. Συγγραφείς όπως οι Ehrenreich και English (1979), η Jordanova (1980, 1999), η Smith-Rosenberg (1972) και η Schiebinger (1987, 1989, 1993) έχουν δείξει πως οι κατηγορίες του φύλου, της φυλής, της τάξης και της σεξουαλικότητας έχουν υπάρξει κομβικής σημασίας όχι απλώς στην ανάπτυξη και εμπέδωση των βιο-ιατρικών λόγων και πρακτικών, αλλά και, ειδικότερα, στις εννοιολογήσεις συγκεκριμένων «βιολογικών» σωμάτων και σωματικών διαγωγών ως εξ ορισμού «σημασμένων» (marked).

Στο πλαίσιο πολιτισμικά φορτισμένων νόσων όπως το HIV/AIDS και ο καρκίνος του μαστού, οι λόγοι και οι ταυτότητες των ασθενών, των επαγγελματιών υγείας και των ακτιβιστών συνυφαίνονται. Το ακτιβιστικό κίνημα του AIDS, η κριτική των επίσημων πολιτικών αλλά και η πολιτική αλληλεγγύης στους φορείς και ασθενείς, οφείλει πολλά στο κίνημα υγείας των γυναικών της δεκαετίας του 1970, όπως και η ακτιβιστική πολιτική του καρκίνου του μαστού αντλεί έμπνευση σε επίπεδο λόγου και πρακτικών από το μοντέλο του AIDS ακτιβισμού. Η Eve Kosofsky Sedgwick έχει αναφερθεί εύστοχα στη «διαλεκτική επιστημολογία των δύο νόσων» –τόσο ως προς την μυστικότητα με την οποία περιβάλλονται πολιτισμικά, όσο και ως προς τις εναλλακτικές πολιτικές πρακτικές ανοιχτότητας που εμπνέουν (1994).

Υπό την επιρροή του κινήματος της γυναικείας υγείας, κομβικό σημείο συνάρθρωσης ακτιβισμού και θεωρητικού λόγου υπήρξε η διεκδίκηση «να πάρουν οι γυναίκες στα χέρια τους τον έλεγχο του σώματός τους», μια διεκδίκηση που λειτούργησε συσπειρωτικά και ενδυναμωτικά. Ήταν όμως ένα αίτημα που δέχτηκε και κριτική από διάφορες πλευρές της φεμινιστικής κριτικής, αφού θεωρήθηκε ότι έπαιρνε ως δεδομένη - και αναπαρήγαγε- την κανονιστική διχοτομία νους-σώμα, προσυπογράφοντας στην εννοιολόγηση του γυναικείου σώματος ως αδρανούς αντικειμένου πάνω στο οποίο επενεργούν μονοσήμαντα οι δυνάμεις της βιο-ιατρικής ενώ οι γυναίκες αγωνίζονται να επανακτήσουν τον έλεγχό του (Hadd 1991).

Δίνεται έτσι έμφαση στις διαδικασίες κατασκευής των ορισμών και νοημάτων της πολιτισμικής και βιο-ιατρικής κανονικότητας, στους λόγους της βιο-ιατρικής και στους εμπράγματους τρόπους με τους οποίους αυτοί διαμορφώνουν τις «κανονιστικές μυθοπλασίες» του έμφυλου σώματος, της ανατομίας και φυσιολογίας του. Είναι στο πλαίσιο αυτό της έμφασης στο λόγο, την αναπαράσταση, τη μεταφορά και τη σημασιοδότηση, που οι Paula Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley, στη μελέτη τους για τα ολοένα μετατοπιζόμενα πολιτισμικά νοήματα του AIDS, την ομοφοβία και τον βιο-ιατρικό λόγο αποκαλούν τη νόσο «επιδημία σημασιοδότησης» (1989, βλ. επίσης Treichler 1987).

Οι μελέτες που εστιάζουν στον ακτιβισμό των ασθενών αποδομούν τα έμφυλα στερεότυπα που διαπερνούν την πρόσληψη της αρρώστιας ως αδράνειας και παθητικότητας, φωτίζοντας πλευρές της εμπρόθετης δράσης και της πολιτικής νοηματοδότησης του πάσχειν εκ μέρους των ασθενών (βλ. Altman 1996). Χαρακτηριστική θέση σε αυτόν τον κορμό βιβλιογραφικών συνεισφορών καταλαμβάνουν οι μελέτες που εστιάζουν στη βιοκοινωνικότητα του ακτιβισμού του καρκίνου του μαστού. Σε μεγάλο βαθμό όπως συμβαίνει με τον ακτιβισμό του AIDS-HIV, ο ακτιβισμός του καρκίνου του μαστού δεν αντιπαρατίθεται απλώς και μόνο στην ιατρική έρευνα, αλλά διεκδικεί περισσότερη έρευνα, δημοκρατικότερη πρόσβαση στην ιατρική ενημέρωση, περισσότερη και ποιοτικότερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (Kaufert 1998). Η Ειρήνη Καμπριάνη (2009), έχοντας διεξάγει επιτόπια έρευνα στο «Κέντρο Κοινωνικής Συμπαραστάσης, Ιατρικής Πρόληψης και Έρευνας «Παναγία η Φιλανθρωπινή» στην Ορμούλια της Βόρειας Ελλάδας, εξετάζει την πολιτισμική

διαχείριση της γενετικής γνώσης σχετικά με τον κληρονομικό καρκίνο του μαστού, όπως αυτή επιτελείται στο σημείο συνάντησης μεταξύ της θρησκευτικής φιλανθρωπίας και της εξατομικευμένης ιατρικής. Σε συμφραζόμενα άνισης προσβασιμότητας στις βιοτεχνολογίες και στη γενετική γνώση, αναλύονται οι τρόποι με τους οποίους οι εξελίξεις στο πεδίο της πρόληψης του καρκίνου του μαστού συνυφαίνονται με τις διαδικασίες και τις εντάσεις της εκκοσμικευμένης νεωτερικότητας, της ατομικότητας και της συλλογικότητας, αλλά και με τις διαδικασίες συγκρότησης της γυναικείας υποκειμενικότητας.

Η επίμαχη υλικότητα του φύλου: Προς μια φεμινιστική θεωρία του έμφυλου σώματος

Μέσα από τη συζήτηση περί σώματος αναδύθηκε μια νέα πρόκληση για τη φεμινιστική κριτική: το (έμφυλο) σώμα δεν προσεγγίζεται ως κάτι προϋπάρχον και δεδομένο που τα μυστήριά του έρχεται να εξερευνήσει το ιατρικό βλέμμα –μια επιστημολογική πρόσληψη, άλλωστε, που απηχεί το πρόταγμα του Διαφωτισμού για την ανακάλυψη της λανθάνουσας αλήθειας του φυσικού κόσμου- αλλά θεωρητικοποιείται με όρους παραστασιακής επιτέλεσης στο επίπεδο του λόγου. Ως ρυθμιστικό ιδεώδες που υλοποιείται (‘πραγματώνεται’) βεβαιασμένα μέσα σε συνθήκες κοινωνικής επιτελεστικότητας, η υλικότητα του έμφυλου σώματος συνιστά το ιζηματικό αποτέλεσμα σχέσεων και τεχνικών εξουσίας, πειθαρχήσεων και ετερόδοξων ιδιοποιήσεων (Αθανασίου 2008α, Butler 1993, Tzelepis και Athanasiou 2010).

Περιγράφοντας το φύλο ως σωματική τεχνουργία, η Butler είχε ήδη αναλύσει στο βιβλίο της *Αναταραχή φύλου* (2009 [1990]) τους τρόπους με τους οποίους η έμφυλη κανονικότητα διαμορφώνει την αίσθηση αλλά και την κοινωνική αναγνωρισιμότητα του σώματος. Εμπνεόμενη από το έργο του Μισέλ Φουκώ, η συγγραφέας επεξεργάστηκε θεωρητικά το «φυσικό» σώμα ως το -τελεστικά και τελετουργικά- φυσικοποιημένο προϊόν σχηματισμών λόγου και σχέσεων εξουσίας. Συγκεκριμένα, προσέγγισε τις έμφυλες κατηγορίες ως «κανονιστικές μυθοπλασίες» που παράγονται μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές τελετουργίες της εξιδανικευμένης κανονικότητας, αλλά και παραμένουν, αναπόφευκτα, ανοιχτές σε πρακτικές κριτικής ανασήμανσης του ηγεμονικού λόγου. Έτσι, το φύλο εκλαμβάνεται ως παραστασιακή επιτέλεση: δηλαδή, ως ένα κοινωνικό δράμα που αποκρυσταλλώνεται στο χρόνο, μέσω της επιτελεστικής

επανάληψης [performative reiteration] σωματικών πρακτικών οι οποίες συμπεκνώνουν την κανονιστική μυθοπλασία ενός αρραγούς έμφυλου εαυτού. Στην οπτική αυτή, κεντρική θέση κατέχουν οι διαδικασίες και οι δοκιμασίες μέσω των οποίων ενσωματώνεται το ηγεμονικό ιδεώδες του φύλου και διακυβεύεται η επικράτεια του αναγνωρίσιμου έμφυλου σώματος.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, στο επίκεντρο της φεμινιστικής ανάλυσης τίθεται η κοινωνική επιτελεστικότητα του έμφυλου σώματος. Για την Butler, το σώμα δεν έχει οντολογική υπόσταση πριν ή πέρα από τις κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές ρυθμίσεις που το συγκροτούν μέσα στο πλαίσιο της έμφυλης ιεραρχίας και της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας. Το φύλο θεωρητικοποιείται ως σωματοποίηση της κοινωνικής χρονικότητας, αφού τοποθετείται σε μια ατελείωτη –και ατελή– διαδικασία εγκαθίδρυσης μέσω μιας διαρκούς και τελετουργικά τυποποιημένης επανάληψης κινήσεων, χειρονομιών και σωματικών στάσεων στο πρότυπο της φαντασματικής έμφυλης κανονικότητας.

Η Judith Butler και άλλες θεωρητικοί του μεταδομιστικού φεμινιστικού-queer ρεύματος του «gender trouble» ενδιαφέρονται να απεγκλωβίσουν το παράδειγμα της «έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς» από την ηγεμονία της υλομορφικής και αιτιοκρατικής οριοθέτησης η οποία εγγράφεται στο σώμα εγκαθιδρύοντας αυστηρά περιχαρακωμένες και οντολογικά συσχετιζόμενες κατηγορίες «άνδρες»-«γυναίκες», και να γίνει αντικείμενο επανεπεξεργασίας στην κατεύθυνση μιας μη-ετεροκανονικής [heteronormative] εκφοράς της σχέσης και της διαφοράς. Η επιτέλεση γίνεται, έτσι, το πεδίο στο οποίο καταδεικνύεται η περίπλοκη και ασταθής λειτουργία των κατηγοριών (έμφυλης και σεξουαλικής) ταυτότητας. Στο πλαίσιο αυτό, το φύλο δεν θεωρητικοποιείται απλώς και μόνο ως πειθαρχική τεχνολογία, αλλά και ως επιτελεστικό δρώμενο. Η Butler οικειοποιείται τη φουκωική έννοια του σώματος της πειθαρχίας προκειμένου να επεξεργαστεί την έννοια της επιτελεστικότητας του έμφυλου σώματος, στο πλαίσιο της οποίας οι σωματικές εκ-δραματατίσεις της έμφυλης σεξουαλικότητας παράγουν ταυτίσεις στο λόγο, οι οποίες είναι και κοινωνικά περιορισμένες και ανοιχτές σε ανασημάνσεις. Με όρους επιτελεστικότητας, το φύλο δεν είναι απλώς επιτελεστικό ενέργημα της τελετουργικής επανεπιβεβαίωσης του κανονιστικού προτύπου· δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα, αλλά επιτελείται καθημερινά σε μια σπειροειδή

συνύφανση κοινωνικής πίεσης και αντίστασης, κατά την οποία τα υποκείμενα διαδραματίζουν δυνατότητες και πιθανότητες έμφυλης σωματικότητας. Με τον τρόπο αυτό, η Butler θέτει σε αμφισβήτηση την υποτιθέμενη φυσική σταθερότητα του διπολικού συστήματος του φύλου και τις ετεροσεξιστικές συνδηλώσεις αυτού του καθεστώτος αλήθειας. Η αποδομιστική προσέγγιση των κατηγοριών ταυτότητας ως πεδίων πολιτικής αναστάτωσης και αναταραχής γίνεται εδώ αφετηρία για την ανίχνευση δυνατοτήτων αποδιάρθρωσης της πολιτισμικής κανονικότητας στο πεδίο της διαπλοκής επιτελεστικής ταύτισης και επιθυμίας.

Στο βιβλίο της *Σώματα με Σημασία: Οριοθετήσεις του «Φύλου» στο Λόγο* (2008 [1993]),¹⁸ η κατηγορία του «φύλου» αποδομείται μέσα από τη σύνδεση της σωματικής υλικότητας με την έμφυλη επιτελεστικότητα. Στη θέση των θεωρητικών επεξεργασιών που εκλαμβάνουν ως δεδομένη την υλικότητα του φύλου, η Butler αντιπροτείνει προς ανάλυση τις ίδιες τις διαδικασίες που παράγουν και οροθετούν την επικράτεια της υλικότητας: ασκεί κριτική στις μονιστικές και ντετερμινιστικές εκφορές του μοντέλου της κατασκευής, σύμφωνα με τις οποίες η κοινωνική επιταγή εγχαράσσεται ή αποτυπώνεται στην αδρανή επιφάνεια ενός φυσικού και προ-λογικού [*pre-discursive*] φύλου, το οποίο υποτίθεται ότι προϋπάρχει της κοινωνικής συνθήκης λόγου/εξουσίας. Αυτό που την ενδιαφέρει είναι πώς μπορούμε να αναπτύξουμε μια φεμινιστική θεωρία του σώματος που, αν και εκκινεί από τις παραδοχές της κοινωνικής κατασκευής του φύλου και της σεξουαλικότητας, προχωρεί στην αποτίμηση της ίδιας της υλικότητας του σώματος –δεν αφήνει, δηλαδή, εκτός θεωρητικοπολιτικής πραγμάτευσης την «ύλη» του φύλου.

Αντλώντας επιλεκτικά και κριτικά από την παράδοση της φαινομενολογίας, θεωρητικοί όπως η Iris Marion Young (1990), η Elizabeth Grosz (1990β, 1994), η Claire Colebrook (2000) και η Dorothea Olkowski (1982-83) ενδιαφέρονται συστηματικά για τις έμφυλες διαδικασίες της ενσώματης υλικότητας. Επίσης, η Barbara Duden έχει εκπονήσει μια μελέτη που η ίδια έχει αποκαλέσει «ιστορική σωματολογία», στο πλαίσιο της οποίας εστιάζει στην ενσυναίσθητη, βιωμένη, ρευστή και έγχυμη, έμφυλη σωματική

¹⁸ Απόσπασμα από το βιβλίο αυτό έχει συμπεριληφθεί στον τόμο *Τα Όρια του Σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, επιμ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, μτφρ. Κώστας Αθανασίου (2004), Αθήνα: Νήσος.

παρουσία, όπου στόχος είναι η ερμηνευτική κατανόηση του σώματος ως ύστατης «ύλης» (2006: 24). Έτσι, ακούγοντας τα παράπονα και την οδύνη των γυναικών του 18^{ου} αιώνα, καθώς βασανίζονταν από τις συγκρούσεις «ανάμεσα στις ροές μέσα τους και γύρω τους» (2006:24), η ιστορικός θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσής της το γυναικείο πάσχον «σώμα σε αναβρασμό, που ρέει και τινάζεται και χύνεται και στάζει» (2006:24), όπως αυτό παρεισφρέει ή υπολανθάνει στα ιατρικά κείμενα της εποχής.

Βιολογία του φύλου, αναπαραγωγική βιολογία και οι έμφυλες μεταφορές τους

Στο περίφημο δοκίμιό του για τις «τεχνικές του σώματος», ο Marcel Mauss (2004 [1950], 1973 [1950]) εστιάζει την ανάλυσή του σε ένα τεράστιο εύρος δραστηριοτήτων και λειτουργιών –από τεχνικές της γέννησης και της μαιευτικής, την ανατροφή του βρέφους και τις μυητικές ασκήσεις της εφηβείας ως τις τεχνικές του ύπνου και της βάδισης- προκειμένου να καταδείξει πώς ο πολιτισμός διαπλάθει την ίδια τη «φυσιολογία» του ανθρώπινου σώματος μέσω της εγγραφής πολιτισμικών κωδίκων και συμβολισμών στις ίδιες τις σωματικές έξεις των ανθρώπων.¹⁹ Σε μια σειρά κειμένων βασισμένων σε διαλέξεις που δόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920, ο Mauss αναπτύσσει μια προβληματική που οργανώνεται γύρω από την ιδέα ότι οι κατηγορίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι προσλαμβάνουν τον κόσμο τους δεν είναι δεδομένες από τη φύση, αλλά συνιστούν προϊόντα κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών.²⁰ Εξετάζοντας την ιστορική γένεση των εννοιών του «προσώπου» και του «εαυτού», ο Mauss έθεσε από νωρίς κομβικά ζητήματα που απασχόλησαν αργότερα την ανθρωπολογία του σώματος, την ανθρωπολογία της υγείας, αλλά και την ψυχαναλυτική ανθρωπολογία και την

¹⁹ Συναφής είναι και η έννοια των «σωματικών έξεων» την οποία εισήγαγε ο Pierre Bourdieu,

υποδηλώνοντας τις κοινωνικές υπαγορεύσεις, αξίες και προσδοκίες που εν-σωματώνονται στη μορφή στάσεων ή τεχνικών του σώματος οι οποίες επιτελούν την κοινωνικοποίηση του δρώντος υποκειμένου.

²⁰ Εξάλλου, τόσο η Mary Douglas (1973) όσο και ο Pierre Bourdieu (1980) έχουν εστιάσει στην κοινωνική συγκρότηση και δια-δραμάτιση του σώματος.

εθνοψυχιατρική (2004 [1950]. Για συζήτηση της θεώρησης του Mauss, βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2003 και Παπαγαρουφάλη 2002).

Οι ανθρωπολόγοι έχουν εξετάσει συστηματικά τις εθνοβιολογικές θεωρίες αναπαραγωγής (Scheper-Hughes και Lock 1989). Για παράδειγμα, οι μητρογραμμικοί Αζάντε (στο νότιο Σουδάν) κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στη σάρκα και το αίμα που κληρονομείται μέσω των γυναικών και του πνεύματος που κληρονομείται μέσω των ανδρών (Pritchard 1940), ενώ οι πατρογραμμικοί Shavante της Βραζιλίας θεωρούν ότι ο πατέρας δημιουργεί το παιδί μέσω των πρακτικών της συνουσίας, στη διάρκεια της οποίας η γυναίκα είναι παθητική (Maybury-Lewis 1967). Στη δυτική εθνο-επιστημολογία, η αρχή της ισομερούς ανδρικής και γυναικείας συμβολής στη σύλληψη ήταν τμήμα της δυτικής παράδοσης περίπου δέκα αιώνες πριν την ανακάλυψη των σπερματοζώων (1677) και των ωαρίων (1828), και πολύ πριν η διαδικασία της ανθρώπινης γονιμοποίησης γίνει πλήρως κατανοητή από τη βιο-επιστήμη (Barnes 1973, Scheper-Hughes και Lock 1989).

Η κοινωνική ανθρωπολογία που επικεντρώνεται στη μελέτη της Ελλάδας και του ευρύτερου χώρου της Μεσογείου έχει εξετάσει τα πολιτισμικά και ιστορικά συγκείμενα της αμφίσημης κοινωνικής κατασκευής της «φύσης» της γυναίκας βάσει των αναπαραγωγικών της λειτουργιών. Στο συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, η γυναικεία φύση εκλαμβάνεται ταυτόχρονα ως ιερή και μιαρή, παρθενική και διαβολική, αγνή και βέβηλη (Campbell 1964, Dubisch 1983, 1986α, 1986β, du Boulay 1974, 1986, Herzfeld 1986, Loizos & Papataxiarchis 1991). Η μιαρή και επικίνδυνη φύση της γυναίκας αναχαιτίζεται και μετουσιώνεται μέσω της εκπλήρωσης του ιερού προορισμού της σύλληψης και τεκνοποίησης μέσα στις πολιτισμικά εξιδανικευμένες νόρμες της ετεροσεξουαλικής πυρηνικής οικογένειας (Athanasίου 2006, Berlant 1998, Μπακαλάκη 1994β, Tabet 1987).

Η ανάπτυξη της κοινωνιοβιολογίας στις δεκαετίες του 1970 και 1980, με την ανανεωμένη πίστη στη βιολογική αιτιοκρατία και με όλες τις ρατσιστικές και σεξιστικές συνδηλώσεις της, έκανε τη συμβολή της φεμινιστικής κριτικής ιδιαίτερος επιτακτική και επείγουσα. Η φεμινιστική κριτική στη γλώσσα, τα αφηγήματα, τις εξιστορήσεις, τις μεταφορές και τον τρόπο διδασκαλίας της βιο-επιστήμης -ιδιαίτερα της βιολογίας του φύλου- είναι ιδιαίτερος πλούσιος (Biology and Gender Study Group 1988, Bleier 1985,

Doane 1976, Fausto-Sterling 1985, 2000^a, Haraway 1976, Keller 1995, Martin 1990, 1991, 1992, Schatten και Schatten 1983, Scott F. Gilbert 2000). Όπως επισημαίνει η Lynda Birke, είναι επιτακτική ανάγκη να βρούμε και να επεξεργαστούμε τρόπους «εξέτασης των σωματικών διαδικασιών (ή της ‘βιολογίας’ πιο γενικά) που να απομακρύνονται από τον απλό αναγωγισμό και ταυτόχρονα να μας επιτρέπουν να θεωρητικοποιούμε σώματα βιωμένα εντός του πολιτισμού» (2004:158. Βλ. και Birke 1999). Έτσι, η φεμινιστική θεωρία έχει ασχοληθεί και ασχολείται συστηματικά με την αναζήτηση εναλλακτικών αφηγήσεων σχετικά με τη βιολογία, σε κριτική σχέση με το βιολογικό αναγωγισμό και τους δυισμούς που απορρέουν από αυτόν. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα όπως γονιμοποίηση, ανίχνευση του φύλου του εμβρύου, ο ρόλος του DNA, μοριακή και εξελικτική βιολογία, η φεμινιστική κριτική αναλύει κριτικά τις λανθάνουσες προϋδεάσεις, κοινωνικές μυθολογίες και ιδεολογικές παραδοχές που πληροφορούν τους τρόπους με τους οποίους οι επιστήμονες θέτουν τα ερωτήματα και τις υποθέσεις εργασίας τους, πραγματοποιούν τις παρατηρήσεις και τα πειράματά τους και διατυπώνουν τις ερμηνείες τους.

Το πρόταγμα της αναπαραγωγής βρίσκεται στο επίκεντρο της βιο-ιατρικής και πολιτισμικής εννοιολόγησης της γυναικείας υγείας. Τη δυτική πολιτισμική και βιο-ιατρική αξιωματική παραδοχή ότι η ουσία της γυναικείας ύπαρξης έγκειται στο αναπαραγωγικό της σύστημα εξετάζει κριτικά η βιολόγος Ann Fausto-Sterling στη μελέτη της για την ιατρικοποίηση της εμμηνόπαυσης και άλλους βιολογικούς «μύθους του φύλου» (1985). Η Fausto-Sterling αναλύει το πώς η κοινωνική πρόσληψη της εμμηνόπαυσης ως ασθένεια –και κοινωνική παθολογία- που σηματοδοτεί, δήθεν, την απώλεια της αληθινής θηλυκότητας και οφείλεται σε ορμονική διαταραχή (σε *έλλειψη* οιστρογόνων όπως εσφαλμένα θεωρείται, αντί για *μείωση της διαθεσιμότητας* των ωοθηκικών οιστρογόνων που είναι το ακριβές) εγγράφεται στο λόγο κάποιων ερευνητών, γυναικολόγων και ψυχολόγων. Προσεγγίζοντας κριτικά τη διαμόρφωση και εμπέδωση της διαδεδομένης πρόσληψης ότι «ο άνδρας μένει άνδρας για πάντα ενώ η γυναίκα μετά την εμμηνόπαυση δεν είναι πια πλήρης γυναίκα», η Fausto-Sterling προτείνει τρόπους κριτικής ανάγνωσης και επαν-επεξεργασίας της ανδροκρατικής επιστήμης και φωτίζει τις κοινωνικές και βιο-επιστημονικές μυθολογίες που ευθύνονται για την αντιμετώπιση των γυναικών ως όντων κοινωνικά και συναισθηματικά υποδουλωμένων στην

αναπαραγωγική τους φυσιολογία. Στο πλαίσιο της έρευνάς της για το στίγμα της υστερεκτομής, η Jean Elson (2003) έχει μελετήσει το ιδιαίτερο συμβολικό φορτίο που αποδίδεται πολιτισμικά στις ωοθήκες και την εννοιολόγησή τους ως της κατεξοχήν πηγής της γυναικείας κανονικότητας. Η Margaret Lock (1993α, 1993β) έχει εξάλλου εξετάσει τις μυθολογίες της εμμηνόπαυσης στην Ιαπωνία και στη Βόρεια Αμερική, σ' ένα έργο που προσφέρει μια θεωρητική προσέγγιση της δυναμικής σχέσης «σώματος» και «εαυτού», μιας σχέσης που, όπως αποδεικνύει αναλυτικά η ανθρωπολόγος, δεν είναι ποτέ ουδέτερη ή κενή πολιτικού νοήματος, αφού προκύπτει από μια διαρκή διαπραγμάτευση γύρω από τα όρια του προσωπικού χώρου και της αποικιοκράτησης του έμφυλου σώματος από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις (βλ. επίσης Martin 1994α, 1994β, Woodward 1988-89, Woodward 1991, Woodward και Schwartz 1986).

Σε παρόμοιο κριτικό τόνο κατάδειξης της κοινωνικής και πολιτισμικής «τεχνητότητας» των «αυτονόητων» της βιολογίας κινείται και η συζήτηση της ανθρωπολόγου Emily Martin για τα έμφυλα στερεότυπα και τις μεταφορές που οργανώνουν τον επιστημονικό λόγο της αναπαραγωγικής βιολογίας (2006 [1991]). Μέσα από μια προσεχτική και λεπτομερή ανάγνωση κλασικών κειμένων της ιατρικής φυσιολογίας (κυρίως εγχειριδίων που χρησιμοποιούνταν σε ιατρικές σχολές των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1980), η συγγραφέας εξετάζει πώς στην περίπτωση των έμφυλων αναπαραστάσεων της αναπαραγωγικής φυσιολογίας τα «γεγονότα» της βιολογίας κατασκευάζονται με όρους κοινωνικούς και πολιτισμικούς. Στην επίσημη γλώσσα της ιατρικής φυσιολογίας, το ωάριο «επιπλέει» ή «παρασύρεται», ενώ το σπερματοζώαριο κάνει ένα «περιπετειώδες ταξίδι» ώσπου να επιτεθεί και να «διεισδύσει» στο ωάριο. Εστιάζοντας στις μεταφορές της παθητικής θηλυκότητας και της ενεργητικής αρρενωπότητας που αποδίδονται στο ωάριο και το σπερματοζώαριο αντίστοιχα, η συγγραφέας δείχνει πώς η επιστημονική εννοιολόγηση των ανθρώπινων γαμετών βασίζεται σε στερεότυπα που κατέχουν κεντρική θέση στους πολιτισμικούς ορισμούς του «αρσενικού» και του «θηλυκού». Οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα περί παθητικού-δυσκίνητου θηλυκού και επιθετικού-ηρωικού αρσενικού που διαπερνούν τις αξιολογικά ασύμμετρες εννοιολογήσεις της ωορρηξίας –μέσω αρνητικών συνδηλώσεων εκφυλισμού και απώλειας- και της σπερματογένεσης –μέσω θετικών συνδηλώσεων δυναμικής παραγωγής και δημιουργίας- είναι οι πρώτες ύλες της

φυσικοποίησης των κοινωνικών συμβάσεων για το φύλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μεταφορές αυτές επιμένουν ακόμη και παρά τα πορίσματα νέων βιο-επιστημονικών ερευνών που υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη ευθραυστότητα του σπερματοζωαρίου που «κοιμυπά στα τυφλά» εκτός εάν «αιχμαλωτιστεί» ή «πιαστεί» από την επιφάνεια του ωαρίου.²¹

Οι Schatten και Schatten (1983) έχουν εύστοχα παραλληλίσει την μυθολογία αυτή του δυναμικού, ηρωικού σπέρματος και του παθητικού, ναρκωμένου ωαρίου με το παραμύθι της Ωραίας Κοιμωμένης, στο οποίο η πριγκίπισσα έρχεται πάλι στη ζωή από το φιλί του πρίγκιπα. Η Ruth Hubbard (1983) και η Donna Haraway (1990) έχουν αναλύσει το πώς το μεγαλύτερο μέγεθος των ωαρίων σε σχέση με αυτό των σπερματοζωαρίων ερμηνεύεται στην κοινωνιοβιολογία, ενώ τη μεταφορά της φύτευσης του σπόρου στο χώμα εξετάζει η Carol Delaney (1986, 1991), φωτίζοντας το ρόλο που έχει παίζει η ισχυρή αυτή μεταφορά στην εμπέδωση της δυτικής αντίληψης ότι η καταγωγή και η ταυτότητα του εμβρύου προέρχονται από το αρσενικό.

Η ερευνητική και θεωρητική ενασχόληση με την ανδρική υγεία, αν και σχετικά περιορισμένη, έχει συμβάλει καθοριστικά στην πληρέστερη κατανόηση των λόγων –και των μυθολογιών- γύρω από τη βιολογία του φύλου και τη σωματική εδραίωση της έμφυλης ταυτότητας. Η συμβολή της θεωρίας του ανδρισμού είναι εδώ σημαντική (Bordo 1999, Brod 1987, Connell 1996, 2000, Γιαννακόπουλος 1998, Dawson 1994). Η ανδρική σεξουαλικότητα και οι διαταραχές της έχουν γίνει πεδίο διερεύνησης των

²¹ Οι έμφυλες μεταφορές που οργανώνουν τις εννοιολογήσεις της αναπαραγωγικής βιολογίας δεν περιορίζονται μόνο στον «επίσημο» βιο-επιστημονικό λόγο, αλλά διαπνέουν και τις «λαϊκές» προσλήψεις. Στη μελέτη της για τη μεταθανάτια δωρεά οργάνων σώματος στην Ελλάδα, η Ελένη Παπαγαρουφάλη (2002) αναλύει την αμηχανία που προκαλεί γενικά η ανώνυμη λήψη γαμετών, αφού προσκρούει όχι μόνο στη σωματική αίσθηση ακεραιότητας του ενσώματου εαυτού, αλλά και στην επιθυμία ελέγχου –κυρίως εκ μέρους των ανδρών- του προορισμού του γονοτύπου τους. Χαρακτηριστική ήταν επίσης η τάση των γυναικών να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους περισσότερο ως λήπτριες (σπέρματος) παρά ως δωρήτριες (ωαρίων), ενώ των ανδρών να ταυτίζονται περισσότερο με την εικόνα του δότη και όχι του έμμεσου λήπτη σπέρματος –μέσω των γυναικών συντρόφων τους.

έμφυλων στερεοτυπικών εικόνων της σεξουαλικότητας, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τη μελέτη της ανδρικής «ανικανότητας» από την Lynne Segal (1994) και την ιστορία των ανδρικών σεξουαλικών αγωνιών και δυσλειτουργιών που ιχνηλατεί με τρόπο υποδειγματικό η Lesley Hall (1999). Στη μελέτη της για το ετεροφυλοφιλικό σεξ, η Segal (1994) έχει εκθέσει τον ιδεολογικό χαρακτήρα του επιστημονικού παραδείγματος που φαντάζεται και αναπαριστά όχι μόνο το γυναικείο σώμα σαν ένα σώμα που λειτουργεί παθητικά και στην υπηρεσία των αναπαραγωγικών επιταγών αλλά και το ανδρικό σώμα σαν ένα σώμα αδιαλείπτως ενεργητικό, παντοδύναμο, διαρκώς πανέτοιμο και σεξουαλικά πρωτοβουλιακό. Το συμβατικό βιολογικό αφήγημα περί δεκτικού κόλπου και διεισδυτικού πέους αποκρύπτει, θεωρεί η Segal, ενώ την ίδια στιγμή συντηρεί, τις σοβαρές πολιτισμικές αγωνίες που συνδέονται με το πέος. Όπως διαπιστώνει εξάλλου η Hall στη δική της έρευνα για τη σεξουαλική συμβουλευτική των ανδρών στη Βρετανία στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: «Όποια κι αν είναι η κοινωνική δύναμη των ανδρών, ωστόσο η σεξουαλική τους δύναμη είναι στην πραγματικότητα πάντοτε αμφιλεγόμενη και υπό αίρεση» (1999: 173).²²

Η μεταφορά του σπέρματος ως αυτάρκους και ευκίνητου φορέα γονιμοποίησης και του ωαρίου ως παθητικού και αδρανούς υποδοχέα επώασης είναι μια μόνο από τις στερεότυπες αναπαραστάσεις που εξετάζει η Emily Martin σ' ένα κλασικό βιβλίο-πολιτισμική ανάλυση της αναπαραγωγής (1987). Η συγγραφέας αναλύει τους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες μιλούν για τον ενσώματο και έμφυλο εαυτό τους, εστιάζοντας την προσοχή της στις σωματο-εικόνες που επιστρατεύουν για να περιγράψουν τις αναπαραγωγικές τους λειτουργίες (περίοδος, εγκυμοσύνη, τοκετός, εμμηνόπαυση). Διερευνώντας τις διαφορές μεταξύ των εμπειριών εγκυμοσύνης και τοκετού γυναικών που προέρχονται από αστικά κοινωνικά στρώματα και γυναικών που προέρχονται από την εργατική τάξη και αντιδιαστέλλοντας αυτές τις εμπειρίες με τις κυρίαρχες βιο-επιστημονικές εννοιολογικές αποδόσεις αυτών των διαδικασιών, η Martin θεωρεί ότι υπάρχει απελευθερωτικό δυναμικό στους μη-κυρίαρχους λόγους της

²² Η βιβλιογραφία που ασχολείται με τη συμμετοχή των ανδρών στις διαδικασίες της αναπαραγωγής είναι ακόμη σχετικά περιορισμένη. Για αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, βλ. Battaglia 1985, Hewlett 1991, Schneider και Schneider 1995. Βλ. επίσης, Bourke 1996, Brandes 1981, Stolcke 1994, Δραγώνα και Ναζίρη 1995.

ενσώματης εμπειρίας, ικανό να κινητοποιήσει κριτικές επαν-αρθρώσεις των ιατρικών λόγων και πρακτικών. Αν και οι συνομιλήτριες της Martin αναφέρονταν συχνά στα σώματά τους με τρόπους που υπαινίσσονταν κατακερματισμό και αποσπασματικότητα, με τον εαυτό να τοποθετείται «έξω» από το σώμα, είχαν την τάση -όσες προέρχονταν από εργατικά στρώματα περισσότερο απ' ό,τι οι γυναίκες της αστικής τάξης- να αντιστέκονται στο τοπογραφικό μοντέλο του σώματος ως «δοχείου» που περιέχει ωάρια, αίμα, μήτρα, κτλ. Η αναλυτική προσέγγιση που προτείνει η Martin αμφισβητεί υπόρρητα κάθε απλουστευτική εννοιολόγηση του παραδειγματικού μοντέλου της ενσώματης περικλείσεως (bodily containment) που εκλαμβάνει το σώμα ως οικουμενικό και ομοιογενές σχήμα. Τέλος, αναφερόμενη στην πραγματοποίηση και τον κατακερματισμό του γυναικείου σώματος από τις ηγεμονικές πρακτικές της βιο-ιατρικής, η ανθρωπολόγος ασκεί κριτική στην θεώρηση του Φουκώ (1989 [1976]) περί αντικατάστασης των βίαιων μορφών δικαιοσύνης από τις πιο λεπτές και λανθάνουσες τακτικές της πειθαρχικής εξουσίας: «Ο διαμελισμός είναι ακόμη εδώ», γράφει η Martin, «και η κατίσχυση επί του σώματος δεν έχει τόσο πολύ κοπάσει εξαιτίας της μετατόπισης από το νόμο στην επιστήμη» (1987: 21).

Γυναικολογία, αναπαραγωγική ιατρική και νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής (NTA)

Από τότε που η γυναικολογία αντικατέστησε την μαιευτική στο δυτικό κόσμο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα και οι αναπαραγωγικές του λειτουργίες τίθενται υπό τον έλεγχο της επιστήμης και της τεχνολογίας (Martin 1987). Τον 19^ο αιώνα, άλλωστε, εμφανίζεται η έμμηνος περίοδος ως λειτουργία της γυναικείας αναπαραγωγικής φυσιολογίας. Η γυναικεία περίοδος παρέπεμπε μέχρι τότε στην αυθόρμητη και ανεξέλεγκτη αιμάτινη ρύση που πήγαζε από την «πληθώρα της μήτρας» (Duden 2006), χωρίς όμως να υπονοεί την απόρριψη της ενδομήτριας επιφάνειας.

Φεμινίστριες μελετήτριες κυρίως του δεύτερου κύματος έχουν ασχοληθεί εκτενώς με την κριτική της ιατροποίησης του τοκετού, δηλαδή της «αλλοτρίωσής» του από την ανδροκρατούμενη βιο-ιατρική επιστήμη (Rich 1976). Η ιστορία της διαμάχης ανάμεσα στις μαιές και τους άνδρες γιατρούς έχει αποτυπωθεί στο έργο πολλών ερευνητριών (Bashford 1998, Donnison 1977, Versluisen 1981, Oakley 1986, Poovey 1988, Moscucci 1990). Άλλωστε, η όλη διαμάχη σχετικά με τη χρήση αναισθησίας στον τοκετό

οργανώθηκε γύρω από την παλαιότερη αντιπαράθεση μεταξύ μαιευτικής και γυναικολογίας: για τους υποστηρικτές της αναισθησίας, αυτή ήταν η τεχνολογία που διαχώριζε τους «επιστήμονες» γυναικολόγους από τις ανειδίκευτες μαιέες στη βικτοριανή Αγγλία. Η υιοθεσία ηθικολογικής ορολογίας –περί της ηθικά επιτρεπτής γυναικείας σεξουαλικότητας στο πλαίσιο του οικιακού, μονογαμικού ιδεώδους- από μέρους των γυναικολόγων ήταν άλλωστε ένας τρόπος διαχωρισμού της θέσης τους από τις μαιέες, αφού οι γυναίκες ήταν, υποτίθεται, φύσει ανίκανες να χειριστούν αυτό το πλέγμα φιλοσοφικών, ηθικών, και (ψευδο)επιστημονικών λόγων που ήταν η φυσιολογία του φύλου και της αναπαραγωγής (Poovey 2006 [1989]). Γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η γενική αναστάτωση που κυριαρχούσε στο χώρο της ιατρικής οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στα ερωτήματα και στις ανησυχίες που προκαλούσε το φύλο αυτών που ασκούσαν την ιατρική (Shetty 1994).

Αυτές οι εξελίξεις προφανώς και δεν αφορούν μόνο τη δυτική, μητροπολιτική ιατρική. Η υποβάθμιση των πρακτικών της μαιευτικής ως μορφών γνώσης έχει μακρά αποικιακή γενεαλογία, όπως αποτυπώνεται στην ιστορία της ίδρυσης βιο-ιατρικών ιδρυμάτων, όπως μαιευτηρίων και βρεφοκομείων, στην Ινδία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αποικιακή περίοδος κληρονόμησε πολλές όψεις της πολιτικής της γνώσης, όπως αυτής που αφορούσε την αντίληψη για την «έλλειψη υγιεινής» στον τοκετό. Το 1901, η βρετανική απογραφή του ινδικού πληθυσμού συμπεριέλαβε ειδική έρευνα γύρω από τις «παράξενες» πρακτικές των ιθαγενών μαιών. Στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, οι σύγχρονες μορφές δυτικής γνώσης, όπως είναι η βιο-ιατρική, ο οικογενειακός προγραμματισμός, η δημογραφία και η κοινωνική επιστήμη, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του κράτους και της τάξης των διανοουμένων στην Ινδία. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η γνώση των μαιών αποτέλεσε πεδίο διαμάχης γύρω από ζητήματα πιστοποίησης και αυθεντικοποίησης της γνώσης, στην αμφιλεγόμενη σχέση της με το έμφυλο σώμα (Ram 2009).

Η θεωρητικός, καλλιτέχνης και εκπαιδεύτρια γυναικολογικής αυτοεξέτασης Terri Kapsalis (1997) έχει αναλύσει τις πρακτικές, τις αναπαραστάσεις και τα κείμενα της γυναικολογίας, δίνοντας έμφαση στις πολιτισμικές αγωνίες γύρω από τη γυναικεία ανατομία και σεξουαλικότητα που διέπουν την ιστορία της επιστημονικής κατασκευής του γυναικείου σώματος: από τα χειρουργικά πειράματα σε αναισθητοποιημένες σκλάβες

στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως την εργαλειακή χρήση των σωμάτων σεξουαλικά εργαζόμενων γυναικών για τη διδακτική γυναικολογικών τεχνικών. Η συγγραφέας αποκωδικοποιεί τη «σκηνή» της γυναικολογικής εξέτασης, αυτής της εμβληματικής σκηνής επ-οπτείας του γυναικείου σώματος, ως μια επιτελεστική περίσταση κατά την οποία η γυναικολογική πρακτική κατασκευάζεται, διαβάζεται και (επαν-)ερμηνεύεται στα ρευστά και διαπερατά όρια του «δημόσιου» και του «ιδιωτικού», στην αμφίσημη διαλεκτική της «απόκρυψης» και της «αποκάλυψης». Αρθρώνοντας μια λεπτομερή ανάγνωση της πολιτικής της ορατότητας που διαδραματίζεται στα συγκείμενα της γυναικολογικής πρακτικής, η Kapsalis καθιστά κριτικά «ορατές» τις πιο αδιόρατες όψεις των επιστημονικών λόγων και πρακτικών της γυναικολογίας.

Η ανθολογία που επιμελήθηκαν οι Faye Ginsburg και Rayna Rapp (1995) αποτελεί μια υποδειγματική επισκόπηση του δυναμικού πεδίου της αναπαραγωγής που εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στο ατομικό έμφυλο σώμα και τις επιταγές του πολιτικού σώματος. Μέσα από το πρίσμα των διεθνικών ανισοτήτων και ασυμμετριών που διέπουν την παγκόσμια πολιτική της αναπαραγωγής, διερευνάται ένα ευρύ φάσμα όψεων της αναπαραγωγικής πολιτικής: πολιτικές ελέγχου της αναπαραγωγής, σεξουαλική πολιτική, δημογραφία, βιο-ιατρική, νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής, γονεϊκότητα και εναλλακτικές μορφές συγγένειας. Η αναπαραγωγή, θεωρούμενη ως ιστορικο-κοινωνικά τοποθετημένο και αμφιλεγόμενο πεδίο συσχετισμού δυνάμεων, τοποθετείται έτσι στο κέντρο της κοινωνικής θεωρίας, ενώ αναλυτική έμφαση αποδίδεται στα δίκτυα εξουσίας που διαμορφώνουν την αναπαραγωγή και όχι απλώς και μόνο σ' αυτές καθαυτές τις τεχνολογίες αναπαραγωγής (1995: 5). Η μελέτη της Khiara M. Bridges (2008) για τη σχέση αναπαραγωγής και κοινωνικής ασφάλισης στις ΗΠΑ εξηγεί πώς η εγκυμοσύνη γίνεται πεδίο άσκησης κρατικής επιτήρησης, βιοπολιτικής ρύθμισης και ελέγχου φτωχών και ανασφάλιστων γυναικών. Στο πλαίσιο της κοινωνικά διαστρωματωμένης οργάνωσης του βιο-ιατρικού κρατικού μηχανισμού, η φτώχεια ιατρικοποιείται και οι φτωχές γυναίκες εκλαμβάνονται ως «άτακτα σώματα» -βιολογική απειλή εντός του εθνικού πολιτικού σώματος.

Στη δυτική μεταφυσική, η μητρότητα συμπυκνώνει συμβολικά τη γυναικεία ταυτότητα. Η άρρηκτη σύνδεση και φυσική συνέχεια από την ετεροφυλοφιλική σεξουαλική πράξη στη σύλληψη, την κύηση, τον τοκετό και από εκεί στην ανατροφή

αποτελεί θεμελιώδη όψη της κοινωνικής και πολιτισμικής εννοιολόγησης της «γυναίκας». Η Paula Treichler (1990) έχει αναλύσει τις πολλαπλές διασυνδέσεις ανάμεσα στο φεμινισμό, την ιατρική και την εννοιολόγηση της γέννησης. Η σύλληψη, η εγκυμοσύνη και ο τοκετός, καθώς και η αντισύλληψη και η έκτρωση έχουν αποτελέσει πεδία διερεύνησης των πολλαπλών και πολύσημων τρόπων διαχείρισης της –γυναικείας, κυρίως- αναπαραγωγικής συμπεριφοράς, όπως αυτοί εκ-δραματίζονται μέσα σε δυναμικά πλαίσια σχέσεων εξουσίας (Gordon 1977, Gautier 1999, Russell, Sobo και Thompson 2000, Venner 1999, Petchesky 1984, Weiss 1995). Στο πεδίο της έκτρωσης, κλασική θεωρείται η ανθρωπολογική μελέτη της Faye Ginsburg (1989, 1990), που έχει δείξει πώς μέσα από τη διαμάχη γύρω από την έκτρωση στην Αμερική της δεκαετίας του 1980 διαδραματίστηκαν ευρύτερες πολιτισμικές διαδικασίες και αναμετρήσεις που αφορούσαν την εννοιολόγηση του φύλου και της αναπαραγωγής. Η Ann Anagnost (1988, 1995) αναλύει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η κρατική πολιτική του ενός-παιδιού στη διαμόρφωση εθνικών υποκειμένων στην Κίνα, οι Barrosο και Corrêa (1995) εξετάζουν την πολιτική της έρευνας για την αντισύλληψη στη Βραζιλία, η Lisa Handwerker (2000) διερευνά τις εννοιολογήσεις της γυναικείας στείροτητας στη σύγχρονη Κίνα, ενώ η Gail Kligman (1998) εστιάζει στην απαγόρευση της αντισύλληψης και της έκτρωσης στις συνθήκες της δικτατορίας του Τσαουσέσκου, υπογραμμίζοντας τις στρατηγικές συνέχειες ανάμεσα στην πολιτική δημογραφία και την εθνικιστική πολιτική στα πεδία της επίσημης ρητορικής, των βιο-ιατρικών θεσμών, της κρατικής πολιτικής και της καθημερινής πράξης. Η Eugenia Georges (1996) έχει εξετάσει την πολιτική και πρακτική της έκτρωσης στην Ελλάδα έτσι όπως συνυφαίνεται με την πολιτική της συγγένειας, τη δημογραφική πολιτική, τις θεσμικές διευθετήσεις του κράτους και της Εκκλησίας, αλλά και τις βιο-ιατρικές επιστημολογίες και ιδεολογίες. Επίσης, έχει διερευνήσει τις μαιευτικές πρακτικές, την αντισύλληψη, την ιατροκοποίηση της αναπαραγωγής στην Ελλάδα και ειδικότερα στη Ρόδο, στο πλαίσιο μετατοπιζόμενων τοπικών και διεθνικών «σωμάτων γνώσης», φωτίζοντας τους τρόπους με τους οποίους η γυναικολογία και η μαιευτική εμπλέκονται αναπόφευκτα και με κρίσιμους τρόπους στην επίμαχη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας (2008).

Στην έρευνά της για τις Αμερικανίδες που κατηγορούνται ότι θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή των βρεφών τους εξαιτίας του ότι γεννούν χωρίς ιατρική επίβλεψη, η Anna Tsing

(1990) αναλύει τις συμβολικές κατασκευές και πολιτισμικές επιταγές οι οποίες νομιμοποιούν τις ηθικολογικές ιστορίες που αρθρώνονται στο πλαίσιο του συστήματος ποινικού δικαίου και που αναπαριστούν τις γυναίκες που γεννούν χωρίς ιατρική επιτήρηση και των οποίων τα νεογέννητα δεν επιβιώνουν, σαν ψυχρές δολοφόνους και τέρατα της μητρότητας. Η Tsing δείχνει επιτυχώς πώς αυτές οι αφηγήσεις εγκληματικής παραμέλησης και κακοποίησης βρέφους -«ιστορίες με τέρατα», όπως τις αποκαλεί χαρακτηριστικά η συγγραφέας- θεμελιώνονται σ' ένα ολόκληρο πλέγμα λόγων που ρομαντικοποιούν τη μητρότητα, συγκαλύπτοντας τη δεινή συνθετότητα των ζωών των γυναικών και παίρνοντας σαν δεδομένα κάποια οικουμενικά κριτήρια ορθής και υπεύθυνης μητρότητας τα οποία επιστρατεύουν προκειμένου, από τη μια πλευρά, να διακρίνουν τις καλές από τις κακές μητέρες, και από την άλλη, να κατασκευάσουν έμφυλους παραβάτες ως προς τη φυλετική ταυτότητα και την κοινωνική τάξη.

Η εγκυμοσύνη συνιστά ένα πεδίο όπου επενεργούν ποικίλες τεχνολογίες βιο-επιστημονικής παρατήρησης και χαρτογράφησης: υπερηχογραφήματα για να εξακριβωθεί η ηλικία κύησης και το φύλο του εμβρύου, αμνιοκέντηση για να διαγνωστούν τυχόν γενετικές διαταραχές όπως το σύνδρομο Down, και η εξέταση Alpha Feta πρωτεΐνης για την ανίχνευση προβλημάτων του νευρικού συστήματος όπως είναι η δισχιδής ράχη. Σε όλα αυτά τα πεδία έμφυλης τεχνολογικής εν-σωμάτωσης, οι βιο-ιατρικές πρακτικές και οι πολιτισμικές αφηγήσεις επιτήρησης του σώματος καθιστούν την εγκυμοσύνη δημόσιο συμβάν (Balsamo 1995, 1996). Αυτό που αναδεικνύεται σε κεντρικό διακύβευμα της ενασχόλησης των σπουδών φύλου με τις τεχνολογίες αναπαραγωγικής ιατρικής είναι η αναζήτηση τρόπων –τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο- από τη μια πλευρά, εκδημοκρατισμού των διαδικασιών τεχνολογικής ανανέωσης, διεύρυνσης της πρόσβασης σ' αυτές γυναικών, φτωχών και άλλων μελών υπάγωγων ομάδων (π.χ. μεταναστών/τριών, γκέι ζευγαριών, κτλ) και, από την άλλη, αντίστασης στην τάση ιδιωτικοποίησης και απο-πολιτικοποίησης, και στην επαπειλούμενη μείωση της γυναικείας εμπρόθετης δράσης και αυτονομίας -κυρίως των λιγότερο προνομιούχων γυναικών- κατά τη διαδικασία ανάπτυξης και εφαρμογής των ΝΤΑ. Όπως τονίζεται στη σχετική βιβλιογραφία, τα ισχύοντα κριτήρια πρόσβασης στις ΝΤΑ αναπαράγουν και ισχυροποιούν συμβατικές και κανονιστικές εννοιολογήσεις της βιολογικής μητρότητας στο πρότυπο της έγγαμης, ταξικά προνομιακής, λευκής και

ετεροφυλοφιλικής πυρηνικής οικογένειας. Οι τεχνολογίες που εφαρμόζονται στον έλεγχο της αναπαραγωγικής και γενετικής φυσιολογίας συμβάλλουν στην εκπλήρωση των δυνατοτήτων της «φύσης», αλλά επίσης, την ίδια στιγμή, συμβάλλουν στη διαμόρφωση και εγκαθίδρυση πολιτισμικά αναγνωρίσιμων μορφών ζωής σύμφωνα με παγιωμένες εννοιολογήσεις του «κανονικού» και του «ομαλού». Οι ΝΤΑ έχουν αναδειχθεί σε προνομιακό πεδίο διερεύνησης της διαπλοκής φύλου και βιο-επιστήμης, αλλά και, γενικότερα, των πολλαπλών διασταυρώσεων ανάμεσα σε σχέσεις εξουσίας και ανθρώπινη δράση (Becker 2000, Clarke 1998, Duden 1991, 1993, 2001, Edwards, Franklin, Hirsch, Price και Strathern 1993, Franklin 1992, 1995α, 1995β, 1997, Franklin και McNeil 1988, Franklin και Ragoné 1998, Hartouni 1991, 1997, Horn 1994, Inhorn 1994, 1996, Lay και Longino 2000, Mitchell και Georges 1997, Pfeffer 1993, Ragone 1994, Rapp 1990, 1991, 1995, 1999, Shore 1992, Στέκα και Καλογρίδη 1994).

Στο πλαίσιο της αναλυτικής ενασχόλησης με τις αναπαραγωγικές τεχνολογίες και ιδεολογίες, σημειώθηκε μια χαρακτηριστική αναβίωση και ανανέωση των ανθρωπολογικών θεωριών της συγγένειας (Strathern 1992, 2008 [1992], Ginsburg and Rapp 1996). Η αναπαραγωγική βιοτεχνολογία γίνεται πεδίο αμφισβήτησης της παραδοσιακής γυναικείας «ηθικής της φροντίδας» (Shildrick και Mykitiuk, 2005). Καθώς οι νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής είναι δυνατό να προεκτείνουν τις δυνατότητες της γονεϊκότητας και της συγγένειας πέρα από τα όρια του υποχρεωτικού ιδεώδους του «οικογενειακού δεσμού» και των πατριαρχικών - ετεροφυλοφιλικών συμβάσεων του προς ένα ευρύτερο δίκτυο εκδοχών συσχετικότητας, οι θεμελιώδεις ιδεολογικές προδιαγραφές της βιο-γενετικής «συγγένειας» τίθενται υπό αίρεση (Strathern 1995, επίσης Καντσά 2006, Lewin 1993, 1995 και Weston 1991). Προσαρμόζοντας με τρόπο υποδειγματικό την ανθρωπολογική θεωρία της συγγένειας στις πραγματικότητες που δημιουργούν οι νέες τεχνολογίες υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, και αξιοποιώντας εθνογραφικό υλικό από τη Μελανησία και από τη Βρετανία, η Marilyn Strathern (1995, 2008) έχει αναλύσει πώς αυτές οι νέες βιο-επιστημονικές και βιοτεχνολογικές πραγματικότητες επανατοποθετούν αναπόφευκτα την ίδια την κλασική ανθρωπολογική έννοια του «πολιτισμού» (culture) και τις συνδηλώσεις της στο δημόσιο λόγο, και, επομένως αναπλαισιώνουν τους επιστημολογικούς και κοινωνικούς όρους άσκησης της ίδιας της ανθρωπολογικής θεωρίας και πρακτικής. Οι νέες τεχνολογίες

αναπαραγωγής μετατοπίζουν, αποσταθεροποιούν, επιβεβαιώνουν ή ανατρέπουν βαθιά ριζωμένες στο δυτικό φαντασιακό παραδοχές σχετικά με τη φύση, την τεχνητότητα, τον εαυτό, τη συγγένεια, τη ζωή και το μέλλον.

Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η συνεισφορά της ανθρωπολόγου Rayna Rapp (1999) στην επαρκέστερη κατανόηση του ρόλου που παίζουν οι συναρθρώσεις φύλου, φυλής και κοινωνικής τάξης στο πεδίο του προγεννητικού ελέγχου και της γενετικής συμβουλευτικής. Κινούμενη στα διασταυρούμενα πλέον πεδία των «νέων σπουδών συγγένειας», της ανθρωπολογίας της αναπαραγωγής και των φεμινιστικών σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας, η Rapp εστιάζει την προσοχή της σε μια συγκεκριμένη τεχνολογία προγεννητικού ελέγχου -την αμνιοπαρακέντηση- καθώς και τη γενετική συμβουλευτική γύρω από αυτήν. Εξετάζοντας συναντήσεις συμβούλων προγεννητικού ελέγχου με έγκυες γυναίκες και συνομιλώντας με γυναίκες που δέχτηκαν και με άλλες που αρνήθηκαν να υποβληθούν στην εξέταση, και που πήραν είτε θετική είτε αρνητική διάγνωση, η Rapp αναλύει τους τρόπους με τους οποίους οι ερμηνείες, οι εννοιολογήσεις και οι αντιδράσεις που προκύπτουν από το θετικό αποτέλεσμα σε εξετάσεις ανίχνευσης του συνδρόμου Down, καθώς και οι νοσηματοδοτήσεις της «ανικανότητας» ή της «αναπηρίας», ποικίλλουν ανάλογα με διαφορές κοινωνικής τάξης, φυλής και εθνότητας. Οι συνεντεύξεις και παρατηρήσεις της ανθρωπολόγου είναι συντονισμένες με τη σχέση έντασης που καταγράφεται ανάμεσα στην αφηρημένη οικουμενική γλώσσα της αναπαραγωγικής ιατρικής και των προσωπικών εμπειριών που αρθρώνουν οι έγκυες γυναίκες διηγούμενες τις ιστορίες τους: ιστορίες ιατρικής παρακολούθησης, προγεννητικών διλημμάτων και αποφάσεων, τεχνολογιών εποπτείας και διάγνωσης. Η συγγραφέας καταδεικνύει τις πολλαπλές συγκρούσεις λόγων που διαδραματίζονται στην αρένα της αναπαραγωγικής τεχνολογίας, όπου έτσι κι αλλιώς τίποτε δεν είναι σταθερό: η τεχνο-επιστημονική γνώση και η βιο-ιατρική πληροφορία, αλλά και το ίδιο το νόημα της μητρότητας για άτομα και κοινότητες με διαφορετική εθνική, φυλετική, θρησκευτική, μεταναστευτική, αποικιακή και μετααποικιακή ιστορία.

Στις νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής βρίσκει πεδίο εφαρμογής η φουκωική θεωρητική διατύπωση για τις πειθαρχικές πρακτικές που λειτουργούν τόσο στο επίπεδο του πληθυσμού όσο και στο επίπεδο του υποκειμένου. Ο Φουκώ έχει δείξει πώς η ιατρική λειτουργεί ως ένα πειθαρχικό καθεστώς αλήθειας μέσω του οποίου το ενσώματο

υποκείμενο διαμορφώνεται ως τέτοιο. Η προσέγγιση της επιστήμης του σώματος που επεξεργάστηκε ο Φουκώ έχει ασκήσει επίδραση σε ποικίλες μελέτες που εστιάζουν στη σχέση φύλου και βιο-ιατρικής επιστήμης. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το έργο της Jana Sawicki (1991), η οποία παρουσιάζει την ιστορία της δυτικής αναπαραγωγικής ιατρικής μέσα από τη φουκωική οπτική της πειθαρχικής εξουσίας, όπου κυριαρχεί όχι η μονοσήμαντη βία, αλλά οι διαδικασίες κανονικοποίησης που επιτελούνται μέσω ρυθμιστικών –αλλά και ρυθμιζόμενων- σχηματισμών λόγου. Η Sawicki μάς προειδοποιεί για τα προβλήματα που ελλοχεύουν στην απλουστευτική υπαγωγή της κριτικής της δυτικής ιατρικής επιστήμης σ' ένα μοντέλο «βίας κατά των γυναικών», ένα μοντέλο που δεν συνάδει με την εμπειρία όλων εκείνων των γυναικών που είναι εκ των πραγμάτων υποχρεωμένες να βασίζονται στους θεσμούς υγείας για ιατρική περίθαλψη. Η συγγραφέας τοποθετείται κριτικά απέναντι σ' εκείνο το μοντέλο κριτικής των δομών εξουσίας που δίνει έμφαση σε μια σχέση καταπίεσης και βίας και έχει την τάση να υποστασιοποιεί τα υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτήν θεωρώντας τα είτε θύτες (αυτές-οί που την ασκούν) είτε θύματα (αυτές-οί που την υφίστανται). Η ίδια υποστηρίζει ότι δεν πρέπει η βιο-ιατρική να αντιμετωπίζεται μονολιθικά και ουσιοκρατικά, με όρους είτε ουτοπικής εξύμνησης είτε δυστοπικής ηθικο-πολιτικής απεμπόλησης. Θυμίζοντας ότι κάποιοι φορείς της βιο-ιατρικής γνώσης/εξουσίας, άνδρες και γυναίκες γιατροί, είναι σημαντικοί σύμμαχοι των γυναικών, και ότι κάποιες τεχνολογίες χρησιμοποιούνται με τρόπους ευεργετικούς από/για τις γυναίκες, η Sawicki μάς προσκαλεί να στρέψουμε την προσοχή μας στα πολλαπλά και ασταθή κέντρα εξουσίας, τους αμφίσημους και πολυσθενικούς λόγους, τις πολλαπλές και μετατοπιζόμενες θέσεις των έμφυλων υποκειμένων ως προς τις κοινωνικές σχέσεις, τις αντιφάσεις και τα αμφιλεγόμενα νοήματα που συνδέονται με τον τεχνολογικό μετασχηματισμό των «γεγονότων της ζωής».

Μια τέτοια θεώρηση καλεί τη φεμινιστική κριτική σε μια στάση ευαίσθητης εγρήγορσης απέναντι στις εσωτερικές αντιφάσεις, αντινομίες και αμφισημίες των ΝΤΑ, αλλά και τις εναλλακτικές δυνατότητες που παρέχονται από τον ίδιο τον τεχνολογικό μετασχηματισμό της σύλληψης, της εγκυμοσύνης και της γέννησης. Παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει και αναλύει κριτικά τους τρόπους με τους οποίους κάποιες από τις ΝΤΑ λειτουργούν ως πειθαρχικές τεχνολογίες «υποκειμενοποίησης» μέσα στο πλαίσιο των

δυτικών βιο-ιατρικών μοντέλων και στα ευρύτερα συμφραζόμενα της πατριαρχικής και καπιταλιστικής ηγεμονίας, δηλαδή ως τεχνολογίες παραγωγής, ταξινόμησης, ταύτισης και χειραγώγησης έμφυλων υποκειμένων, ωστόσο τοποθετείται κριτικά απέναντι σε άλλες φεμινίστριες, όπως η Gena Corea, που βλέπουν τις NTA καθαρά σαν μέσα αντικειμενοποίησης και εξόντωσης των γυναικών και, σαν τέτοιες, τις απορρίπτουν εκ βάθρων και κατηγορηματικά. Όπως έχει δείξει η πρόσφατη βιβλιογραφία, όσο χρειάζεται να δίνουμε έμφαση στους κινδύνους ματαίωσης της γυναικείας εμπρόθετης δράσης που ελλοχεύουν στις NTA, άλλο τόσο είναι σημαντικό να μην υποτιμάται το περιθώριο αντίστασης, δημιουργικής επαν-επεξεργασίας και κοινωνικής αλλαγής.

Μέσα από την κριτική στο μοντέλο απόρριψης της βιο-ιατρικής ως δύναμης εξ αντικειμένου καταδυναστευτικής και φύσει εχθρικής στις γυναίκες, προκύπτει η ισχυρή τάση αξιοποίησης του μοντέλου εξουσίας που ο Φουκώ αποκαλεί «πειθαρχία» (1989 [1976]) στο πεδίο μιας φεμινιστικής κριτικής των NTA (ενδεικτικά παραδείγματα δημιουργικής αξιοποίησης της φουκωικής προβληματικής από φεμινίστριες θεωρητικούς της βιο-ιατρικής: το έργο της Susan Bordo και της Sandra Bartky). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο φεμινιστικής κριτικής ανάγνωσης του νέου πολιτισμού της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, οι NTA αντιμετωπίζονται ως συστατική όψη της ιστορίας της βιοεξουσίας: ως μια μορφή κοινωνικού ελέγχου που βασίζεται όχι τόσο στην καταστολή και καταδυνάστευση αλλά στην ενστάλαξη αξιών και εμπέδωση επιθυμιών με γνώμονα συγκεκριμένους όρους κανονικότητας. Οι NTA προσεγγίζονται αναλυτικά μέσα από το πρίσμα του συμπλέγματος λόγων -συστημάτων γνώσης, παρατήρησης, ταξινόμησης, καταμέτρησης, εξέτασης και διαχείρισης- οι οποίοι συνθέτουν την πειθαρχική τεχνολογία της σεξουαλικότητας που αναπτύχθηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα ως εφεδρεία του εγχειρήματος σταθεροποίησης της αστικής εξουσίας μέσω της πολιτικής διαχείρισης της ζωής.

Η Sawicki, όπως και η Linda Singer (1993), διερευνά το μοντέλο σωματικής αυτοδιαχείρισης που δεσπόζει κατά τη δεκαετία του 1980 υπό το φως των εξελίξεων στο πεδίο των αναπαραγωγικών τεχνολογιών, του οποίου θεμελιώδης όψη είναι το πρόταγμα της μεγιστοποίησης των δυνατοτήτων και της χρησιμότητας του σώματος, ή αλλιώς, η πολυ-λειτουργικότητά του στην υπηρεσία των μετατοπιζόμενων απαιτήσεων των κυρίαρχων φορέων εξουσίας. Πρόκειται για ένα σώμα, που, όπως χαρακτηριστικά

αναφέρει η Singer, μπορεί να υπαχθεί στις ανάγκες και τις προτεραιότητες της αγοράς εργασίας, του σεξ, της αναπαραγωγής, της άσκησης, της εκγύμνασης ή του θεάματος, ανάλογα με τις απαιτήσεις της περίστασης.

Οι διατομές φύλου, σεξουαλικότητας, αναπαραγωγικής ιατρικής και βιοπολιτικής έχουν εξεταστεί ανθρωπολογικά στο πλαίσιο των σύγχρονων ευρωπαϊκών δημογραφικών ανησυχιών. Στην εθνογραφία της Αθηνάς Αθανασίου (2003, 2006, 2007) εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους η ελληνική δημογραφική πολιτική της ζωής επιτελείται ως βιοπολιτική θέσμιση του πολιτικού σώματος σύμφωνα με το κανονιστικό ιδεώδες του έμφυλου και εθνικού, ετεροφυλοφιλικού και αναπαραγωγικού εαυτού. Στη συγκεκριμένη έρευνα, τίθενται τα ερωτήματα: Ποια υποκείμενα μετρούν ως βιώσιμες ενσαρκώσεις του εθνικού πολιτικού σώματος και ποια ως ατίθασα ξένα σώματα μέσα στο πολιτικό σώμα; Ειδικότερα, πώς οι έμφυλες ταυτίσεις διαμεσολαβούν τη βιοπολιτική του έθνους-κράτους στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο; (βλ. επίσης Κονδύλη και Ψαρρά 1986). Στη δική της διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η πρόκληση της υπογεννητικότητας επιδρά στη συγκρότηση έμφυλων σχέσεων, η Heather Paxson αναλύει πώς οι μεσοαστές Αθηναίες κατανοούν και αναπαριστούν τη μικρή οικογένεια ως υπεύθυνη συμπεριφορά σε συμφραζόμενα οικονομικών και άλλων δομικών περιορισμών και πώς προσαρμόζεται σε αυτούς τους περιορισμούς η πολιτισμική παραδοχή περί φυσικής συνάφειας μεταξύ θηλυκότητας και μητρότητας (2004).

Ως λόγος της «βιοκοινωνικότητας» (Rabinow 2005:181), ο λόγος περί υπογεννητικότητας κατέχει σημαντική θέση στο ευρωπαϊκό πολιτικό φαντασιακό της δεκαετίας του 1990. Το κείμενο της στατιστικής προσδίδει στον δημογραφικό λόγο την επιστημονική ισχύ να συγκροτεί τη μείωση των γεννήσεων ως «πρόβλημα» αλλά και να παράγει γνώσεις και υποκειμενικότητες που υπερβαίνουν το πεδίο της δημογραφίας, όπως έχει δείξει η Krause (2001) στο εθνογραφικό πλαίσιο του δημογραφικού λόγου και της μεσοαστικής μητρότητας στη σύγχρονη Ιταλία. Όπως όμως εξηγεί η Gail Kligman, «οι δημογραφικές κρίσεις δεν καθορίζονται απλώς και μόνο από τους αριθμούς αλλά από την κοινωνική συγκρότηση αυτών των στατιστικών δεδομένων και μετρήσεων» (2005:252).²³

²³ Για μια κριτική ανάγνωση της πολιτισμικής πολιτικής που ασκεί η στατιστική στη συγκρότηση της Βασικής εθνικής ταυτότητας, βλ. Urla 1993.

Η Carrie Douglass (2005) έχει επιμεληθεί μια ιδιαίτερα διαφωτιστική συλλογή κειμένων που εστιάζουν στους ευρωπαϊκούς λόγους περί μείωσης των γεννήσεων, δίνοντας έμφαση στους τρόπους με τους οποίους τα εμπλεκόμενα υποκείμενα κατανοούν, εννοιολογούν, διαχειρίζονται και διαπραγματεύονται τις επιλογές και τους περιορισμούς που απορρέουν από την εθνική, έμφυλη και σεξουαλική ιδεολογία της «στεύρας χώρας». Οι συγγραφείς καταδεικνύουν τις μετατοπίσεις στους ορισμούς της οικογένειας, της μητρότητας, του έθνους και της ιδιότητας του/της πολίτη, οι οποίες επιτελούνται μέσα σε ένα ασταθές πεδίο δημογραφικής οριοθέτησης και αναδιάταξης της φαντασιακής κοινότητας τόσο της Ευρώπης όσο και των εθνικών κρατών που τη συνθέτουν (βλ. επίσης Fassin 2001, Franklin και Ragoné 1998, Ginsburg και Rapp 1995, Greenhalgh 1995, Kligman 1998, Zarkovic Bookman 1997).

Τεχνολογίες βιο-ιατρικής εποπτείας του έμφυλου σώματος: τεχνικές ορατότητας, ιδεολογίες αναπαράστασης

Στο πλαίσιο κρίσεων υγείας όπως οι επιδημίες HIV/AIDS και του καρκίνου του μαστού, αλλά και η αναζωπύρωση της φυματίωσης και άλλων μολυσματικών νόσων, σημειώθηκε, τις τελευταίες δεκαετίες, μια δραματική ανάπτυξη επιστημονικών και ιατρικών τεχνολογιών. Ανάμεσά τους, οι οπτικές βιοτεχνολογίες γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη και προσέελκυσαν το αναλυτικό ενδιαφέρον. Η δυτική ιατρική συνολικά και η «γέννηση της κλινικής» ειδικότερα θεμελιώθηκαν στην ορατότητα, όπως έχει δείξει ο Μισέλ Φουκώ με τη θεωρητικοποίηση του ιεραρχικού ιατρικού βλέμματος ως συστατικής όψης της πειθαρχίας, αλλά και η Rosalind Petchesky (1987α και 1987β) στο σημαντικό έργο της για τη δύναμη της οπτικότητας στην πολιτική της αναπαραγωγής. Ο κρίσιμος ρόλος που διαδραματίζουν η οπτική αναπαράσταση και οι οπτικές τεχνολογίες στις σύγχρονες επιστήμες της υγείας αποτυπώνεται σε μια διαρκώς επεκτεινόμενη και εμπλουτιζόμενη βιβλιογραφία, η οποία αντιμετωπίζει τη βιο-τεχνο-επιστήμη ως σύστημα αναπαραστάσεων και ως πεδίο επαγγελματικής εξειδίκευσης και αυθεντίας, θεσμικής

ρύθμισης, πειθαρχικών τεχνολογιών και εμπρόθετης δράσης (βλ. Bruno 1992, Classen 1997, Clough 2004, Newman 1996, Rose 1989, Stabile 1992).²⁴

Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της διεπιστημονικής ανθολογίας που επιμελήθηκαν οι Paula Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (1998) –που αντλεί από τα πεδία των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας (science and technology studies), της φεμινιστικής θεωρίας, αλλά και των θεωριών της εικόνας, του οπτικού πολιτισμού και του κινηματογράφου- βρίσκεται η σχέση φύλου και βιο-ιατρικής αναπαράστασης. Αυτή η σημαντική συμβολή στο πεδίο ανάλυσης των έμφυλων διαστάσεων της βιο-επιστήμης και βιοτεχνολογίας εξετάζει την ανάπτυξη διαφόρων κρίσιμης σημασίας ιατρικών και επιστημονικών διαγνωστικών και θεραπευτικών τεχνολογιών, εστιάζοντας ιδιαίτερα στον ισχυρισμό τους ότι καθιστούν το σώμα – ιδιαίτερα το γυναικείο σώμα- περισσότερο ορατό. Καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα θεματικών -από την ενδομήτρια φωτογράφιση και τη μαστογραφία ως τη διανοητική υστέρηση και το σύνδρομο χρόνιας κόπωσης- η ανθολογία ανιχνεύει τους νέους τρόπους θέασης του σώματος που εμφορούνται από μια ιδεολογία γοητείας με τις τεχνολογίες της ορατότητας και της οπτικοποίησης. Εξετάζοντας τις τεχνολογίες ιατρικού ελέγχου, κοσμητικών επεμβάσεων και διαχείρισης της αναπηρίας, οι συγγραφείς στρέφουν την προσοχή τους και στις δυο πλευρές του μικροσκοπίου κρατώντας κριτική απόσταση από συμβατικές μανιχαϊστικές προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τους-τις μεν ασθενείς σαν θύματα -παθητικούς αποδέκτες ιατρικής μέριμνας ή αδρανή αντικείμενα επιστημονικής έρευνας- το δε ιατρικό προσωπικό, γιατρούς, νοσηλεύτριες και νοσηλευτές, ερευνήτριες και ερευνητές, σαν θύτες και κυνικούς αυτουργούς ενός μονολιθικού, παντοδύναμου και βάνανσου συστήματος θεσμικής εκμετάλλευσης. Επιχειρώντας να αποφύγουν εύκολες και απλουστευτικές αναγωγές στα στεγανά στερεότυπα είτε της τεχνοφιλίας είτε της τεχνοφοβίας, αναδιατυπώνουν ερωτήματα που οργανώνονται γύρω από το δίλημμα αν πρέπει να υποδεχόμαστε τις τεχνολογίες οπτικής πρόσβασης στο έμφυλο σώμα ως

²⁴ Ο Jonathan Crary (1992) έχει μελετήσει τις ιστορίες της επιστήμης, της τεχνολογίας, της φιλοσοφίας και του πολιτισμού, που έχουν συμβάλει στην ιστορική μετατόπιση στο πλαίσιο του οπτικού πολιτισμού κατά τον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για μια γενεαλογία της οπτικότητας που συνδέει την κοινωνική νεωτερικότητα με τον οπτικό μοντερνισμό.

λιγότερο επώδυνες και επεμβατικές ή, αντίθετα, να τοποθετούμαστε κριτικά απέναντί τους εκλαμβάνοντάς τες απλώς ως μια ακόμη σκοτεινή όψη της εντατικοποιούμενης προσπελασιμότητας του γυναικείου σώματος στο χώρο της βιο-ιατρικής και στην ολοένα επεκτεινόμενη αγορά που συνυφαίνεται με αυτόν. Είναι, ωστόσο, ιδιαίτερα χρήσιμος και εποικοδομητικός ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς δεν αφήνουν τη συνθετότητα των επιχειρημάτων τους να διολισθήσει σε μια οριστική λύση του διλήμματος.²⁵

Η Lisa Cartwright αναλύει το «Πρόγραμμα Ορατή Γυναίκα», μέρος του «Προγράμματος Ορατός Άνθρωπος» που ολοκληρώθηκε και παραδόθηκε στη χρήση του διεθνούς κοινού μέσω διαδικτύου το 1994. Πρόκειται για μια βάση δεδομένων βιο-ιατρικής γνώσης που αποτελείται από ψηφιακές εικόνες βασισμένες στη ρεαλιστική προσομοίωση –που επιτυγχάνεται μέσω της τεχνολογίας της μαγνητικής τομογραφίας– των νεκρών σωμάτων πραγματικών δωρητών που πρόσφεραν εθελοντικά το σώμα τους στην επιστήμη. Η βάση δεδομένων είναι διαθέσιμη μέσω διαδικτύου και προορίζεται για χρήση ερευνητών, φοιτητών, επαγγελματιών υγείας, αλλά και του ευρύτερου κοινού. Η σύλληψη και ο σχεδιασμός του εγχειρήματος οφείλονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ιατρικής των ΗΠΑ που αποφάσισε το 1986 να δημιουργήσει μια διεθνή βιβλιοθήκη ψηφιακής βιο-ιατρικής εικόνας –ένα διεθνές αρχείο της ανθρώπινης βιολογίας. Η συγγραφέας εστιάζει στην έμφυλη/σεξουαλική διαφορά αλλά και σε άλλες όψεις πολιτισμικά και βιο-ιατρικά διαμεσολαβημένης διαφοράς, όπως αυτές αναπαρίστανται (ή δεν αναπαρίστανται) στο Πρόγραμμα, το οποίο φέρει τις εύγλωττες –από πλευράς πολιτικής φύλου– επωνυμίες «το Ορατό Ζευγάρι» και «οι Ψηφιακοί Αδάμ και Εύα». Ενώ ο ιατρικός λόγος παρουσιάζει τον Ορατό Άνθρωπο-Άνδρα (που προηγήθηκε χρονικά) σαν οικουμενική ανατομική νόρμα και υπόδειγμα της φυσιολογικής –νεανικής, εύρωστης και υγιούς– ανδρικής ανατομίας (αποκαλείται «ψηφιακός άγγελος»), οι αναφορές στην Ορατή Γυναίκα υπογραμμίζουν παράγοντες όπως είναι η χρονολογική και αναπαραγωγική ηλικία της (αναφέρεται σαν «ηλικιωμένη νοικοκυρά» και «μετεμνηνοπαυσιακή»): οι παράγοντες αυτοί υποτίθεται ότι περιορίζουν την οικουμενικότητά της και επομένως δυνάμει περιορίζουν την ερευνητικά αξιόπιστη χρησιμότητά της. Σε ένα βιο-ιατρικό και πολιτισμικό πλαίσιο που θεωρεί την

²⁵ Για μια χρήσιμη κριτική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στην κατασκευή της έμφυλης και σεξουαλικής κανονικότητας και τη δυτική επιστημολογία του βλέμματος και της θέασης, βλ. Phelan 1996 [1993].

αναπαραγωγική ικανότητα καταστατική όψη της φυσιολογικής γυναικείας ανατομίας, η μη-αναπαραγωγική κατάσταση καθιστά την Ορατή Γυναίκα ένα ατελές και αταίριαστο αναπλήρωμα του ανδρικού προτύπου. Η Cartwright θέτει ερωτήματα που αφορούν την απόφαση της προσθήκης της Ορατής Γυναίκας, ένα χρόνο μετά, στο αρχικό μοντέλο του Ορατού Ανθρώπου-Άνδρα: Η Ορατή Γυναίκα αναπαράγει συμβατικές εννοιολογήσεις του έμφυλου σώματος ή κλονίζει το στατικό ανατομικό μοντέλο της διμορφικής έμφυλης/σεξουαλικής διαφοράς; Επινοήθηκε και υλοποιήθηκε για να ενισχύσει την ιστορική κατασκευή της γυναικείας ανατομίας ως παθολογικής εξαίρεσης από τον κανόνα –ή την κανονικότητα- της ανθρώπινης (ανδρικής) ανατομίας ή μπορεί να συμβάλει στην έρευνα και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση νόσων που σχετίζονται με το φύλο; (βλ. και Αθανασίου 2007α)²⁶

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της έμφασης που αποδίδουν οι συγγραφείς αυτού του τόμου στις πολλαπλές διασταυρώσεις ηγεμονικών επιστημονικών προταγμάτων, εμπρόθετης δράσης των εμπλεκομένων έμφυλων υποκειμένων και θεσμικών μηχανισμών μέσα στους οποίους η δράση των υποκειμένων επιτελείται και η κοινωνική και πολιτική αλλαγή ενδέχεται να συμβεί είναι η μελέτη της Ella Shohat (1998). Στο δοκίμιό της, η Shohat ασχολείται με τους τρόπους με τους οποίους μια συγκεκριμένη έμφυλη νόσος -η ενδομητρίωση- αντιμετωπίζεται μέσω ενδοσκοπικών τεχνολογιών, ειδικότερα μέσω λαπαροσκόπησης: μιας μικρο-χειρουργικής διαδικασίας κατά την οποία μια μικροσκοπική κάμερα λείζερ εισέρχεται στις διόδους του αναπαραγωγικού συστήματος. Νόσος που από τις αρχές της δεκαετίας του 1940 έχει συνδεθεί στην ιατρική βιβλιογραφία με τον τρόπο ζωής των «γυναικών καριέρας» που επιλέγουν να μην κάνουν παιδιά, η ενδομητρίωση είναι μια χρόνια επώδυνη διαταραχή που οφείλεται στο ότι ο ενδομήτριος μεμβρανώδης ιστός που επενδύει την εσωτερική κοιλότητα της μήτρας μετακινείται και συσσωρεύεται σε διάφορα άλλα σημεία του αναπαραγωγικού συστήματος (αλλά και του ουροποιητικού ή του πεπτικού) με τη μορφή κίστων ή καλοηθών όγκων και αποβάλλεται κάθε μήνα με την περίοδο. Η συγγραφέας συζητά διάφορες όψεις αυτού που αποκαλεί «ενδο-λόγο», ένα ολόκληρο, δηλαδή, σώμα

²⁶ Για τη σχέση ιδεολογιών φύλου και μοριακής βιολογίας, βλ. Spanier 1991, 1995. Για τις διαμάχες που απορρέουν από την συμπερίληψη γυναικών και μελών φυλετικών και εθνοτικών μειονοτήτων στην βιο-ιατρική έρευνα στις ΗΠΑ, βλ. Epstein 2004.

ορισμών, γνώσεων, εννοιολογήσεων, κειμένων και πρακτικών που αφορούν την ενδομητρίωση. Παρά τα πορίσματα πρόσφατων ερευνών που δείχνουν ότι η νόσος δεν κάνει διακρίσεις ηλικίας, κοινωνικής τάξης, φυλής, ή αναπαραγωγικής συμπεριφοράς, ο κυρίαρχος δημόσιος και ιατρικός λόγος επιμένει να αποδίδει την αιτιολογία της νόσου στην μη-αναπαραγωγική επιλογή, απηχώντας έτσι τον κυρίαρχο για χρόνια λόγο περί AIDS και «ομάδων υψηλού κινδύνου», ο οποίος ήθελε τους ομοφυλόφιλους άνδρες να ευθύνονται για την κατάστασή τους, εξαιτίας της ερωτικής επιλογής τους. Παρά τις πολλές διαφορές ανάμεσα στις δυο νόσους, και στις δυο περιπτώσεις η απόδοση ευθύνης –και η απονομή κοινωνικού στίγματος- σχετίζεται με την επιλογή που «πηγαίνει ενάντια στη φύση»: ομοφυλοφιλική σεξουαλική συμπεριφορά των γκέι ανδρών στη μια περίπτωση, απεμπόληση της «φυσικής» αναπαραγωγικής αποστολής των γυναικών στην άλλη. Η συγγραφέας αναλύει κριτικά τις τροπικότητες της κατάκτησης και τις στρατιωτικές μεταφορές που διέπουν αυτή την ιατρική διαδικασία και τις αφηγήσεις γύρω από αυτήν, ενώ παράλληλα στοχάζεται πάνω στους τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες χρησιμοποιούν δημιουργικά αυτόν τον «ενδο-λόγο» ανα-προσανατολίζοντας τον ορισμό, τη διάγνωση, την εμπειρία και την αντιμετώπιση της νόσου πέρα από τα πειθαρχικά όρια του ιατρικού κατεστημένου. Τεχνο-επιστημονικές διαδικασίες όπως η βιντεο-λαπαροσκόπηση μπορούν να διαδραματίσουν έναν καθοριστικό ρόλο στον εκδημοκρατισμό της πρόσβασης στο γυναικείο σώμα, υποστηρίζει η συγγραφέας, αφού επιτρέπουν την «επιστροφή του βλέμματος» από την πλευρά της ασθενούς, την αυτο-θέαση, και τη συμμετοχή της στη θεραπευτική διαδικασία.

Αναμφισβήτητα, η συνύφανση του βιολογικού με το τεχνολογικό δεν αποτελεί νεοπαγή συνθήκη, αφού ήδη από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έχει τεθεί υπό αίρεση η διαυγής περιχαράκωση ανάμεσα σε αυτά τα πεδία, τόσο από κοινωνική όσο και από αναλυτική άποψη. Ωστόσο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αναπτύσσεται και εντατικοποιείται στο πλαίσιο των φεμινιστικών σπουδών της τεχνοεπιστήμης, μια συστηματική μέριμνα για τις διατομές βιο-επιστήμης και τεχνολογίας. Στο επίκεντρο αυτής της ενασχόλησης τίθενται οι μεθοδολογικές και θεωρητικές συνδηλώσεις και προεκτάσεις της φεμινιστικής προσέγγισης στους σύγχρονους τεχνο-επιστημονικούς και μιντιακούς μετασχηματισμούς. Μέσα από μια οπτική μετα-ανθρώπινης, κριτικά τεχνοφιλικής, ανάγνωσης του ανθρώπινου σώματος, εγείρονται ερωτήματα σχετικά με τη

σχέση βιολογίας, τεχνολογίας και οπτικού πολιτισμού, τους νέους ορισμούς και περιορισμούς των ενσώματων υποκειμένων, τις νέες εννοιολογήσεις των σχέσεων μεταξύ σωματικής υλικότητας και μεταφοράς, τη γενετική μηχανική και το βιο-γενετικό φαντασιακό, την ψηφιακή μνήμη και τις απεικονιστικές ιατρικές τεχνολογίες, τις πολλαπλές εκφορές και τις ποικίλες όψεις της πολιτικής του «βίου» και της «ζωής» (Smelik και Lykke 2008).

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής τροχιάς διερεύνησης του βιοπολιτισμού, βιοπολιτική και νεοφιλελευθερισμός εξετάζονται στην ιστορική τους διασύνδεση. Από την ανάπτυξη της τεχνολογίας του DNA τη δεκαετία του 1970 έως την έρευνα σχετικά με τα βλαστοκύτταρα, και από την έρευνα του AIDS έως τον φαρμακευτικό ιμπεριαλισμό, στο επίκεντρο της κριτικής ανάλυσης μπαίνει η εμπορευματοποίηση και η στρατιωτικοποίηση των επιστημών της ζωής. Αυτός ο κορμός έρευνας και βιβλιογραφίας συμβάλλει καθοριστικά στην ιστορικοποίηση και πραγμάτευση των διαδικασιών μέσα από τις οποίες η βιο-οικονομία εμπεδώθηκε ως κεντρική και κρίσιμη διάσταση της μετα-βιομηχανικής καπιταλιστικής οικονομίας (Cooper 2008).

Το ανοσοποιητικό σύστημα και οι μεταφορές του: Ο λόγος και η εμπειρία του HIV-AIDS

Σημαντική όψη της ενασχόλησης με τις έμφυλες διαστάσεις των βιο-ιατρικών λόγων και πρακτικών είναι η συστηματική εξέταση των πολιτισμικών ιδιωμάτων που διαπλέκονται σε κάθε κοινωνική και επιστημολογική πραγμάτευση της αρρώστιας, της ασθένειας και της νόσου στους σύγχρονους κόσμους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο στενός δεσμός βιο-ιατρικής γλώσσας και τεχνολογίας έχει αναδειχθεί σε κρίσιμη συνιστώσα του «κοινωνικού κειμένου» της αρρώστιας κατά τον μετα-βιομηχανικό ύστερο 20^ο αιώνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ερευνητικής και θεωρητικής τάσης, το δοκίμιο της Donna Haraway (1991α) για τη βιοπολιτική των μετα-νεωτερικών σωμάτων στο πεδίο του λόγου περί ανοσοποιητικού συστήματος διερευνά κάποιους από τους λόγους -συμπεριλαμβανομένου του τεχνικού λόγου της ανοσολογίας- που διαμορφώνουν βιο-ιατρικά και βιοτεχνολογικά σώματα και εαυτούς στο πλαίσιο του τεχνο-επιστημονικού πολιτισμού στις ΗΠΑ της δεκαετίας του 1980. Εστιάζοντας την προσοχή της στο πολυμορφικό αυτό αντικείμενο γνώσης, αντίληψης και πρακτικής που είναι το ανοσοποιητικό σύστημα, υποστηρίζει ότι αυτό συμπυκνώνει σημαντικές παραμέτρους

της συμβολικής και υλικής «διαφοράς» σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού. Αυτό το ιστορικά προσδιορισμένο, αλλά ωστόσο μυθικό, αντικείμενο βιο-επιστημονικής έρευνας, κλινικής πρακτικής και ενσώματης εμπειρίας διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στη διευθέτηση των συνόρων μεταξύ Εαυτού και Άλλου, καθώς και των ορίων του «κανονικού» και του «παθολογικού». Σημαντικό ρόλο σ' αυτό το πεδίο της δυτικής τεχνο-βιοπολιτικής που συνιστά η ανοσολογία διαδραματίζει η βιο-ιατρική διαλεκτική αναγνώρισης και παρ-αναγνώρισης από πλευράς του σώματος, οι τρόποι και οι διαδικασίες μέσω των οποίων το σώμα αναγνωρίζει κάτι (π.χ. έναν βιολογικό ιό) ως κανονικό ή παθολογικό, παράγει, δηλαδή, το νόημα του οικείου ή του ξένου. Έτσι, η αρρώστια εννοιολογείται με όρους επικοινωνιακής παθολογίας που προκύπτει από την παρ-αναγνώριση ή υπέρβαση των ορίων αυτής της στρατηγικής συναρμολόγησης που είναι ο εαυτός. Σ' αυτό το πλαίσιο βιο-ιατρικού λόγου, το φύλο, η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή εννοιολογούνται με όρους στρατηγικών διαφορών και όχι φυσικής καταγωγής ή ουσίας, ενώ η οντολογική διάκριση ανάμεσα στο οργανικό, το τεχνικό και το κειμενικό παύει να ισχύει ανοίγοντας το δρόμο για ενδεχόμενες κυβερνο-οργανικές σωματοποιήσεις.

Αξιοποιώντας το μοντέλο ανάλυσης μεταφορών που είχε εφαρμόσει στο προγενέστερο έργο της, η Emily Martin (1994) έχει ιχνηλατήσει την ιδέα και το λόγο του ανοσοποιητικού συστήματος στην Αμερική από την εποχή της πολιομυελίτιδας ως την εποχή του AIDS. Η ανθρωπολόγος διερευνά τις μεταφορές που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα της έρευνάς της -σύγχρονοι Αμερικανοί, άνδρες και γυναίκες- όταν μιλούν για τα σώματά τους. Εστιάζοντας στο λόγο της υγείας και της αρρώστιας, του AIDS ειδικότερα και του ανοσοποιητικού συστήματος γενικότερα, ισχυρίζεται ότι έχει υπάρξει μια μετατόπιση στις μεταφορές που επιστρατεύουν οι σύγχρονοι Αμερικανοί για να κατανοήσουν τη σχέση μεταξύ εαυτού και μη-εαυτού. Σκέφτονται το σώμα τους, παρατηρεί η Martin, με όρους «σύνθετου συστήματος» το οποίο ερείδεται σε άλλα «σύνθετα συστήματα». Σ' αυτό το νέο στερέωμα μεταφορών που ανιχνεύει η συγγραφέας στη σύγχρονη αμερικανική κουλτούρα και ειδικότερα στο λόγο για το ανοσοποιητικό σύστημα, έννοια-κλειδί είναι κατά την Martin, που επηρεάζεται εδώ από τη νέα φυσική και τη θεωρία του χάους, η έννοια «ευελιξία». Το σώμα αναπαρίσταται,

δηλαδή, ως ένας σύνθετος και ευέλικτος οργανισμός που ανταποκρίνεται μεν στις αλλαγές του περιβάλλοντος αλλά και εισάγει αλλαγές σ' αυτό.²⁷

Η αναπαράσταση της νόσου αντλεί υλικά από ένα ευρύ ρεπερτόριο ιδιωμάτων, τροπικοτήτων και μεταφορών, όπως είναι το ανοσολογικό ιδίωμα και το ιδίωμα του αίματος. Όπως έχει δείξει ο ανθρωπολόγος Roger Lancaster (1999), μεταφορές του αίματος έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στις εννοιολογήσεις της νόσου: ο στερεότυπος λόγος για το «κακό αίμα» των φορέων και ασθενών του AIDS συνάδει με την ιδιαίτερη φόρτιση του πολιτισμικού ιδιώματος του αίματος στο εθνο-ιατρικό ή εθνο-ανατομικό φαντασιακό (βλ. επίσης Lancaster 1983. Επί πλέον, Alonso και Koreck 1989, Cayleff 1989, Caruth και Keenan 1995, Epstein 1996, Fassin 2007a, Patton 1990, 1992, 2000).

Στο επιστημολογικό, πολιτικό, πολιτισμικό και ψυχικό πλαίσιο του προτάγματος της σεξουαλικής κανονικότητας, το AIDS εικονογραφείται όχι απλώς σαν μια νόσος, αλλά σαν επονεϊδιστη, ταπεινωτική και χυδαία νόσος. Οι πολιτισμικοί και βιο-ιατρικοί ορισμοί και αναπαραστάσεις του AIDS έχουν ιστορικά οργανωθεί γύρω από το στερεότυπο της «αρρώστιας των ομοφυλόφιλων ανδρών», ένα στερεότυπο που συνάδει με την εννοιολόγηση της ομοφυλοφιλίας ως μιας ενιαίας, κλειστής και περιχαρακωμένης «ταυτότητας» (Berlant 1997, Γιαννακόπουλος 1998, Πλεξουσάκη 2000, Plexoussaki και Yiannakopoulos 1996, Αθανασίου και Αγραφιώτης 1999). Παρά τις στατιστικές που αποκαλύπτουν την μείωση της προσβολής των ομοφυλόφιλων ανδρών από τη νόσο, το AIDS παρέμεινε/παραμένει συνδεδεμένο στο πολιτισμικό υποσυνείδητο με τη στερεότυπη μορφή του «αχαλίνωτης σεξουαλικότητας γκέι άνδρα» (Phelan 1990, 1991). Η πολιτισμική αγωνία που προκαλούν οι σεξουαλικές πρακτικές των γκέι ανδρών, ιδιαίτερα η –εννοούμενη ως «παθητική»- πρωκτική επαφή, συνδέεται με ψυχικές και πολιτισμικές αγωνίες γύρω από την ίδια την ανδρική υποτακτικότητα σ' ένα πολιτισμικό πλαίσιο που εγκρίνει συστηματικά και ενθαρρύνει επίμονα την ανδρική κυριαρχικότητα

²⁷ Για μια χρήσιμη κριτική στην Martin, δες Christine Battersby (1998), που θεωρεί ότι η Martin, συγχέοντας την οντολογία που βασίζεται στη ροή με την οντολογία που βασίζεται στην ευελιξία, δεν επιτυγχάνει να αξιοποιήσει επαρκώς τη δυναμική της νέας φυσικής για να αποδιαιθρώσει τη συμβατική εννοιολόγηση της ταυτότητας.

(Bersani 1987). Αντλώντας κριτικά από τη θεώρηση του Simon Watney (1989α, 1989β, 1990) ότι ο δεσπόζων πειθαρχικός λόγος του HIV-AIDS λειτουργεί σαν συμβολικός μηχανισμός εννοιολόγησης του πρωκτού ως μνήματος, ο Leo Bersani διατυπώνει την ελπίδα ότι αυτή η λογική που εικονογραφεί την ανδρική υποτακτικότητα στο πλαίσιο της «παθητικής» πρωκτικής επαφής ως συνώνυμο του θανάτου ενδέχεται ωστόσο να συμβάλει στην επιζητούμενη εξάλειψη της αντίληψης ότι η ανδρική σεξουαλικότητα εκφράζεται αποκλειστικά σε πράξεις διείσδυσης.

Μελετητές και μελετήτριες που ασχολούνται με την πολιτική του AIDS αρνούνται να τιμήσουν τις κανονιστικές διακρίσεις ανάμεσα στην απώλεια και τον ακτιβισμό, το πένθος και την πολιτική στράτευση, όπως χαρακτηριστικά εκφάνεται στο κλασικό πια δοκίμιο του ιστορικού τέχνης και queer κριτικού Douglas Crimp «Πένθος και στράτευση» (1989)²⁸ –μία πρό(σ)κληση να αναγνωριστεί η θλίψη για την απώλεια του AIDS ως αίσθημα πολιτικής μαχητικότητας και αντίστασης απέναντι στους πολιτικούς, πολιτισμικούς και ψυχικούς μηχανισμούς που καθιστούν την κανονιστική αποστροφή της ομοφυλοφιλίας ακρογωνιαίο λίθο της κατασκευής της πειθαρχημένης υποκειμενικότητας και κοινωνικής συνοχής. Το τραύμα του AIDS, θυμίζει ο συγγραφέας, δεν παραπέμπει μόνο στο φάσμα του θανάτου, αλλά και στην απώλεια συγκεκριμένων μορφών σεξουαλικής επαφής: μπορεί κανείς να πενθεί τον θάνατο των φίλων του ή τον επικείμενο δικό του, όπως πενθεί την απώλεια της επισφαλούς ερωτικής συνάντησης. Μερικά χρόνια μετά, στο δοκίμιό του «Μελαγχολία και ηθικολογία» (2003), ο Crimp προσφέρει ένα μαχητικό κάλεσμα προς στοχασμό και δράση ενάντια τόσο στο AIDS όσο και στις μορφές σύγχρονης σεξουαλικής ηθικολογίας, συμπεριλαμβανομένου του συντηρητισμού και του κοινωνικού στιγματισμού των οροθετικών από τους ίδιους τους γκέι. Απηχώντας τον θεωρητικό τόνο του Φουκώ και αξιοποιώντας την queer θεωρία, ο συγγραφέας υποστηρίζει κατηγορηματικά ότι αντίσταση στη νόσο δεν είναι ούτε ο ηθικός πανικός ούτε η φαντασίωση και επιδίωξη της απόλυτης ασφάλειας στο σεξ, αλλά η αντίσταση στις κανονικοποιητικές τεχνολογίες της εξουσίας που αρνούνται στους γκέι την ανθρώπινη ιδιότητα και κατασκευάζουν την

²⁸ Ο τίτλος του δοκιμίου απηχεί το κλασικό δοκίμιο του Φρόυντ «Πένθος και Μελαγχολία» (1917).

ομοφυλοφιλία ως αντικείμενο κοινωνικής αποστροφής (βλ. επίσης Crimp 1988, Crimp και Rolston 1990).

Τις τελευταίες δεκαετίες, το AIDS έχει γίνει ένα πεδίο όπου νέες μορφές αναπαράστασης και διαχείρισης του τραύματος –μορφές που δεν αντιδιαστέλλουν το πένθος από την πολιτική επαγρύπνηση και δράση– προτείνονται και επιτελούνται, και όπου η queer οικειότητα και αγάπη γίνονται οι «δομές συναισθήματος» που μπορούν να οικοδομήσουν μια εναλλακτική ποιητική αντίστασης, νέα ήθη πολιτικού ακτιβισμού, νέους πολιτικούς πολιτισμούς. Είναι μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο που η Peggy Phelan (1995) αξιοποιεί την «ημερολογιακή» βιντεογραφική απόδοση της πορείας ενός γκέι άνδρα προς το θάνατο από AIDS και του πένθους του επί είκοσι δυο χρόνια συντρόφου του, προκειμένου να δημιουργήσει έναν χώρο για το δικό της –ειδικά λεσβιακό– πένθος για τη νεκρή από ανορεξία σύντροφο και να υποστηρίξει ότι οι λεσβίες και οι γκέι άνδρες έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με το θάνατο εξαιτίας της επιβεβλημένης σ' αυτές/ούς βίωσης του κοινωνικού θανάτου της ομοφοβίας.

Απηχώντας το δοκίμιο του Crimp για τη συνύφανση πένθους και στράτευσης, η θεωρητικός των φεμινιστικών πολιτισμικών σπουδών Ann Cvetkovich (2003, 2004) προσφέρει ένα εναλλακτικό –τόσο πολιτικό όσο και αισθηματικό– αρχείο του κινήματος του AIDS που συντίθεται από συνεντεύξεις, ιστορίες ζωής και μαρτυρίες λεσβιών ακτιβιστριών που εργάστηκαν με την οργάνωση ACT UP της Νέας Υόρκης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η συλλογική μνήμη της ACT UP αναδύεται στην πειραματική queer «εθνογραφία οίκου» της Cvetkovich ως μια αντι-δημόσια μνήμη που διατηρεί κριτική σχέση με τις δεσπόζουσες εθνικές αναπαραστάσεις του AIDS οι οποίες απειλούν να την επισκιάσουν. Εστιάζοντας στη συλλογική γνώση που θεμελιώνεται στη μνήμη της αθρήνητης απώλειας, η συγγραφέας επιτυγχάνει να φωτίσει την πολιτική διάσταση του τραύματος και την αισθηματική-τραυματική ζωή του πολιτικού ακτιβισμού στο πεδίο της πολιτικής του AIDS. Προσφέρει, έτσι, ένα σημαντικό παράδειγμα αναλυτικής συνάντησης της θεωρίας του τραύματος με την queer θεωρία.

Στη μελέτη του AIDS και της φυματίωσης στις αγροτικές περιοχές της Αϊτής, ο γιατρός και ανθρωπολόγος Paul Farmer (1995, 1997) δείχνει πώς η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το φύλο και η εθνότητα αποτελούν τους κύριους παράγοντες που

καθιστούν άτομα και κοινότητες ευάλωτες σε ποικίλες εκδοχές κοινωνικής οδύνης, συμπεριλαμβανομένης της βίας που πηγάζει από την ιστορική αποσιώπηση της οδύνης τους. Η κοινωνική οδύνη που συνδέεται με το AIDS, έτσι, πηγάζει από συνθήκες «συστημικής βίας» (Farmer 1997): αποικιοκρατία, κυριαρχία, κοινωνικές ανισότητες, απομόνωση. Όπως δείχνουν οι βιο-ιστορίες των ασθενών και πληροφορητών του Farmer, η πολιτική οικονομία της αρρώστιας δομείται από το ρατσισμό, το σεξισμό και την οικονομική εξαθλίωση, σε μια χώρα όπου το AIDS και η πολιτική βία είναι οι συχνότερες αιτίες θανάτου νέων ανθρώπων. Οι κοινωνικές συνθήκες και πολιτικο-οικονομικές σχέσεις εξουσίας δομούν όχι μόνο την επικινδυνότητα του AIDS, της φυματίωσης και άλλων μολυσματικών νόσων, αλλά και την τρωτότητα σε μορφές ακραίας οδύνης, από την πείνα ως το βασανισμό και το βιασμό. Μια θανάσιμη μονοτονία διαπερνά τις ιστορίες των φτωχών γυναικών με AIDS -ιστορίες οικιακής βίας, βιασμού και μητρικής θνησιμότητας: νέες γυναίκες που, δελεασμένες από το όραμα της απόδρασης από την ανέχεια που μαστιάζει τις αγροτικές κοινότητες, πήγαν στην πρωτεύουσα κι έπιασαν δουλειά ως οικιακές εργάτριες χωρίς όμως να καταφέρουν να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη οικονομική ασφάλεια. Όλες μαρτυρούν, υπογραμμίζει ο συγγραφέας, την μη-εκούσια σεξουαλική τους δραστηριότητα στην οποία εξαναγκάστηκαν εξαιτίας της φτώχειας τους. Τέτοιες μαρτυρίες, σημειώνει ο Farmer, θέτουν υπό σοβαρή αμφισβήτηση απλουστευτικές οικουμενικές εννοιολογήσεις του «συναινετικού σεξ» (βλ. επίσης Biehl 2004, Farmer, Connors και Simmons 1996, Fassin 2007a).

Στον «πόλεμο αναπαράστασης» που διεξάγεται γύρω από την επιδημία, οι μαύρες γυναίκες είναι «ο άλλος του άλλου», υπογραμμίζει η Evelyn Hammonds (1987, 2005 [1997]) που παρατηρεί ότι στην επιδημία του AIDS, οι εμπειρίες και ανάγκες των μαύρων γυναικών δεν αναγνωρίστηκαν. Ενώ οι λευκοί γκέι άνδρες ακτιβιστές αξιοποιούν τον ιδεολογικό χώρο που διαμορφώνεται από την επιδημία για να αμφισβητήσουν την ιδέα της ομοφυλοφιλίας ως παθολογίας και «ανωμαλίας» και να διεκδικήσουν το δικαίωμα να ζήσουν ελεύθερα τις ερωτικές τους επιθυμίες, οι μαύρες γυναίκες αποσιωπώνται. Στις αφηγήσεις γύρω από τις μαύρες γυναίκες με AIDS – πρωτίστως φτωχές, προερχόμενες από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, και, πολλές, μόνες μητέρες- κυριαρχούν η σιωπή, η θυματοποίηση, η εξάλειψη των φωνών και εμπειριών

τους, οι ηθικολογικές αναφορές και το στερεότυπο της ανορθολογικής, «ανεξέλεγκτης» ή «αχαλίνωτης», σεξουαλικότητας (βλ. επίσης Elliot 1991, Gorna 1996, Gupta και Weiss 1993, Roth και Hogan 1998, Ward 1993).

Η εύστοχη αναφορά της Paula A. Treichler στο AIDS ως «επιδημία σημασιοδότησης» (“epidemic of signification”, 1988) αποτυπώνει την πληθώρα εικόνων, αναπαραστάσεων και στερεοτύπων που διέπουν τους λόγους του AIDS. Η Jean Comaroff έχει δείξει πώς στο πλαίσιο του AIDS πληθαίνουν, εμπεδώνονται και φυσικοποιούνται οι αναπαραστάσεις της «Αφρικής» ως του κατεξοχήν πρωταρχικού και πρωτόγονου άλλου, ως συμβολικού τόπου της επικίνδυνης επιθυμίας, ως πεδίου διακύβευσης μιας «ανθρώπινης φύσης» ατίθας και ατιθάσευτης. Την ίδια στιγμή, ο λόγος που διασυνδέει το AIDS με την «σεσημασμένη» γεωγραφία της Αφρικής σηματοδοτεί, για τη γεωπολιτική της «ανεπτυγμένης Δύσης», μια μετα-ψυχροπολεμική βιοπολιτική της ανασφάλειας: οι Αφρικανοί μετανάστες εκλαμβάνονται ως ξένοι εισβολείς –παθολογικά και επικίνδυνα σώματα- που απειλούν τα σύνορα, την άμυνα και την ανοσία των δυτικών εθνικών κρατών (Comaroff 2007). Η πρωταρχική, αρχετυπική διασύνδεση του AIDS με τη «διαστροφή» της μη-κανονιστικής σεξουαλικότητας (Berlant 1997) κινητοποιείται εκ νέου με τη μορφή της φυλετικής παθολογίας. Η ιστορία του AIDS μαρτυρεί πώς η ετεροποίηση της φυλετικοποιημένης σεξουαλικότητας διαδραματίζει καίριο ρόλο στο μεταποικιακό, νεοφιλελεύθερο δίκτυο εξουσίας, κεφαλαίου, βιοπολιτικής και γεωπολιτικής.

Η πειθαρχία της «σωματικής ικανότητας»: χρόνια νόσος και αναπηρία

Η έμφυλη διάσταση των πειθαρχικών ορισμών της σωματικής αρτιμέλειας, ικανότητας και κανονικότητας διερευνάται σε διάφορες μελέτες που ασχολούνται με τις στρατηγικές διαπραγμάτευσης της χρόνιας νόσου (Register 1987) και της αναπηρίας (Begum 1993, Shildrick 1997α, 1997β, Shildrick και Price 1996, Wendell 1992, 1996). Αν ισχύει ότι ούτως ή άλλως η εμπειρία της σωματικής ακεραιότητας των γυναικών διακυβεύεται ή αναγνωρίζεται ελλιπώς (Young 1990) σε φαλλοκεντρικά συμφραζόμενα, τότε η ενσώματη εμπειρία των γυναικών με αναπηρία κινδυνεύει να απαξιώνεται ακόμη περισσότερο, όπως έχει δείξει η Susan Wendell στο δοκίμιό της «Προς μια φεμινιστική θεωρία της αναπηρίας» (1992).

Πραγματευόμενη και δια-πραγματευόμενη την εμπειρία της σωματικής οδύνης, του περιορισμένου, του τραυματισμένου, του ανάπηρου σώματος, η Wendell (1996) θέτει κρίσιμα ερωτήματα ως προς τα όρια της αποτελεσματικότητας της αποδόμησης της διχοτομίας νους/σώμα. Εκκινώντας από την δική της εμπειρία –την εμπειρία της διαχείρισης χρόνιου πόνου- διατυπώνει την κριτική ότι η φεμινιστική θεωρία που αντιμετωπίζει το σώμα ως πολιτισμική κατασκευή δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη τις περιοριστικές όψεις της σωματικής υλικότητας και της ενσώματης εμπειρίας. Ακόμη, στην επίμονη δέσμευσή της να απεμπολήσει τη διχοτομία νους/σώμα, αυτή η φεμινιστική θεωρία δεν έχει αποδώσει την πρέπουσα σημασία στο σοβαρό λόγο που έχουν κάποιοι άνθρωποι να επιθυμούν και να επιδιώκουν ενεργά να «υπερβούν» το σώμα τους και τους περιορισμούς του: την καταλυτική εμπειρία του φυσικού πόνου ή της αναπηρίας. Εξηγώντας ότι ο πόνος συμβαίνει σε ένα σύνθετο φυσικό και κοινωνικό πλαίσιο που διαμορφώνει και μετασχηματίζει τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται από τα δρώντα υποκείμενα, υπερασπίζεται αυτό που αποκαλεί «στρατηγικές υπέρβασης του σώματος»: στρατηγικές απεμπλοκής από το σώμα -αποσωματοποίησης του εαυτού- ως δίοδοι αποδέσμευσης από τα δεινά και τους περιορισμούς του πάσχοντος σώματος (βλ. και Delvecchio-Good, Brodwin, Good και Kleinman 1992).

Οι Margrit Shildrick και Janet Price (1996) εξετάζουν την επιτελεστικότητα του (γυναικείου) ανάπηρου σώματος στο πλαίσιο πολλαπλών πειθαρχικών πρακτικών, και, ειδικότερα, στα συμφραζόμενα της κρατικής πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας και επιχορήγησης στη Βρετανία. Η πρόθεσή τους δεν είναι να προσεγγίσουν την εμπειρία της αναπηρίας ως μια εμπειρία ειδικά γυναικεία, αλλά να εξετάσουν τους τρόπους εκείνους με τους οποίους η κατηγορία «αναπηρία» εμφυλοποιείται ως γυναικεία κατάσταση δυνάμει των συνδηλώσεων της εξάρτησης και της παθητικότητας που στερεοτυπικά υπαινίσσεται. Εξετάζοντας τα ερωτηματολόγια και τις άλλες γραφειοκρατικές τυπικές διαδικασίες που απαιτεί η πολιτική αξιολόγησης και αναγνώρισης των ατόμων που δικαιούνται την κρατική οικονομική στήριξη «Επίδομα Ζωής με Αναπηρία», παρατηρούν ότι το αιτούν ανάπηρο άτομο εξαναγκάζεται να υπαχθεί σε μηχανισμούς κανονικοποίησης που περιορίζουν την ατομικότητά του ως δρώντος υποκειμένου. Σ' αυτή τη θεσμική διαδικασία επιβεβλημένης αυτο-παρατήρησης και αυτο-αξιολόγησης που είναι η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου της

αίτησης για κρατική επιχορήγηση, η ετερογένεια της εμπειρίας των υποκειμένων -των συμπτωμάτων, της διαπραγμάτευσης, των διακρίσεων, κτλ- καλύπτεται. Στη λογοθετική διαδικασία παραγωγής της κανονιστικής κατηγορίας «αναπηρία» που λειτουργεί ως ενιαία και ομοιογενής οντότητα μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα, το ανάπηρο υποκείμενο αξιολογείται με βάση το κατά πόσο «εμπίπτει» στις παραμέτρους οριοθέτησης της αναπηρίας τις οποίες εγκαθιδρύει, αναγνωρίζει και ελέγχει ο κρατικός φορέας κοινωνικής μέριμνας. Δεδομένου ότι στη δυτική κοινωνία οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία ορίζονται και αξιολογούνται με βάση ένα απρόσιτο σωματικό ιδεώδες, ένα ρυθμιστικό ιδεώδες που εν μέρει καθορίζεται από την οικουμενικοποίηση του ανδρικού σώματος, η εμπειρία της γυναικείας αναπηρίας -μια εμπειρία που εννοιολογείται στερεοτυπικά σε αντίθεση με το ιδεώδες της «σωματικής ικανότητας» ή «αρτιμέλειας»- αναδύεται ως μια εμπειρία περαιτέρω περιθωριοποίησης ήδη περιθωριοποιημένων έμφυλων υποκειμένων. Υπογραμμίζοντας ότι οι κατηγορίες «αρτιμέλεια» και «αναπηρία» δεν είναι ούτε σταθερές ούτε ομοιογενείς, οι δυο συγγραφείς δεν διεκδικούν φιλελεύθερη ανοχή, αλλά τη ριζική αποδιάρθρωση των διαδικασιών κανονικοποίησης που διέπουν τη ρυθμιστική διαίρεση των σωμάτων με βάση τη διχοτομία ομοιότητα/διαφορά (βλ. επίσης και Price και Shildrick (1999).

Η τεχνο-σωματική εμπειρία: Πέρα από τη ρομαντική σεξουαλικοποίηση

Όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, ως λογοθετική διαδικασία που διαμορφώνει και επενδύει ιδεολογικά τα σώματα και τις διαφοροποιήσεις τους (π.χ. υγιές-νοσούν, αρσενικό-θηλυκό), η βιο-ιατρική επιστήμη έχει γίνει αντικείμενο κριτικής επανεπεξεργασίας από τις σπουδές φύλου και τη φεμινιστική πολιτισμική κριτική. Στο βιβλίο της *Love, Power and Knowledge: Towards a Feminist Transformation of the Sciences* (1994), η Hilary Rose ιχνηλατεί την πορεία ανάπτυξης μιας φεμινιστικής ριζοσπαστικής κριτικής των επιστημών συμπεριλαμβανομένων των βιο-ιατρικών. Η σχέση, όμως, του φεμινισμού με τη βιο-ιατρική και τη βιοτεχνολογία έχει υπάρξει σύνθετη και αμφίσημη. Η φεμινιστική κριτική από τη μια εκφράζει δυσπιστία απέναντι σε μια σειρά ιδέες και πρακτικές που έχουν ιστορικά υποβαθμίσει και αποκλείσει τις γυναίκες ως εκφάνσεις μιας απαξιωμένης σωματικότητας, και, από την άλλη, αξιοποιεί τη βιο-επιστήμη και τις τεχνολογίες της σε

μια προσπάθεια να επιτύχει μια μη-σεξιστική, μη-ρατσιστική και μη-ομοφοβική θεώρηση της ενσώματης/έμφυλης εμπειρίας.

Φεμινίστριες θεωρητικοί όπως η Rosi Braidotti, η Donna Haraway, η Moira Gatens, η Elizabeth Grosz, η Nina Lykke και η Constance Penley, διερευνούν ενδεχόμενες κριτικές δυνατότητες που απορρέουν από εκδοχές της μεταανθρώπινης ενσώματης υποκειμενικότητας. Η Haraway είχε υποστηρίξει ότι το σώμα της ύστερης νεωτερικότητας δεν ορίζεται ούτε από βιολογικά όρια ούτε από καθεστώτα λόγου και σχέσεων εξουσίας, αλλά συνιστά πεδίο μεταβαλλόμενων και συγκρουόμενων ροών στο πρότυπο ενός κυβερνητικού επικοινωνιακού συστήματος· στο πλαίσιο αυτό, η Haraway προβληματοποιεί τις συμβατικές οροθετήσεις φύλου, φυλής, τάξης και σεξουαλικότητας καταδεικνύοντας τις αναφορικές θεμελιώσεις τους σε ανθρωπιστικά επιστημολογικά υποδείγματα (1985).

Η Braidotti ανιχνεύει τις δυνατότητες που προκύπτουν αναπάντεχα από την αποτυχία συμμόρφωσης στα κανονιστικά πρότυπα έμφυλης σωματικότητας, αποτυχία που ορίζει, στο οπτικοκεντρικό επιστημοφιλικό φαντασιακό, το σώμα-τέρας. Η θεωρία της μητρικής φαντασίας κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία η έγκυος γυναίκα έχει την ικανότητα να παραμορφώσει το έμβρυο που κυοφορεί με τη δύναμη της επιθυμίας ή της φαντασίας της, συμβάλλει στην πειθάρχηση του (ανεξέλεγκτα καταστροφικού) γυναικείου σώματος, αφού το καθιστά υπεύθυνο για τη σωματική ανωμαλία και την τερατογονία. Το τερατώδες σώμα συνδέεται, έτσι, με το γυναικείο σώμα και τη σεξουαλική υπερβολή του, αλλά και με τους φυλετικοποιημένους και σεξουαλικοποιημένους «άλλους»: Εβραίους, μαύρους, ομοφυλόφιλους (βλ. και Αθανασίου 2007β, Ziarek 2005). Στο θεωρητικό και πολιτικό εγχείρημα αναθεώρησης της ανθρώπινης υποκειμενικότητας πέρα από τις κανονιστικές προκείμενες φύλου, φυλής, τάξης και σωματικής αρτιμέλειας, είναι εμβληματική η θέση του τερατώδους άλλου: τα *monster narratives* επιστρατεύονται ως κριτικό αντίδοτο στα *master narratives* του δυτικού φαλλογοκεντρισμού (Αθανασίου 2007β). Η Braidotti το θέτει χαρακτηριστικά: «Αυτός ο μηχανισμός της ‘οικείας ξενότητας’, χαρακτηριστικό παράδειγμα του οποίου είναι το τέρας, βρίσκει τα πλησιέστερα ανάλογά του σε μηχανισμούς όπως ο σεξισμός και ο ρατσισμός. Η γυναίκα, ο εβραίος, ο μαύρος ή ο ομοφυλόφιλος είναι ασφαλώς ‘διαφορετικοί’ από τη διαμόρφωση της ανθρώπινης

υποκειμενικότητας, που βασίζεται στην αρρενωπότητα, στο λευκό χρώμα, στην ετεροφυλοφιλία και στις χριστιανικές αξίες, και η οποία κυριαρχεί στην επιστημονική μας σκέψη. Έχουν ωστόσο κεντρική θέση σε αυτή τη σκέψη, καθώς συνδέονται με αυτή μέσω της άρνησης και είναι ως εκ τούτου δομικά απαραίτητοι για την επικύρωση της κυρίαρχης άποψης περί υποκειμενικότητας. Ο αληθινός εχθρός είναι εσωτερικός: είναι οριακός αλλά ενοικεί στην καρδιά του ζητήματος» (2004 [1996]-165).²⁹

Θα λέγαμε ότι οι κυβερνο-οργανισμοί της Haraway και η κριτική τερατολογία της Braidotti αποτελούν απόπειρες ανίχνευσης των θεωρητικών και πολιτικών δυνατοτήτων που προσφέρουν οι «μη οικειοποιημένες» ή «ανίδιες/ανιδιοποιημένες» [«inappropriate/d»] μορφές μεταανθρώπινης εν-σωμάτωσης (Haraway 2006). Αυτή η τάση φεμινιστικής οικειοποίησης της έννοιας της εν-σωμάτωσης μέσω της προσφυγής στην ανατρεπτική υπόσχεση της τεχνοεπιστήμης σηματοδοτεί, θα λέγαμε, μια απόπειρα θεωρητικής επεξεργασίας και πολιτικής αποδιάθρωσης της κυριαρχικής αυτοπαρουσίας του οικουμενικού, ανθρωπιστικού υποκειμένου της νεωτερικότητας. Στο πλαίσιο αυτής της αναλυτικής τάσης, αποδομούνται οι πολιτισμικές ανησυχίες που εγείρουν οι νέες βιοτεχνολογίες, όταν αναπαρίστανται ως απειλητικές της φυσικής οργανικής υπόστασης του σώματος (Μπακαλάκη 2006, Flanagan και Both, 2002). Οι φεμινιστικές πολιτισμικές σπουδές συνδυάζονται με τις σπουδές της τεχνοεπιστήμης και τις μετααποικιακές μελέτες του φύλου, της εθνότητας, αλλά και της ζωικότητας και της μη-ανθρωπινότητας. Σε αυτόν τον βιβλιογραφικό κορμό αποτυπώνεται, μεταξύ άλλων, το ερώτημα του πώς, με την ενεργή συμβολή των εξειδικευμένων τεχνολογιών οπτικοποίησης, η «φύση» -μαζί με τις έμφυλες θεμελιακές της συντεταγμένες και συνεπαγωγές- επανερμηνεύεται και μετασχηματίζεται από αντικείμενο υλικής κατανάλωσης και εκμετάλλευσης σε πεδίο δυνητικής-εικονικής ιερής λατρείας και νεο-εποχικής αισθητικής κατανάλωσης (Bryld και Lykke 2000).

Στο ειρωνικά αισιόδοξο μανιφέστο της, η Donna Haraway (1985) επιστρατεύει την εικόνα του κυβερνητικού οργανισμού (cybernetic organism: cyb-org) -μιας

²⁹ Για μια σημαντική ιστορική και φιλοσοφική ανάλυση της διάκρισης μεταξύ τερατολογίας και τερατώδους, βλ. Canguilhem 1998.

δημιουργικής σύζευξης οργανισμού και μηχανής- της οποίας σκοπός είναι να προσφέρει μια πηγή επινοητικών πολιτικών στρατηγικών στη σύγχρονη φεμινιστική κριτική σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού. Οντολογικά ενδεχομενική και υβριδική μορφή τεχνο-οργανικής ενσωμάτωσης και κειμενικότητας που δεν είναι ούτε πλήρως ον ούτε πλήρως τέχνημα, το cyborg είναι κείμενο, μηχανή, σώμα και μεταφορά μαζί. Μέσω αυτής της εναλλακτικής αναπαράστασης του υβριδίου που απηχεί μια κριτική –μη ανθρωπιστική, μη ανθρωποκεντρική- σωματικότητα έξω και πέρα από την (υποτιθέμενη ή ψευδαισθησιακή) ολότητα του αυτόνομου και αυτόρκους (ανδρικού) εαυτού, η Haraway επιχειρεί να υπονομεύσει τη θετικιστική διπολικότητα εαυτού και άλλου. Μπορεί μάλιστα να πει κανείς ότι αποπειράται να πειραματιστεί πάνω στο ενδεχόμενο μιας στρατηγικής συμμαχίας της πολιτικής φύλου με τις νέες τεχνο-επιστήμες, ανιχνεύοντας τις δυνατότητες που οι τελευταίες παρέχουν στο να φανταστούμε εκ νέου τον ενσώματο εαυτό, πέρα από ουσιοκρατικά, ολιστικά/οργανισμικά και φαλλοκεντρικά πρότυπα (βλ. επίσης και Haraway 1991a και Haraway 1992). Η φεμινιστική ιδιοποίηση της μορφής του cyborg συνιστά κριτική μεθοδολογία πολιτικού στοχασμού και πολιτικής χρήσης της τεχνολογίας. Πρόσφατα, το ιδίωμα «ψηφία/ψηφίδες ζωής» (bits of life) (Smelik και Lykke 2008) προτάθηκε ως έννοια-απόγονος της ποιητικής του cyborg, όπως την είχε επεξεργαστεί η Haraway, ως ενσάρκωση των συγχευμένων συνόρων μεταξύ οργανισμού και τεχνολογίας, ύλης και λόγου, πραγματικού και δυνητικού: ως ανοιχτή και αστάθμητη δυνατότητα για νέες μορφές ενδυνάμωσης και μετασχηματιστικής δράσης εκ μέρους των «ανίδων/ανιδιοποιημένων άλλων».

Η εμπειρία του ακρωτηριασμού και της ορθοπεδικής προσθετικής δίνει μια ρεαλιστική διάσταση στη συζήτηση περί στρατηγικής και δημιουργικής αξιοποίησης της τεχνο-οργανικής ποιητικής από τη φεμινιστική κριτική και τη θεωρία του φύλου. Η Vivian Sobchack (1991) γράφει για το πώς μαθαίνει να ζει με το τεχνητό της πόδι, πώς προσπαθεί να το εν-σωματώσει αντιστεκόμενη στην «ενσωμάτωσή» της από αυτό αλλά και στην κοινή αντίληψη που επιμένει να την αντιμετωπίζει, αντικειμενικοποιώντας την, σαν προέκταση της προσθετικής της, αντί για το ακριβώς αντίθετο. Η εμπειρία της προσθετικής δεν την οδηγεί στην ρομαντική τεχνολογική ευφορία από την οποία εμφορούνται τελευταία κάποιες όψεις της πολιτισμικής κριτικής, αλλά σε μια ευγνωμοσύνη για την κινητικότητα που της εξασφαλίζει, καθώς και σε μια ανανεωμένη

εκτίμηση της ευθραυστότητας της σάρκας, αφού η τεχνητή προέκταση –παρά τη δυνατότητα που προσφέρει- παραμένει πλήρως εξαρτημένη από το «ζωντανό σώμα» της και, ειδικότερα, από το «τελευταίο πόδι» της. Η Sobchack τοποθετείται κριτικά απέναντι στην τάση ρομαντικής σεξουαλικοποίησης της προσθετικής που χαρακτηρίζει διάφορες εκφορές της ερωτικής τεχνοφιλίας, όπως το τεχνο-πορνογραφικό μυθιστόρημα *Crash* του J. G. Ballard (1973) αλλά κυρίως η εξυμνητική (εσφαλμένη, κατά τη συγγραφέα) ανάγνωση του Jean Baudrillard που ανάγει, κατά τη γνώμη της, τον σωματικό πόνο σε ναρκισσιστική άσκηση επί χάρτου και ηδονικό σημειωτικό παιχνίδι. Στο δοκίμιο της Sobchack, η τεχνο-σωματική εμπειρία, αν και απηχεί –έστω και κριτικά- το ειρωνικό μανιφέστο της Haraway, αναδύεται ως αντίδοτο στην αφελή και ρομαντική αφήγηση της cyborg ταυτότητας και των εορταστικών, δήθεν “sexy”, συνδηλώσεών της. Σε αντιπαράθεση με την ευφορική σεξουαλικοποίηση της τεχνο-σωματικής εμπειρίας, η Sobchack προτείνει να αγκαλιάσουμε τη ζωή σε όλη της την ευάλωτη ατέλεια, εκτιμώντας τις δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς της σάρκας, και αποδεχόμενοι-ες, τελικά, την ίδια την τρωτότητα και θνητότητά μας.

Εξάλλου, στο γνωσιοθεωρητικό πλαίσιο του κυβερνοφεμινισμού, η Sadie Plant (1996) έχει αναλύσει, με ένα πνεύμα κριτικής ειρωνίας, την εμπειρία του Alan Turing με την προσθετική οιστρογόνων ως εμπειρία θηλυκοποίησης και παράλληλης ενίσχυσης της μαθηματικής του σκέψης.³⁰ Η συζήτηση αυτή γίνεται αφορμή για την διερεύνηση της δυνητικής –ή, δυνητικά απελευθερωτικής- σχέσης φύλου, σωματικότητας, τεχνολογίας και υποκειμενικότητας. Ο κυβερνοχώρος εκλαμβάνεται ως πεδίο πολλαπλών και όχι διπολικών διαφορών, ενώ η γυναικεία υποκειμενικότητα, απηχώντας τη θεώρηση για το «φύλο που δεν είναι ένα» (Irigaray 1985), είναι ενδεχομενική, διάχυτη, διεσπαρμένη,

³⁰ Ο Alan Turing (1912-1954) ήταν Βρετανός μαθηματικός, που το έργο του θεωρείται θεμελιώδες για την επιστήμη των υπολογιστών. Στη διάρκεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, ήταν ο κεντρικός συντελεστής στην ομάδα που ανέλαβε την αποκωδικοποίηση της γερμανικής κρυπτογραφικής συσκευής Enigma (Βλ. και Χατζηκυριάκου 2003). Καταδικάστηκε για ομοφυλοφιλία και, όταν του δόθηκε δικαστικά η επιλογή μεταξύ της φυλάκισης και μιας ορμονικής θεραπείας για την αποκατάσταση της «σεξουαλικής διαστροφής», επέλεξε τις εγχύσεις ορμονών οιστρογόνων.

διερχόμενη, πολυμορφική, ριζωματική. Άλλες φεμινίστριες θεωρητικοί του κυβερνοπολιτισμού, ωστόσο, προσάπτουν σε αυτή την προσέγγιση μια προβληματική, α-πολιτική και ουσιοκρατική πρόσληψη της διαφοράς, διατυπώνοντας σοβαρές θεωρητικές και πολιτικές επιφυλάξεις για τη ρομαντική εξιδανίκευση που διέπει συχνά τα τεχνο-ευφορικά οράματα απελευθέρωσης (Squires 1996). Οι εκπρόσωποι αυτού του τεχνο-σκεπτικιστικού ρεύματος ασκούν κριτική στη βιοπολιτική της δυνητικής πραγματικότητας από την πλευρά νεομαρξιστικών ή μεταδομιστικών τοποθετήσεων, επισημαίνοντας ότι στον κυβερνοχώρο αναδύονται και αναπαράγονται αφηγήσεις επώδυνα οικείες ως προς τη συμβατική τους πρόσληψη του έμφυλα και φυλετικά σημασμένου σώματος (Balsamo 1996β). Συζητώντας και διαπλέκοντας τις θεωρήσεις της Donna Haraway, του Bruno Latour και του Paul Rabinow, η Allucquère Rosanne Stone (1992) έχει συσχετίσει την πολλαπλότητα, ρευστότητα και οριακότητα των κυβερνο-ταυτοτήτων με τη διαταραχή πολλαπλής προσωπικότητας (διασχιστική διαταραχή της ταυτότητας), προκειμένου να θέσει και να επεξεργαστεί κριτικά ερωτήματα σχετικά με την εμπορευματική φетиχοποίηση της πολλαπλότητας, αλλά και να εξετάσει εκ νέου τα σύνορα μεταξύ τεχνολογίας, έμφυλων σωμάτων και κοινοτήτων που παράγουν αναγνώσιμα και αναγνωρίσιμα σώματα. Σημαντικές μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί, επίσης, σχετικά με τη διασύνδεση τεχνοφιλίας και αναπαράστασης του γυναικείου σώματος: Η Mary Ann Doane (1982) δείχνει ότι, στο πλαίσιο της επιστημονικής φαντασίας, η αναπαράσταση των γυναικών ως μηχανών συνδέεται με την πολιτισμική συσχέτιση των γυναικών με την αναπαραγωγή.

Από τη δεκαετία του 1990 και μετά, στο πλαίσιο της υψηλής τεχνολογίας της γονιδιακής έρευνας, όπου το «γονίδιο» έχει μετατραπεί σε πολιτισμικό έμβλημα αλάθητης ερμηνευτικής ισχύος, που είναι σε θέση να εξηγήσει τα πάντα, από την επιδημική νόσο έως την οικονομική δυσπραγία, εμπεδώνονται περαιτέρω ή κινητοποιούνται εκ νέου στερεότυπες αντιλήψεις περί της εγγενούς κατωτερότητας των γυναικών και των Αφροαμερικανών. Στερεότυπες απεικονίσεις της γυναίκας τροφού, του βίαιου Αφροαμερικανού άνδρα και των εργατικών Ασιατών –ως χαρακτηριστικές εκφορές της φυσικής ανθρώπινης διαφοράς– έχουν μετατοπιστεί από την ορατή επιφάνεια στο γονιδιακό χάρτη. Παρά τις νομιμοποιητικές αξιώσεις αντικειμενικής αλήθειας και τεχνολογικής αυθεντίας, σύγχρονες γονιδιακές ερμηνείες του «φυσικού»

και του «φυσιολογικού» πηγάζουν από, αλλά και ενισχύουν περαιτέρω, τις βαθιά ριζωμένες ιστορίες του σεξισμού και του ρατσισμού (Nelkin και Lindee 1995).

Το ζήτημα των νέων κυβερνοπολιτισμικών μορφών υποκειμενικότητας επανέρχεται στη μελέτη της Diana Gromala (1996) για τη σχέση πόνου και υποκειμενικότητας στο πλαίσιο της εικονικής/δυννητικής πραγματικότητας (virtual reality). Το «μυθοποιητικό πολιτισμικό φαινόμενο» της δυννητικής πραγματικότητας αποκτά ένα ιδιαίτερο νόημα όταν αφορά τη νοσοκομειακή εμπειρία του χρόνιου, καθηλωτικού πόνου, της χημικής-φαρμακευτικής αγωγής, και της υπαγωγής του πάσχοντος σώματος στη δικαιοδοσία των απεικονιστικών και διαγνωστικών βιοιατρικών τεχνολογιών. Όπως το θέτει η συγγραφέας, πρόκειται για μια οριακή εμπειρία οδύνης και απόλαυσης, υποκειμενοποίησης και αντικειμενοποίησης, υλικότητας και εξαύλωσης, ή «σωματικής αποσωμάτωσης» (bodily disembodiment), όπου το σώμα κείται ταυτόχρονα εντός και εκτός του κόσμου.

Αλλά και ζητήματα που αφορούν τις ηλικιακές ταυτότητες και, ειδικότερα, τα γηρατειά προκύπτουν στο πλαίσιο των σχετικών θεωρήσεων, παρά την ευρέως διαδεδομένη προκατάληψη που συσχετίζει στερεοτυπικά τις κυβερνοκουλτούρες με τη νεότητα. Η τεχνολογική και καταναλωτική διαχείριση του ηλικιωμένου σώματος, μέσω ενός ολοένα διευρυνόμενου ρεπερτορίου φαρμακευτικών ενισχύσεων, προσθετικών υποκατάστατων και χειρουργικών επεμβάσεων, καλλιεργεί νέες αναπαραστάσεις και υποδηλώνει μετατοπιζόμενους ορισμούς του «μετα-σώματος», αλλά και του ίδιου του γήρατος. Με αυτή την έννοια, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των συνεπαγωγών μιας υποτιθέμενα ασώματης σφαίρας, όπως είναι η εικονική/δυννητική πραγματικότητα, για τους ηλικιωμένους, που βιώνουν συχνά ως προβληματική την εν-σωμάτωση (Featherstone 1995). Η στυτική δυσλειτουργία έχει μελετηθεί στο πλαίσιο της φαρμακολογικής και επιστημονικής τεχνολογικοποίησης της ανδρικής σεξουαλικότητας την εποχή του Viagra (Marshall και Katz 2002).

Επίσης, ο κυβερνοπολιτισμός έχει διερευνηθεί ως προς τις δυνατότητες που ενδεχομένως παρέχει για αισθησιακές, συναισθαντικές, ερωτικές και σεξουαλικές επιτελέσεις. Από το τηλε-ψηφιακό «ασφαλές σεξ» έως την ηδονοβλεπία υψηλής τεχνολογίας και τις μετα-ανθρώπινες απολαύσεις, τα κυβερνοπολιτισμικά περιβάλλοντα συνθέτουν ένα πεδίο με τους δικούς του κώδικες, τις νόρμες, τις ιεραρχίες, τις

υποσχέσεις του, τη δική του ηθική. Η επιτελεστικότητα, η ρευστότητα, η παρωδία και η ανατρεπτική μίμηση είναι κάποια από τα αναλυτικά μοτίβα της queer θεωρίας που κινητοποιούνται στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της κυβερνοπολιτισμικής ενσώματης και έμφυλης εμπειρίας (Wakeford 1997). Αυτό που διακυβεύεται σε αυτές τις προσεγγίσεις της τεχνο-σωματικής εμπειρίας είναι η διερεύνηση των υποσχέσεων και των απειλών του μεταανθρωπισμού, μέσα από τη διερεύνηση των έμφυλων, σεξουαλικών και φυλετικών αντινομιών που διέπουν τη μορφή του γυναικείου cyborg ως, ταυτόχρονα, αυτόματη και αυτόνομη (González 1995, Terranova 1996).

Στην κόψη του έμφυλου διπολισμού: διασχίζοντας τα θεσπισμένα όρια των «δύο φύλων»

Όπως εύστοχα έχει διατυπώσει η Judith Butler, η στιγμή κατά την οποία ένα νήπιο αποκτά ανθρώπινη υπόσταση είναι όταν απαντιέται το περιβόητο διαζευκτικό ερώτημα «είναι αγόρι ή κορίτσι;» (1990: 111, 1993). Η μελέτη μάλιστα των απεικονιστικών προγεννητικών και αναπαραγωγικών τεχνολογιών δείχνει ότι δεν υφίσταται πια καμιά «άγραφη στιγμή» ως προς την έμφυλη ταυτότητα, καμιά στιγμή ασημάδευτη ως προς το φύλο. Γεννιόμαστε εγγεγραμμένοι/-ες στο ληξιαρχείο των δυαδικά διαφοροποιημένων έμφυλων «φύσεων» (Balsamo 2004 [1996]). Πράγματι, ο έμφυλος/σεξουαλικός διμορφισμός αποτελεί αξιωματική παραδοχή πάνω στην οποία αρθρώνεται η κυρίαρχη ιδεολογία -και επιστημολογία- της «φυσικότητας» του έμφυλου ανθρώπινου σώματος και οι δυο θεμελιώδεις κανόνες της: η έμφυλη ιεραρχία και η υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία. Όπως έχει αναλύσει συστηματικά η σύγχρονη φεμινιστική και queer θεωρία, το βιολογικό φύλο δεν δεσμεύει αιτιοκρατικά το κοινωνικό φύλο: τα κοινωνικά φύλα, ως πολιτισμικές και πολιτικές πράξεις ερμηνείας του βιολογικού σώματος, δεν χρειάζεται να ευθυγραμμίζονται με το διπολικό σύστημα φύλου – η κοινωνική κατηγορία «γυναίκα» δεν είναι η αναγκαστική πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία ενός βιολογικά θηλυκού σώματος, ενώ η κοινωνική κατηγορία «άνδρας» δεν είναι η αναγκαστική πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία ενός βιολογικά αρσενικού σώματος (Butler, 1987, 1990). Όχι μόνο το λεγόμενο «βιολογικό» είναι πάντοτε ήδη «κοινωνικό», αλλά και η έννοια «sex» είναι η κατηγορία υπό την αιγίδα της οποίας η ανατομία, η επιθυμία και η αναπαραγωγή ενοποιούνται συγκροτώντας μια

ανδροκεντρική οικονομία που φυσικοποιεί το σύστημα της ετεροκανονικότητας [heteronormativity].

Ανασκευάζεται, έτσι, το επιστημολογικό ιδίωμα της διάκρισης ανάμεσα στο λεγόμενο βιολογικό φύλο, ως το υποτιθέμενο υπόστρωμα φύσης πάνω στο οποίο το κοινωνικό νόημα λαμβάνει χώρα, και το κοινωνικό φύλο, ως το υποτιθέμενο εποικοδόμημα που επιπροστίθεται και εγγράφεται πάνω στο προϋπάρχον θεμέλιο της φυσικής καταβολής. Με αυτή την έννοια, ασκείται κριτική στην αντίληψη ότι το *ορθό* και *ευπρεπές* [proper] κοινωνικό φύλο είναι αυτό που *ανήκει* –εν είδει αναπαλλοτρίωτου περιουσιακού στοιχείου [propriety]– στο *κατάλληλο* [appropriate] αντίστοιχο βιολογικό φύλο. Ανθρωπολογικές μελέτες για θεσμοποιημένες ή τελετουργικές μορφές αντιστροφής του φύλου και παρενδυσίας –όπως οι *berdache* σε πολλές φυλές των Ινδιάνων της Βόρειας Αμερικής, οι *hijra* στην Ινδία και το Πακιστάν και οι *xanith* στο Ομάν– έχουν ωστόσο καταδείξει την πολιτισμική μερικότητα της δυτικής διπολικής πρόσληψης περί φύλου (Herdt 1994, Epstein και Straub 1991, Nanda 1990, Ortner και Παραδέλλης 2002, Whitehead 1981). Είναι καίρια εδώ η συμβολή της Kath Weston (2002), η οποία επισημαίνει ότι η προβληματοποίηση του φυσικοποιημένου διμορφισμού πάνω στον οποίο θεμελιώνεται στερεοτυπικά η έμφυλη νοηματοδότηση στη δυτική νεωτερικότητα δεν ισοδυναμεί με τα εθνογραφικά εγχειρήματα ρομαντικής ιχνηλάτησης ή αποκατάστασης ενός τρίτου, τέταρτου, κ.ο.κ., φύλου, όπου κατά κανόνα αυτό που τίθεται στο επίκεντρο της κριτικής δεν είναι η ίδια η προϋπόθεση του συστήματος της απαρίθμησης αλλά οι αρθρώσεις διαφόρων, διαφορετικά αριθμητικών, έμφυλων συστημάτων. Η έννοια του άφυλου ή σημείου-μηδέν του φύλου που επικαλείται η Weston ως αντίδοτο είναι ένα μετα-σημείο, μια μεταιχμιακή στιγμή ασάφειας και εκκρεμότητας πριν από την πειθαρχική απορρόφηση στις ταξινομητικές κατηγορίες της οπτικής αναπαράστασης ή της ιατρικής τυπολογίας: δεν ισοδυναμεί ούτε με τη διεκδίκηση μιας ουτοπικής άφυλης κοινωνίας ούτε με το αίτημα της πληθυντικοποίησης του φύλου, δηλαδή της προσθήκης κι άλλου φύλου ή άλλων φύλων στο ήδη καθιερωμένο σύστημα έμφυλης κατηγοριοποίησης (βλ. και Delphy 1991, Varikas 2000).

Ο Φουκώ έχει προσφέρει ένα διαφωτιστικό παράδειγμα ιατρικής παρέμβασης στον κατηγορικό ορισμό του φύλου και της σεξουαλικής κανονικότητας, στην εισαγωγή που έγραψε για το ημερολόγιο της Herculine Barbin, μιας ερμαφρόδιτης του 19^{ου} αιώνα,

η οποία, υπό την αιγίδα της ισχύουσας τότε άποψης της ιατρικής επιστήμης περί δύο μόνο βιολογικών φύλων, εξαναγκάστηκε στην εφηβεία να συμμορφωθεί με μια ιατρικά και νομικά επιβεβλημένη μετατροπή φύλου βάσει της δήθεν «αποκλίνουσας» σεξουαλικής της προτίμησης προς γυναίκες ερωτικές συντρόφους. Αν και είχε μεγαλώσει και κοινωνικοποιηθεί ως γυναίκα, η Herculine εξαναγκάστηκε να αποδεχτεί την ιατρική διάγνωση ότι το «αληθινό» της φύλο ήταν ανδρικό, πράγμα το οποίο την οδήγησε στην αυτοκτονία μερικά χρόνια αργότερα (1980 β).

Ως ιστορικό φαινόμενο, ο διαφυλισμός (transsexualism) διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της εντεινόμενης ιατρικοποίησης των εναλλακτικών –κυρίως αμφίφυλων- ταυτοτήτων φύλου από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 στη Βόρεια Αμερική, ως τρόπος αποκατάστασης μιας, υποτιθέμενα διαταραγμένης ή ασταθούς έμφυλης τάξης στο πρότυπο του ευρωαμερικανικού παραδείγματος του κοινωνικού φύλου. Ο ορμονικός και χειρουργικός επανακαθορισμός του φύλου αποτέλεσε έτσι ένα πεδίο ιατρικής και τεχνολογικής επιτέλεσης στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται το έμφυλο σώμα: η τεχνητότητα και η μεταβατικότητα του, οι μυθολογίες και οι αμφισημίες του, αλλά και οι επιθυμίες και δράσεις του. Αφετηρία της ανάλυσης της Sandy Stone (1998) είναι μαρτυρίες διαφυλικών (transsexual) ατόμων που έχουν κάνει επέμβαση αλλαγής φύλου από ανδρικό σε γυναικείο (MTF).³¹ Η Stone υποστηρίζει την πολιτισμική σπουδαιότητα

³¹ Ο τίτλος της μελέτης της Sandy Stone «Η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται» (1998 [1987]) είναι ειρωνική αναφορά-απάντηση στο βιβλίο *Η Διαφυλική Αυτοκρατορία* της Janice Raymond (1994 [1979]), στο οποίο η τελευταία επιτίθεται –από μια λεσβιακή σεπαρατιστική οπτική- στην από-άνδρα-σε-γυναίκα διαφυλικότητα. Το 1977 η Sandy Stone, μετά τη διαφυλική της μετατροπή, προσλήφθηκε στην Olivia Records, μια δισκογραφική εταιρεία γυναικείου και λεσβιακού προσανατολισμού. Δυο χρόνια αργότερα η Raymond στο βιβλίο της άσκησε δριμεία κριτική στην Stone και ευρύτερα στην κοινότητα των διαφυλικών γυναικών που επιθυμούσαν να συμμετέχουν στο λεσβιακό κίνημα. Όταν διαδόθηκε ότι στην Olivia Records εργαζόταν ένα διαφυλικό (από-άνδρας-σε-γυναίκα) άτομο, οι λεσβίες σεπαρατίστριες απείλησαν να μποϊκοτάρουν την εταιρεία, η οποία αρχικά υποστήριξε την Stone, αλλά αργότερα, υπό το βάρος της εμπορικής πίεσης, ζήτησε την παραίτησή της. Είναι στο πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης που η Stone έγραψε το «Η αυτοκρατορία αντεπιτίθεται», ένα κείμενο που ασκεί κριτική στη λεσβιακή τρανσ-φοβία της

μιας διαφυλικής ταυτότητας που υπερβαίνει το ιδεολογικό πρόταγμα του έμφυλου βιολογικού δυισμού ο οποίος κυριαρχεί τόσο επίμονα όχι μόνο στην ιατρική και στις κοινωνικές επιστήμες αλλά και στα γυναικεία κινήματα και στη συνείδηση της ευρύτερης κοινωνίας. Υπενθυμίζει τα όρια και τους περιορισμούς του ιατρικού λόγου όσον αφορά την έμφυλη ταυτότητα και αναγνωρίζει ιδιαίτερη δυναμική στη ριζική επανεπεξεργασία και αναδιευθέτηση των βιο-ιατρικών τεχνολογιών παρατήρησης και σωματικής αναδιαμόρφωσης.

Ο διαφυλισμός έχει προσεγγιστεί επίσης από τη σκοπιά της τεχνο-σωματικότητας: ως μετα-ανθρώπινη, τεχνολογική αναδιατύπωση του έμφυλου σώματος μέσω της οποίας δεν εγκαταλείπεται η ανθρώπινη υποκειμενικότητα, αλλά διανοίγονται νέες, κριτικές δυνατότητες μέσω των οποίων μπορεί να καταστεί διανοητή. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, έχει αναλυθεί η ιστορία της MTF τρανσέξουαλ Christine Jorgensen, η οποία στα τέλη της δεκαετίας του 1940, σε μια εποχή όπου δεσπόζει στη συλλογική συνείδηση και επικοινωνία η τεχνολογία της ατομικής βόμβας, χορήγησε στο εαυτό της οιστρογόνα προκειμένου να αλλάξει φύλο, και έγινε μιντιακό θέμα και δημόσιο θέαμα λόγω της χειρουργικής επέμβασης αλλαγής φύλου στην οποία υποβλήθηκε (Stryker 1995).

Η Marjorie Garber (1992) παρατηρεί ότι ενώ οι αισθητικές επεμβάσεις εννοιολογούνται με όρους αυτο-βελτίωσης, οι επεμβάσεις αλλαγής φύλου είναι αρνητικά φορτισμένες με την υποτιθέμενη επικίνδυνη εξάρθρωση των συμβατικών νοημάτων της έμφυλης ταυτότητας, του έμφυλου ρόλου, της ανδρικής και γυναικείας υποκειμενικότητας. Συζητώντας τον διαφυλισμό, γράφει ότι η επέμβαση μετατροπής από-γυναίκα-σε-άνδρα είναι λιγότερο συνήθης αλλά και λιγότερο επιστημονικά μελετημένη απ' ό,τι η επέμβαση μετατροπής από-άνδρα-σε-γυναίκα, εν μέρει εξαιτίας του ότι η ιατρική τεχνολογία δεν είναι σε θέση να κατασκευάσει ένα λειτουργικό πέος, ιατρική αδυναμία που η ίδια αποδίδει σε απροθυμία του ιατρικού κατεστημένου να διερευνήσει περαιτέρω δυνατότητες στο πεδίο του από-γυναίκα-σε-άνδρα διαφυλισμού.

Raymond από μια queer σκοπιά. Η Raymond έχει συμμετάσχει ενεργά σε εκστρατείες κατά της σεξουαλικής εργασίας των γυναικών, αλλά και έχει τοποθετηθεί αρνητικά απέναντι στη χρήση των «νέων τεχνολογιών αναπαραγωγής» (1994).

Η Judith Halberstam (1994), τέλος, προτείνει να εγκαταλειφθεί η ορολογία της διάσχισης (δια-φυλισμός, *trans-sexualism*) και να θεωρούνται όλες οι επιλεγμένες επεμβάσεις σωματικής αναδιαμόρφωσης (είτε πηγάζουν από επιθυμία αισθητικής ανακατασκευής, από φυσική αναπηρία, ή από δυσφορία φύλου) κοσμητικές επεμβάσεις.

Συχνά, ωστόσο, ο χειρουργικός επανακαθορισμός του φύλου –εννοούμενος ως «επιλογή» που εμφορείται από το βιοκεντρικό διπολικό παράδειγμα του φύλου- τίθεται σε κριτική από την πλευρά της διεμφυλικής ταυτότητας. Στη δεκαετία του 1980, όταν προκρίνονται μη χειρουργικές λύσεις βίωσης και διαχείρισης της εναλλακτικής και ασταθούς ταυτότητας, ο διεμφυλισμός (*transgenderism*) –σε αντίθεση με τον διαφυλισμό- επιδρά αποδιαρθρωτικά ή και ανατρεπτικά στους ηγεμονικούς βιοκεντρικούς και διπολικούς ορισμούς του φύλου. Ως εναλλακτική, ετερογενής και πολυσθενής έμφυλη ταυτότητα, κοινότητα και πολιτικό κίνημα που διαμορφώνεται τα πρόσφατα χρόνια, ο διεμφυλισμός διαταράσσει το καθιερωμένο στην ευρωπαϊκή παράδοση διπολικό σύστημα του κοινωνικού φύλου που πραγματοποιεί το φύλο ως βιολογικά θεμελιωμένο, υπερτονίζει τη βιολογική και αναπαραγωγική διάσταση και εγκαθιδρύει σχέση υποχρεωτικής συνάφειας ανάμεσα στο φύλο και τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Bolin 1988, 1992, 2006). Από τη δεκαετία του 1990, στον αντίποδα της ουσιολογικής ταξινόμησης των έμφυλων/σεξουαλικών ταυτοτήτων και στο πλαίσιο μιας μεταδομιστικής επανεπεξεργασίας της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής, αναδύεται η *queer* πολιτική που λειτουργεί ως κοινό –αλλά όχι ενοποιητικό- πεδίο αναφοράς για όλες τις έμφυλες/σεξουαλικές εκφορές (π.χ. γκέι, λεσβίες, αμφιφυλόφιλοι/ες, διαφυλικοί/ές, διεμφυλικοί/ές) που διαφοροποιούνται από το ετεροκανονιστικό ιεραρχικό διχοτομικό μοντέλο του φύλου και της σεξουαλικότητας (Αθανασίου 2006, Butler 1990, 2004, Γιαννακόπουλος 2006, Fuss 1989, Kantsa 2000, Morris 1995, Παντελίδου-Μαλούτα 2002, Varikas 2000, Weed 1997, Weston 2002).

Η «γυναίκα» ως σύμπτωμα και το πρόταγμα της ψυχιατρικής επιτήρησης: Υστερία, νευρασθένεια, νυμφομανία

Ο δυτικός κόσμος εξώθησε την τρέλα στις παρυφές του, περιχαράκωνοντάς την από την ορθολογική τάξη και αναδεικνύοντάς την σε μια γλώσσα αποκλεισμένη, μια γλώσσα που βρίσκεται έξω και πέρα από το Λόγο (παρα-λογισμός). Στην *Ιστορία της Τρέλας* (1964),

ο Μισέλ Φουκώ υποστηρίζει ότι η γλώσσα της ψυχιατρικής δεν είναι παρά ο μονόλογος της λογικής για την τρέλα, αφού η καθιέρωση της τρέλας ως διανοητικής ασθένειας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κατέργησε οποιαδήποτε δυνατότητα συνομιλίας ανάμεσα στους έμφρονες και στους παράφρονες. Ο Φουκώ αρχίζει την αρχαιολογία του από την απάλειψη της λέπρας στο δυτικό κόσμο, γύρω στα τέλη του Μεσαίωνα, όταν στα περιθώρια της ανθρώπινης κοινότητας –σε ασφαλή απόσταση από τις πύλες των πόλεων- εξαπλώνονταν έρημες πια εκτάσεις που αν και η αρρώστια έπαψε να μαστίζει, τις άφησε ακαλλιέργητες και ακατοίκητες. Οι εκτάσεις των λεπρών, αυτοί οι τόποι του αποκλεισμού, θα ανήκουν για αιώνες στο χώρο του μη-ανθρώπινου, ενώ από τον 14^ο και 15^ο αιώνα θα υποδεχτούν μια νέα ενσάρκωση του κακού, κάποιες άλλες αναβιώσεις τελετουργιών εξαγνισμού και διαπόμπευσης, καινούργιες κατάρες και αναθέματα. Στους ίδιους τόπους εκτυλίχτηκαν τα ίδια δράματα αποδιοπομής, αυτή τη φορά με πρωταγωνιστές τρελούς, φτωχούς, αλαφροΐσκιωτους, γυναίκες «παραστρατημένες». Στο πρότυπο της λέπρας αναδύεται έτσι η μορφή του τρελού, του οποίου ο αποκλεισμός βρίσκει ένα είδος δομικής στέγης η οποία έχει προετοιμασθεί από την ιστορία του αποκλεισμού των λεπρών.

Το «γυναικείο ζήτημα» -ιδιαίτερα όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο γυναικείο νού και το γυναικείο σώμα- διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην ανάπτυξη των επιστημών της ψυχής (Freud 1997, Schwartz 1999). Από τον 19^ο αιώνα, η μορφή της «γυναίκας» γίνεται το κατεξοχήν αντικείμενο ψυχιατρικής παρακολούθησης. Η ιατρική επιστήμη του 19^{ου} αιώνα θεωρούσε τις γυναίκες ευάλωτες σε ένα ευρύ φάσμα φυσικών, νευρικών, ψυχολογικών και συναισθηματικών διαταραχών που οφείλονταν στη βιολογική της κατάσταση, και ειδικότερα, στην «περιοδικότητα» των φυσιολογικών-αναπαραγωγικών της λειτουργιών. Στο πλαίσιο πρόσληψης της θηλυκότητας ως κατεξοχήν αναπαραγωγικής, η υστερία, ακόμη και η τρέλα, θεωρούνταν ότι συνδέονται με επιπλοκές στη φυσική πορεία του αναπαραγωγικού κύκλου. Υπό την επιρροή της φροϋδικής ψυχανάλυσης, η γυναικεία υστερία –αφετηριακό σημείο αναφοράς της ίδιας της ψυχαναλυτικής αφήγησης³²- προσλαμβάνεται ως σύμπτωμα της αποτυχίας της

³² Το ιδρυτικό κείμενο της κλασικής ψυχανάλυσης είναι οι *Σπουδές στην Υστερία* (1895) των Josef Breuer και Sigmund Freud. Οι πέντε ιστορίες περίπτωσης που το συναπαρτίζουν δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση

γυναίκας να ξεπεράσει τον φυσικό ευνουχισμό της ανταποκρινόμενη επιτυχώς στον αναπαραγωγικό προορισμό της. Όπως το διατύπωσε εύστοχα η Peggy Phelan, «υστερία είναι η ασθένεια μέσω της οποίας η ψυχανάλυση φαντάζεται μια ιστορία του συμπτώματος και η ασθενής ανακαλύπτει ότι η ιστορία του σώματός της πρέπει να ειπωθεί» (1997: 52). Παραδειγματικά «γυναικεία νόσος» που γνώρισε τη χρυσή της εποχή στην Ευρώπη μεταξύ 1870 και πρώτου παγκοσμίου πολέμου, η υστερία έχει ιστορικά αποδοθεί από τους ειδικούς στην ίδια τη «γυναικεία φύση». Η ιατρική κατηγορία της υστερίας κατείχε κεντρική θέση στις διαμάχες περί μαιευτικής και γυναικολογίας. Στο πλαίσιο ενός ιατρικού λόγου που παθολογικοποιούσε τη γυναικεία σεξουαλικότητα και έθετε την θηλυκότητα στην υπηρεσία της αναπαραγωγής, οι γυναικολογικοί ορισμοί του γυναικείου σώματος και της γυναικείας σεξουαλικότητας εξουσιοδοτούσαν τον βιο-ιατρικό έλεγχο των γυναικών και την πειθαρχική ιατροποίηση της κοινωνικής τους κατάστασης. Οι μελετήτριες και οι μελετητές του φύλου έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ιστορική κατασκευή αυτής της νευρικής πάθησης των γυναικών που βρίσκεται στο μεταίχμιο σωματικής και ψυχοσωματικής διαταραχής, και που αποτελεί μορφή διαμαρτυρίας απέναντι στη στέρηση ατομικής, κοινωνικής, διανοητικής και σεξουαλικής ελευθερίας που υφίσταντο τα παραδειγματικά θύματα της νόσου, που ήταν οι βικτοριανές σύζυγοι.³³ Το ευρύτατο ρεπερτόριο συμπτωματολογίας (άπνοια, εμετός, αφωνία, κώφωση, τύφλωση, επιληπτική κρίση), αλλά κυρίως η γρήγορη και αιφνίδια μετάπτωση από το ένα σύμπτωμα στο άλλο, η ασάφεια των συμπτωμάτων που θεωρούνταν μάλιστα ότι οι ασθενείς υποκρίνονταν, και γενικά ο αινιγματικός χαρακτήρας της νόσου που οι μηχανισμοί της διέφευγαν επίμονα

μεταξύ σώματος και αλήθειας, μεταξύ σώματος και γλώσσας. Εμβληματική θέση στο έργο αυτό κατέχουν η περίπτωση της ασθενούς του Breuer Άννας Ο. και των συμπτωμάτων της -μερική παράλυση, κώφωση και υστερική εγκυμοσύνη. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα κριτική ανάγνωση μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής ψυχανάλυσης και της queer θεωρίας, βλ. Peggy Phelan, “Immobile legs, stalled words: psychoanalysis and moving deaths” (στο *Mourning Sex*, 1997). Βλ. επίσης, Brennan 1992.

³³ Για τη «σεξουαλική επιστήμη» της κατασκευής της βικτοριανής θηλυκότητας, βλ. Russet 1989.

του επιστημονικού ορθολογισμού, θεωρήθηκε ότι συνάδουν με όψεις της γυναικείας φυσικής ιδιαιτερότητας: ανορθολογισμός, αινιγματικότητα, υποκρισία, σωματοποίηση (Showalter 1987, 1993, Poovey 1988, White 1989, Gilman 1985α, 1993, Phelan 1997, Tuana 1993).³⁴

Ο αινιγματικός και μυστηριώδης χαρακτήρας των παθολογικών μηχανισμών της υστερίας οδήγησε έναν γιατρό να προτείνει ότι θα ήταν πιο ακριβές να επονομαστεί η νόσος «μυστερία» (Showalter 1987:130). Στο κεφάλαιο “La Mystérieuse” του βιβλίου της *Speculum of the Other Woman* (1974) η Luce Irigaray θεωρητικοποιεί την υστερική αντίσταση, η οποία υπήρξε το κατεξοχήν αντικείμενο της ψυχαναλυτικής θεραπευτικής. Εμπνεόμενη από το απόθεμα δύναμης με το οποίο η Dora, η δεκαοχτάχρονη αφωνική υστερική που το 1900 οδηγήθηκε από τον πατέρα της στον Φρόυντ για να την «συνεφέρει», αντιστάθηκε στον Φρόυντ (διακόπτοντας την ανάλυση μετά από τρεις μήνες) και στο πρόταγμα να γίνει «το θηλυκό» της ψυχανάλυσης,³⁵ η Irigaray αναλύει την αμφισημία της υστερίας: «Υπάρχει πάντα, στην υστερία», γράφει, «τόσο ένα

³⁴ Στο πλαίσιο της κλασικής φροϋδικής ψυχανάλυσης, η θηλυκότητα παραμένει ένα μυστήριο, όπως εκφάνεται στις μεταφορές που χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα, με προεξάρχουσα αυτή της «μαύρης ηπίου». Στα τρία δοκίμιά του για τη θηλυκή σεξουαλικότητα, ο Φρόυντ επεξεργάζεται τον μόνο νόμιμο τρόπο ψυχοσεξουαλικής ωρίμανσης –συμβολικής πρόσκτησης του φαλλού- για τη γυναίκα, που δεν είναι άλλος από την αναπαραγωγή. Εκτός μητρότητας, η γυναίκα παραμένει, για τον Φρόυντ, μια σκοτεινή και ανεξερεύνητη χώρα. Είναι αυτή η εννοιολόγηση που τον οδηγεί στο περίφημο ερώτημα «τι θέλει μια γυναίκα;», ένα ερώτημα που –όπως εύστοχα παρατηρεί η Τάνια Βοσνιάδου (2003:144)- είναι, σύμφωνα με την ίδια τη θεωρία του, ένα κατεξοχήν υστερικό ερώτημα.

³⁵ Η θεωρητικός του ψυχαναλυτικού φεμινισμού Hélène Cixous έχει αποδομήσει την πολιτισμική μορφή της «υστερικής γυναίκας» και έχει θεωρητικοποιήσει την υστερία ως μορφή επαναστατικής πράξης και πολιτισμικής ανατροπής. Για μια ενδιαφέρουσα δραματοποίηση της ιστορίας της Dora, βλ. «Portrait of Dora», μτφρ. Sarah Burd, *Diacritics* (άνοιξη 1983), 13(1): 2-32. Σχετικό είναι επίσης το μυθιστόρημά της *Portrait du Soleil* (1973). Την ιστορία της Dora θεωρητικοποιεί επίσης στο *The Newly Born Woman* που έγραψε μαζί με την Catherine Clément (1975).

απόθεμα δύναμης όσο και μια παραλυμένη δύναμη ... η δυνατότητα ενός άλλου τρόπου “παραγωγής” χειρονομιακής και γλωσσικής. Αλλά αυτό διατηρείται σε λανθάνουσα κατάσταση. Ίσως ως ένα ελευσόμενο πολιτισμικό απόθεμα;» (1974:138). Εφαρμόζοντας «συμπτωματική θεραπεία» στο φροϋδικό κείμενο –απομιμούμενη, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Φρόυντ αντιμετώπιζε αρχικά την υστερία (μέσω της απομίμησης και προσομοίωσης των συμπτωμάτων της)- η Irigaray, μέσω της μίμησης του φαλλογοκεντρικού λόγου, αποδομεί και αναπαράγει, την ίδια στιγμή, την σκηνή της υστερίας (Chisholm 1994: 276-277, Tzelepis και Athanasiou 2010). Δείχνει πώς η γυναικεία απομίμηση της πατριαρχικής οντο-θεολογικής «γυναίκας» τής παρέχει την πιο ορατή δημόσια παρουσία που έχει ποτέ προσφερθεί στις γυναίκες στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, από την άλλη πλευρά όμως, της κοστίζει την απώλεια του «εαυτού» της ως φορέα εμπρόθετης δράσης (βλ. επίσης Caillois 1984, Felman 1975).

Η Ida Bauer, στην οποία ο Φρόυντ δίνει το ψευδώνυμο Dora, ήταν ασθενής του Φρόυντ που διαγνώστηκε ως υστερική και για την οποία ο Φρόυντ έγραψε τη διάσημη μελέτη περίπτωσης υστερίας. Το πιο εμφανές σύμπτωμα της Ida ήταν η αφωνία. Υπέφερε, επίσης, από νευρικό βήχα, χρόνια κόπωση και άλλα επώδυνα και ασυνήθιστα συμπτώματα. Στην πραγματικότητα, όμως, υπέφερε, σύμφωνα με τον Φρόυντ, από μια συγχυτική ερωτική ροπή προς άνδρες και γυναίκες. Αναλύοντας τα όνειρά της, ο Φρόυντ απέδωσε την υστερία της στη σεξουαλική της ζωή, και ειδικότερα, στη ζήλεια της για τη σχέση του πατέρα της με την Frau K, σε συνδυασμό με τα αντιφατικά της συναισθήματα για τη σεξουαλική προσέγγισή της εκ μέρους του Herr K. Ο Φρόυντ θεώρησε ότι τα συμπτώματα της Ida σηματοδοτούσαν την απώθηση της απαγορευμένης επιθυμίας της για τον πατέρα της, για τον Herr K και για την Frau K. Ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση έδωσε στην προσκόλληση της Ida στην ερωμένη του πατέρα της, Frau K. Όταν μετά από τρεις μήνες η Ida διέκοψε τη θεραπεία, ο Φρόυντ απογοητεύτηκε και θεώρησε ότι η όλη θεραπευτική-αναλυτική του προσέγγιση στην υστερία της Ida ήταν ατυχής, πράγμα που απέδωσε στην μεταβίβαση (Freud 1997 [1905]).

Σε μια σημαντική ιστορική ανάλυση της νυμφομανίας, η Carol Groneman (1995) εξηγεί πώς τα σώματα των γυναικών εξετάζονταν εξονυχιστικά για εντοπισμό σημείων «υπέρμετρης» σεξουαλικής επιθυμίας, από άνδρες γιατρούς που κύριο μέλημά τους ήταν η αστυνόμευση των επιθυμιών των λευκών αστών γυναικών κατά τη διάρκεια της

ύστερης βικτοριανής περιόδου. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι απόπειρες παθολογικοποίησης της γυναικείας ερωτικής επιθυμίας δεν ήταν παρά συμπτώματα της ανδρικής δυσαρέσκειας απέναντι στα αιτήματα των γυναικών για ισονομία και ισότητα. Έτσι, η νυμφομανία, όπως άλλωστε η υστερία και η νευρασθένεια, συνέβαλαν στην μετατροπή της γυναικείας απείθαρχης ή ανυπότακτης συμπεριφοράς σε ιατρικό πρόβλημα, που νομιμοποιούσε την υποβολή των γυναικών σε (ανδρική) ιατρική επίβλεψη. Εκτός όμως της συστηματικής ιατρικοποίησης, συστατική όψη της διαχείρισης της γυναικείας ψυχικής διαταραχής θεωρήθηκε η εκπλήρωση της «φυσικής αποστολής»: Παρά την ψυχιατρικοποίηση των γυναικών, όπως έχει δείξει ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης (1998) στην ιστορική μελέτη του για το Δρομοκαΐτειο φρενοκομείο, η συντριπτική πλειονότητα των τροφίμων ήταν άνδρες, κάτι που αποδίδεται στην ισχύουσα κοινωνική και ιατρική αντίληψη ότι οι ψυχικές διαταραχές της γυναίκας οφείλονται σε διαταραχές της έμμηνης ρύσης. Η συνηθέστερη, έτσι, πρακτική αντιμετώπισης ήταν ο εγκλεισμός των γυναικών στο σπίτι και η αναμονή της πανάκειας του γάμου.

Η ψυχιατρική και ψυχαναλυτική πρακτική των τελευταίων χρόνων ανακαλύπτει συνεχώς νέες ψυχικές νόσους, νέους επιστημονικούς εαυτούς και νέους ψυχιατρικούς ασθενείς, πέρα από τις «κλασικές» μορφές της υστερίας ή της ιδεοψυχαναγκαστικής νεύρωσης (Kristeva (1996 [1993])). Διαταραχές με κάπως ασαφή συμπτωματολογία όπως η περιβαλλοντική νόσος -που απεικονίζεται χαρακτηριστικά στο φιλμ του Todd Haynes *[Safe]* (βλ. κριτική ανάλυση της κινηματογραφικής ταινίας στο Naismith 1988)- καθώς και το σύνδρομο της χρόνιας κόπωσης θεωρήθηκαν επίσης «γυναικείες αρρώστιες» και αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία και καχυποψία. Η Emily Martin (2000) έχει επιχειρήσει μια κοινωνική και αυτοβιογραφική γενεαλογία της διαγνωστικής κατηγορίας της μανιοκατάθλιψης, επικεντρώνοντας την ανάλυσή της στις διευθετήσεις και αναδιευθετήσεις της αντιθετικής σχέσης ανάμεσα στο «λογικό» -ως, δήθεν, ανδρική αρετή- και το «παράλογο» -ως, δήθεν, γυναικείο χαρακτηριστικό- στο πλαίσιο της δυτικής μεταφυσικής των ανδροκεντρικών και λογοκεντρικών ιεραρχήσεων. Στην έρευνά της για τις πρακτικές διαχείρισης της γυναικείας κατάθλιψης στην Ήπειρο, η Αθηνά Πεγκλίδου (2007) αναλύει τις έμφυλες διαστάσεις του λόγου για τα «νεύρα» και εξετάζει τις θεραπευτικές στρατηγικές μέσω των οποίων οι γυναίκες ασθενείς αναδιατυπώνουν το δυϊστικό σχήμα ανάμεσα σε λαϊκή, παραδοσιακή, δημόδη, πρακτική, μη επιστημονική

ιατρική και επίσημη, ορθολογική, επιστημονική ιατρική. Οι ασθενείς προχωρούν, έτσι, σε μια δημιουργική αξιοποίηση των διαφορετικών θεωρήσεων της ασθένειάς τους και εκφέρουν τελικά έναν εναλλακτικό, πολύμορφο λόγο για την εμπειρία του ψυχικού πόνου που βιώνουν.

Παρόμοιες αναρωτήσεις και εντάσεις γύρω από τα ρευστά και αμφιλεγόμενα όρια ανάμεσα στο τι συνιστά (διανοητική, σωματική ή κοινωνική) παθολογία και τι συνιστά δημιουργική πολιτισμική πρακτική έχουν προκύψει και στο πλαίσιο της έρευνας για τη σχέση ανάμεσα στη χρήση αλκοόλ και την κοινωνική κατασκευή –και αποδιάρθρωση– των έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων. Από την αντι-οικιακή, αντι-συγγενειακή τελετουργία του ανδρικού συμποσιασμού στα καφενεία μιας κοινότητας του ανατολικού Αιγαίου (Papataxiarchis 1991), στην κατασκευή του ανδρισμού μέσα από τον αποκλεισμό των γυναικών από τον συμποσιασμό του καφενείου στην Ανδαλουσία της Ισπανίας (Driessen 1983, 1992), η ανδρική κοινωνικότητα του συμποσιασμού έχει συνδεθεί με τον λόγο περί φύλου. Επιπλέον, όπως υποδηλώνεται και από τις σημαντικές αυτές ανθρωπολογικές έρευνες, το αλκοόλ θεωρείται μια ουσία –και ενίοτε παθολογία– που ανήκει «εκ φύσεως» στον ανδρικό κόσμο, λειτουργώντας τόσο ως επιβεβαίωση των κοινωνικά επικυρωμένων ανδρικών ρόλων, όσο και ως υπέρβαση των συμβάσεων του καθημερινού ανδρικού εαυτού. Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκε η Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (Gefou-Madianou 1992α, 1992β) παρουσιάζει εθνογραφικές προσεγγίσεις των έμφυλων διακρίσεων της συμποσιακότητας σε ποικίλα ευρω-μεσογειακά πολιτισμικά πλαίσια, αρκετές από τις οποίες εξετάζουν την κατανάλωση, παραγωγή και χρήση αλκοόλ από τη σκοπιά των γυναικών (van Nieuwkerk 1992, Papagaroufali 1992). Η «υπέρμετρη» χρήση αλκοόλ από τις γυναίκες, όπως και το κάπνισμα, δεν κατασκευάζεται πολιτισμικά μόνο ως απειλή για την υγεία, αλλά επίσης, σε κάποια κοινωνικά συγκείμενα, στιγματίζεται ως περίσταση κοινωνικής απρέπειας και παράβασης –είτε ως σύμπτωμα έλλειψης αυτοελέγχου και αυτοσεβασμού (Bjerén 1992) είτε ως απειλητική και επικίνδυνη ένδειξη ανεξέλεγκτης σεξουαλικότητας (Stewart 1992). Όπως δείχνει το εθνογραφικό υλικό από την πατροτοπική κοινότητα των Μεσογείων στην Ελλάδα, αν και οι γυναίκες αποκλείονται από τις ανδρικές οίνοποσιες και από τις διαδικασίες παρασκευής της ρετσίνας εξαιτίας της υποτιθέμενα επικίνδυνης και μιαρής φυσιολογίας και σεξουαλικότητάς τους, θεωρούνται ωστόσο «οι φορείς μέσω

των οποίων αυτή η δύναμει επικίνδυνη σεξουαλικότητα μπορεί να μετατραπεί σε ζωοδότρια γονιμότητα» (Gefou-Madianou 1992γ:20). Οι έμφυλες ασυμμετρίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στην αμφίλογη πολιτισμική εννοιολόγηση της χρήσης –ή κατάχρησης- αλκοόλ, είτε με όρους αυτονομίας και υπέρβασης είτε, αντίθετα, με όρους απρέπειας και παράβασης. Η έμφυλη διάκριση σχετικοποιεί και επιμερίζει δραστικά πολιτισμικές και βιο-ιατρικές κατηγορίες, όπως αυτή της «παθολογίας», της «αντικοινωνικότητας» ή της «ψυχικής διαταραχής». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των αμφιλεγόμενων, ρευστών και έμφυλα προσδιορισμένων ορίων της έννοιας του εθισμού, από το κάπνισμα έως τη σωματική άσκηση, στα συμφραζόμενα του καπιταλιστικού καταναλωτισμού και της ιδεολογικής κατίσχυσης της «ελεύθερης βούλησης» (Sedgwick 1992).

Η ψυχιατρική κατηγορία της «νεύρωσης» επιστρατεύεται ενίοτε από την ιατρική κοινότητα για να διαχειριστεί στερεοτυπικά την αγωνία των ασθενών, με τρόπο που δεν αναγνωρίζει τη συνθετότητα της εμπειρίας τους και που διαθλά την προσοχή από τα ευρύτερα πολιτικά και ιστορικά συγκείμενα που ενέχονται σ' αυτήν. Έτσι, σε νέυρωση ή υστερία αποδίδονται συχνά τα συμπτώματα των γυναικών hibakusha (επιζήσασες της Χιροσίμα που έχουν προσβληθεί από τη ραδιενέργεια). Οι ειδικοί μάλιστα έχουν εισάγει τον όρο «νεύρωση της ατομικής βόμβας» για να αποδώσουν τις αγωνίες και τους φόβους των hibakusha γύρω από τις συνέπειες της ακτινοβολίας στο σώμα τους. Αφού έχουν προσφέρει το σώμα τους στην έρευνα των συνεπειών της ραδιενεργούς ακτινοβολίας για πενήντα χρόνια, οι hibakusha αντιμετωπίζονται, με τρόπο τραγικά παράδοξο και ειρωνικό, ως νεκροζώντανα μνημεία της ατομικής βόμβας που όμως οι φόβοι και οι αγωνίες για τη ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους είναι παράλογοι και στερούνται «βιολογικής βάσης». Σ' ένα πολιτισμικό και βιο-ιατρικό περιβάλλον που στιγματίζει την ψυχική νόσο, οι hibakusha αντιστέκονται κατηγορηματικά στην ψυχιατρικοποίηση της κατάστασής τους. Θεωρούν ότι η ψυχιατρικοποίηση συνιστά συστηματική άρνηση αναγνώρισης της εμπειρίας τους από κάποια μέλη της ιατρικής κοινότητας, μια άρνηση που επιδιώκει να αποκρύψει την αδυναμία ιατρικής αντιμετώπισης της κατάστασής τους (Todeschini 2001, δες παρακάτω σχετική ενότητα).

Διάφοροι/ες ανθρωπολόγοι της υγείας έχουν δείξει πόσο προβληματική είναι η αυστηρή και άκαμπτη διάκριση ανάμεσα στην ψυχοσωματική κατάσταση του ανθρώπου και στο κοινωνικο-πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο ανθρώπινης δράσης και διάδρασης.

Ήδη, στο πλαίσιο της ιστορικής μελέτης των τρόπων, ο Norbert Elias (2005) είχε συνδέσει τη νεωτερική διαδικασία του εκπολιτισμού με τις ψυχοσωματικές διαταραχές, καθώς αυτή περιλαμβάνει διαδικασίες εξατομικευμένης εσωτερίκευσης εντάσεων και συγκρούσεων εκ μέρους του περικλείστου, αυτοτελούς εαυτού. Έτσι, οι κοινωνικές συνθήκες, καθώς και οι ποικίλες μορφές σωματικής ρύθμισης που αυτές συνεπάγονται, διαδραματίζονται και ενσαρκώνονται όχι μόνο στο επίπεδο της κοινωνικής συμπεριφοράς των υποκειμένων, αλλά και στο επίπεδο της φυσιολογίας.

Εκκινώντας από την κριτική επεξεργασία της διάκρισης ανάμεσα στην έννοια «disease», που αναφέρεται στη νοσολογική διάσταση της αρρώστιας, όπου η έμφαση αποδίδεται στην τυπική σωματική συμπτωματολογία, και στην έννοια «illness», στην οποία συμπεριλαμβάνονται διάφοροι ψυχολογικοί και κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες που επηρεάζουν την υποκειμενική εμπειρία της αρρώστιας (1980: 72-73), ο Arthur Kleinman έχει εξετάσει τα κοινωνικά αίτια και τις κοινωνικές διαστάσεις της ασθένειας στην περίπτωση της κατάθλιψης σε Κινέζους και Αμερικανο-κινέζους ασθενείς, φωτίζοντας τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα σωματοποιούν την κατάθλιψη μέσω του σωματικού πόνου (1980, 1982). Επίσης, η Nancy Scheper-Hughes (1984) έχει περιγράψει με τρόπο αφοπλιστικό την πεποίθηση των φτωχών μητέρων στη Βραζιλία ότι το γάλα τους είναι ξινισμένο, πικρό και άρρωστο, ως μια μεταφορική προβολή της αίσθησης απόλυτης αδυναμίας να προσφέρουν κάτι υγιές και αμόλυντο στα παιδιά τους.

Το φύλο του τραύματος και της κοινωνικής οδύνης

Η βιο-ιατρική επιστήμη έχει ιστορικά αναδειχθεί σε ισχυρό φορέα διαχείρισης των σωματικών, υπαρξιακών, ψυχικών, συναισθηματικών, πολιτικών, ηθικών και θρησκευτικών όψεων της μαζικής πολιτικής οδύνης που έχει σημαδέψει τον εικοστό αιώνα (Kleinman, Das και Lock 1997, Kleinman και Desjarlais 1996). Το φύλο, εξάλλου, σε συνδυασμό με άλλους άξονες οργάνωσης και εμπέδωσης των σχέσεων εξουσίας όπως είναι η κοινωνική τάξη και η σεξουαλικότητα, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εμπειρία, τη διαχείριση, αναπαράσταση, μνημειοποίηση, αλλά και πολιτική/επαγγελματική ιδιοποίηση και πραγματοποίηση της πολιτικής βίας και της συλλογικής οδύνης: δουλεία, εξολόθρευση ιθαγενικών κοινοτήτων, πόλεμοι, γενοκτονίες, αποικιοκρατία, απαρχαίντ, φτώχεια, εθνικιστικές συγκρούσεις, προσφυγιά,

η επιδημία του AIDS, οικολογικές καταστροφές, ιμπεριαλιστική και μετααποικιοκρατική δομική βία και νεοφιλελεύθερη πολιτικο-οικονομική ανισότητα.

Ανιχνεύοντας το πώς ο προσωπικός πόνος γίνεται συλλογική οδύνη και πώς πολιτικές συγκρούσεις διαπλέκονται με προσωπικές βιογραφίες, η απόπειρα των σχετικών μελετών να αποδώσουν νόημα στην ανθρώπινη οδύνη βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα κρίσιμο επιστημολογικό πρόβλημα: το ότι η οδύνη, όπως το θέτει η ανθρωπολόγος Veena Das, «θέτει ένα υπαρξιακό και γνωσιολογικό πρόβλημα απώλειας νοήματος» (1994: 163). Η Kathy Caruth (1995, 1996) έχει προσεγγίσει την εμπειρία του τραύματος μέσα από το μοντέλο της «αζήτητης εμπειρίας» (*unclaimed experience*), σύμφωνα με το οποίο το τραύμα σηματοδοτείται από την χρονική του καθυστέρηση, την αποτυχία του να αφήσει ίχνη με τα οποία θα μπορούσε άμεσα να αναπαρασταθεί και να απομνημονευτεί. Αφού οι τραυματισμένοι άνθρωποι, σύμφωνα με τη διατύπωση της Caruth, γίνονται οι ίδιοι το σύμπτωμα μιας ιστορίας την οποία δεν μπορούν να ελέγξουν απόλυτα, το τραύμα είναι ένα κάλεσμα να σκεφτούμε νέους τρόπους ακούσματος του «ανήκουστου», του «ακατανόμαστου» και του «μη-αναπαραστάσιμου» (βλ. και Αθανασίου 2007). Απέναντι σ' αυτή την πρόκληση, η Mariella Pandolfi (1987) ανταποκρίνεται με την έννοια του «διπλού ακούσματος», ενός χώρου επικοινωνίας που, λόγω της διπλής της κατάρτισης ως ψυχαναλύτριας και ανθρωπολόγου, καθίσταται δυνατός στο πεδίο συνάντησης ερευνητή-τριας και αφηγητή-τριας.³⁶

Η Judith Butler έχει εύστοχα παρατηρήσει ότι «η μελέτη της μελαγχολίας είναι η μελέτη των τρόπων με τους οποίους το ψυχικό και το κοινωνικό πεδίο παράγονται σε σχέση το ένα με το άλλο» (1997: 167). Απηχώντας αυτή την προσέγγιση, η ανθολογία με τίτλο «Απώλεια» [*Loss*] που επιμελήθηκαν πρόσφατα οι David Eng και David Kazanjian (2003) επιχειρεί να αποδώσει την μελαγχολική εμπλοκή με διάφορες μορφές απώλειας ως συνθήκη που δεν αποκλείει, αλλά αντίθετα καθιστά δυνατή τόσο την

³⁶ Για το πρόβλημα της αναζήτησης εναλλακτικών τρόπων ανταπόκρισης στο τραύμα, ιδιαίτερα σ' αυτό που παραμένει παρασιωπημένο, βλ. Minow 1998. Για την ιδιαίτερη σημασία της μελέτης της οδύνης στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας ως «ικανότητας να βλέπουμε ξένους ανθρώπους σαν ομοιοπαθείς», βλ. Hastrup 1993: 736.

αναπαράσταση όσο και την υποκειμενικότητα. Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις φυλετικές, εθνικές, έμφυλες και σεξουαλικές διαστάσεις της απώλειας και εστιάζοντας περισσότερο στο τι μένει παρά στο τι χάθηκε, τα δοκίμια που συνθέτουν το έργο αυτό εισηγούνται ότι ενώ καταστροφικές απώλειες σωμάτων, τόπων και ιδανικών σημάδεψαν ανεπανόρθωτα τον εικοστό αιώνα, οι υλικές και ψυχικές πρακτικές της απώλειας και του πένθους καθίστανται δημιουργικοί φορείς παραγωγής ιστορίας και πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων νέων αναπαραστάσεων και εναλλακτικών νοημάτων. Ιδιαίτερα τα δοκίμια του Marc Nichanian για τη γενοκτονία των Αρμενίων, της Dana Luciano για το έμφυλο έργο του πένθους που σχετίζεται με την αμερικανική ιστορία του λυντσαρίσματος και της φυλετικής ευγονικής του ύστερου 19^{ου} αιώνα, της Rosalind Morris για τον επαναπατρισμό της σωρού του εξόριστου κομμουνιστή επαναστάτη που σήμανε το τέλος της επανάστασης στην Ταϊλάνδη το 1997, και της Yvette Christiansë για το έργο της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στην μετα-απαρτχάιντ Νότια Αφρική εστιάζουν στις έμφυλες επιτελέσεις της οδύνης, της απώλειας και του πένθους.

Η σχέση μελαγχολίας και εμπρόθετης δράσης –μια συνάρθρωση που εμφορείται από την έμφυλη ιεράρχηση- αποτελεί κομβικό σημείο στη συζήτηση αυτή. Η αξιολόγηση της μελαγχολίας ως «habitus πολιτισμικής ενδυνάμωσης» (Schiesari 1992) στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης³⁷ ενίοτε συνδυάζεται με μια ταυτόχρονη τάση φυσικοποίησης της

³⁷ Οι προ-φροϋδικές προσεγγίσεις ήθελαν τη μελαγχολία να συνδέεται με ορισμένους τύπους πληθωρικής σωματικότητας, κυρίως με αυτούς που είναι επιρρεπείς στη συναισθηματική και σεξουαλική υπερβολή. Ο Freud, αργότερα, είδε στους μελαγχολικούς –σ' αυτούς τους ασθενείς του πένθους- μια ικανότητα ασυνήθιστα ακριβούς αυτο-γνωσίας και δεκτικής κριτικής ενόρασης, μια ιδιαίτερα οξεία περιέργεια για την αλήθεια και μια προνομιακή πρόσβαση στη γνώση (1955: 246). Στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης, η σεξουαλική διαφορά αντιπροσωπεύει την ετερότητα, την απόλυτη διαχωριστική γραμμή μεταξύ εαυτού και άλλου, αλλά και αυτήν μεταξύ ζωής και θανάτου πάνω στην οποία διαδραματίζεται η μελαγχολία. Φεμινιστικές κριτικές έχουν «ανακρίνει» την κατασκευή της γυναίκας ως ψυχαναλυτικής ετερότητας (Schiesari 1992, Bronfen 1992, Kristeva 1989). Για τις έμφυλες και φυλετικές συνδηλώσεις της ψυχαναλυτικής πρόσληψης και κατασκευής της ετερότητας, βλ. Luciano 2003.

μελαγχολίας στις γυναίκες. Έτσι, η μελαγχολία –ειδικά στις γυναίκες- δεν νομιμοποιείται ως δημιουργική και ενδυναμωτική, αλλά φυσικοποιείται και παθολογικοποιείται ταυτόχρονα, ως καταθλιπτική και στατική.

Οι μελέτες που εστιάζουν την έμφασή τους στις έμφυλες διαστάσεις της κοινωνικής οδύνης διερευνούν πώς το έμφυλο σώμα καθίσταται μεταφορά οδύνης σε μια αρένα όπου διεξάγονται κοινωνικές, πολιτισμικές και συμβολικές αναμετρήσεις και όπου το προσωπικό και πολιτικό πένθος διαπραγματεύονται τα μεταξύ τους ρευστά όρια. Η κλασική μελέτη του Maurice Bloch (1982) είχε επισημάνει την αντινομία μεταξύ κινδύνου και ισχύος που ενσωματώνει η γυναικεία μορφή στο πεδίο της οδύνης: ενώ η μολυσματική όψη του νεκρού συνδέεται συμβολικά με τις γυναίκες, είναι, παραδόξως, οι γυναίκες που επιφορτίζονται πολιτισμικά την ευθύνη να γίνουν οι φορείς απομάκρυνσής του από την κοινότητα μέσω των τελετών του πένθους. Η Veena Das (1987, 1990, 1992, 1995, 1996, 1997) ανιχνεύει τις πολλαπλές διασταυρώσεις ανάμεσα στον πόνο, το έμφυλο σώμα, και τις επιτελεστικές όψεις της γλώσσας εν όψει της κατακλυσμικής πολιτικής βίας την εποχή της διχοτόμησης της Ινδίας το 1947, όπου εμβληματική όψη της μαζικής εθνοτικής βίας ήταν η μετατροπή των γυναικών –μέσω ευρείας κλίμακας απαγωγών και βιασμών- σε παθητικούς μάρτυρες της βίαιης διακύβευσης της εθνικής τιμής, η μετατροπή των σωμάτων τους σε επιφάνεια επώδυνης εγγραφής των συμβόλων και συνθημάτων των νέων εθνών. Η Das δείχνει πώς οι γυναίκες μετατρέπουν την αναγωγή τους σε αδρανή και επίμαχη εδαφική επικράτεια εθνικιστικής διεκδίκησης σε εμπρόθετη δράση μέσω της ίδιας τους της σιωπής και μέσω πρακτικών σωματικής μνήμης. Η Mariella Pandolfi (1991) μελετά την ενσωματωμένη μνήμη της γυναικείας οδύνης στη Νότια Ιταλία και η Mamphela Ramphele (1996) τις έμφυλες διαφοροποιήσεις που διαπερνούν την πολιτική χηρεία στη Νότια Αφρική και την ιδιοποίηση της απώλειας από την επίσημη πολιτική του στερεοτυπικού δημόσιου πένθους, η Νάντια Σερεμετάκη (1994 [1991]) έχει προσφέρει μια βασισμένη στην παραστασιακή επιτέλεση εθνογραφική ανάλυση της πολιτικής του πόνου και του πολυφωνικού θρήνου των γυναικών στη Μεσο-Μανιάτικη κουλτούρα του θανάτου και της δι-αίσθησης, η Peggy Phelan (1997) ασχολείται με τα τραύματα και τις απώλειες της σεξουαλικότητας, αλλά και την επιτέλεση του πένθους και της δημόσιας μνήμης την εποχή του AIDS, η Marita Sturken (1997) εστιάζει στον πόλεμο του Βιετνάμ και την επιδημία του AIDS ως καθοριστικές

στιγμές διαμόρφωσης μιας πολιτικής της πολιτισμικής μνήμης στην εθνική αμερικανική δημόσια σφαίρα, η Lisa Yoneyama (1999), εξετάζοντας ανθρωπολογικά την τραυματική μνήμη της Χιροσίμα, δείχνει πώς αυτή καθαυτή η μνήμη της ατομικής βόμβας έχει «θηλυκοποιηθεί», η Sharon Stephens (1995) έχει ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους άνδρες και γυναίκες της ιθαγενικής μειονότητας των Σάμι στη Νορβηγία διαχειρίζονται τα νοήματα και τις εμπειρίες της αναπαραγωγής, του σώματος, των έμφυλων και συγγενικών σχέσεων υπό το φως των μετα-Τσερνομπίλ παρενεργειών της ραδιενέργειας, ενώ η Fiona Ross (2001), η Yvette Christiansë (2003) και ο Mark Sanders (2003) εξετάζουν την έμφυλη σωματο-ποίηση του τραύματος και του έργου του πένθους εστιάζοντας στις καταθέσεις και μαρτυρίες γυναικών ενώπιον της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στην μετα-απαρτχάιντ Νότια Αφρική.

Τις έμφυλες συνδηλώσεις της εμπειρίας του τραύματος που λειτουργεί είτε ως «δομική βία» είτε ως «υποφώσκον τραύμα» φωτίζουν οι μελέτες που εστιάζουν στη σεξουαλική βία (Brown 1995) και τα εγκλήματα τιμής (Αβδελά 2003).³⁸ Ο Paul Farmer (1997) αναφέρεται στη «δομική βία» του θεσμοθετημένου σεξισμού και ρατσισμού που προκαλεί τεράστια και άδικη οδύνη. Η Laura Brown (1995) χρησιμοποιεί τον όρο «ύπουλο τραύμα» για να αποδώσει τους τρόπους με τους οποίους κρίσιμα τραυματικά και θανάσιμα γεγονότα όπως ο βιασμός και η σεξουαλική κακοποίηση συνδέονται με τις διάχυτες, επίμονες και καθημερινές εμπειρίες του σεξισμού, μιας μορφής εξουσίας που λειτουργεί μέσα από τεχνικές κανονικοποίησης και αυτο-νομιμοποίησης (βλ. επίσης Plaza 1981). Στο πλαίσιο αυτό, έχουν διατυπωθεί σημαντικές κριτικές στην εννοιολόγηση του τραύματος ως δήθεν εξαιρετικού και ασυνεχούς συμβάντος που κείται εκτός της «κανονικής» ανθρώπινης εμπειρίας και που αναδύεται αναπάντεχα από τις αντίξοες τυχαιότητες της ζωής. Το έμφυλο τραύμα εκλαμβάνεται στις κριτικές αυτές προσεγγίσεις ως συστημική απόρροια ορθολογικά διευθετημένων και συχνά αθέατων

³⁸ Σε μια εθνογραφική μελέτη του ιδιώματος της «αντρείας» στα συμφραζόμενα των ορεινών κοινοτήτων της δυτικής Κρήτης, η Ράνια Αστρινάκη (2002) αναλύει τη βία ως μια συγκροτημένη σε έθος αντιπαλότητα που αποτελεί δομικό στοιχείο της ιδεώδους έμφυλης (ανδρικής) και συγγενειακής κοινωνικής οργάνωσης (βλ. επίσης Herzfeld 1985).

θεσμοθετημένων σχέσεων εξουσίας, η οποία συνάδει σ' αυτό που έχει ονομαστεί το «μαλακό μαχαίρι» της μακροπρόθεσμης καταπίεσης (Kleinman, Das, Lock 1996, Adelson 2001).

Σε μια εξαιρετική εθνογραφική μελέτη των μαρτυριών των γυναικών που επέζησαν από την ατομική έκρηξη της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι, η Maya Todeschini (2001) εστιάζει την προσοχή της στη βία που εν-σωματώνουν οι γυναίκες hibakusha (όπως ονομάζονται οι επιζήσαντες των ατομικών βομβών στην Ιαπωνία) όχι μόνο φέροντας το φορτίο του τρομαχτικού τραύματος των συνεπειών της ραδιενέργειας που τους στέρησε την υγεία τους αλλά και αγαπημένους τους ανθρώπους, αλλά και αντιμετωπίζοντας την επίσημη ιαπωνική πολιτική της αδιαφορίας, της αμνησίας, της εξάλειψης του πόνου και της απώλειας που προκάλεσε η ατομική βόμβα. Αναμφισβήτητα, η βόμβα έπληξε αδιάκριτα –γυναίκες και άνδρες. Όμως, όπως εξηγεί η συγγραφέας, οι εννοιολογήσεις του φύλου, και συγκεκριμένα τα κοινωνικά νοήματα που αποδόθηκαν στη στείριότητα ή στους γενετικούς κινδύνους που ελλοχεύουν στην αναπαραγωγή των γυναικών, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του τρόπου με τον οποίο μεμονωμένα άτομα καθώς και η ευρύτερη κοινότητα ερμήνευσαν και διαχειρίστηκαν το τραυματικό συμβάν και τις επιπτώσεις του. Η συγγραφέας θέτει κρίσιμα ερωτήματα: Πώς το πολιτικό συμβάν μαζικής βίας που άλλαξε τόσο δραματικά τη ζωή τους και έπληξε καθοριστικά την υγεία τους διαμόρφωσε την υποκειμενικότητα και τη σεξουαλικότητά τους; Πώς επίσημοι ιατρικοί λόγοι και κυβερνητικοί-γραφειοκρατικοί φορείς ιδιοποιούνται την εμπειρία τους υπάγοντάς την σε στερεότυπες αναπαραστάσεις φύλου και οδύνης, αλλά και πώς οι ίδιες διαπραγματεύονται τις ταυτότητές τους και δημιουργούν μια αίσθηση πολιτικής εμπρόθετης δράσης που αντιστέκεται στη θυματοποίηση σε μια κοινωνία που τις πραγματοποιεί συστηματικά αντιμετωπίζοντάς τις σαν ιατρικό πρόβλημα, σαν μια ομάδα ελαττωματικών ατόμων που χρειάζονται κρατική βοήθεια; Στα συμφραζόμενα μιας συλλογικής μνημο-πολιτικής της εξάλειψης που ισοδυναμεί με κοινωνικό θάνατο γι' αυτές τις γυναίκες, η αναγνώριση του τραύματός τους καθίσταται εφικτή στη δημόσια μνήμη μόνο μέσα από το πρίσμα της εξιδανικευμένης μητρικής οδύνης και αυτοθυσίας. Παρ' όλα αυτά, οι hibakusha δεν παραμένουν παθητικά αιχμάλωτες στην πολιτισμικά αναγνωρίσιμη θέση της μυθικής μητέρας που υποφέρει κι όμως επιδεικνύει ηρωική γενναιότητα και αντοχή, αλλά

επιστρατεύουν ιδιώματα μέσω των οποίων επαναπροσδιορίζουν τη δημόσια θέση τους ως εμβληματικών σημαινόντων της ραδιενεργού απειλής στην τρέχουσα αλλά και στις επόμενες γενιές. Χαράσσουν εκ νέου σύνορα γύρω τους, προκειμένου να αποδεσμευτούν από τις συλλογικές αναπαραστάσεις, οι οποίες τις υπάγουν στο στερεότυπο της σιωπηλής οδύνης που προσιδιάζει, δήθεν, στη μητρική φύση της γυναίκας. Αντιστέκονται στην αισθητικοποίηση των εμπειριών τους και στον κανονιστικό ρόλο που τους ανατίθεται ωθώντας τόσο τα όρια του στίγματος του «επικίνδυνου σώματος» όσο και τα όρια του στερεοτύπου της ηρωίδας, προκειμένου να διεκδικήσουν εκ νέου τα σώματα και τις φωνές τους στο δημόσιο τοπίο, και να ανοίξουν ένα πεδίο όπου να καταστούν δυνατά και διανοητά τόσο η ατομικότητά τους όσο και ένα εναλλακτικό συλλογικό αίσθημα.

Η Nancy Scheper-Hughes (1992) έχει προσφέρει μια ευαίσθητη εθνογραφία της πείνας και της καθημερινής βίας σε μια παραγκούπολη της βορειοανατολικής Βραζιλίας, φωτίζοντας τη διάσταση της καταχρηστικής θεσμικής ιατρικοποίησης της φτώχειας και του παιδικού υποσιτισμού. Ανιχνεύοντας τη διαδικασία μέσω της οποίας μια κοινότητα που μόνο πρόσφατα έχει ενταχθεί στο σύστημα ιατρικής περίθαλψης αιχμαλωτίζεται στην ιατρικοποίηση των αναγκών της, η ανθρωπολόγος αναλύει πώς το «*delirio de fome*» των φτωχών Βραζιλιάνων γίνεται αντικείμενο «διαχείρισης» και «αντιμετώπισης» στις κλινικές και στα φαρμακεία του Alto do Cruzeiro, αλλά και στις ανταλλαγές εικόνων, αναπαραστάσεων και νοημάτων ανάμεσα στο ατομικό σώμα και στο συλλογικό, συμβολικό κοινωνικό σώμα. Η νευρική πείνα -εμβληματική μορφή του *nervos* (ενός ευρύτατου και πολύσημου συνδρόμου χρόνιας νευρικής υπερκόπωσης των φτωχών μαύρων Αμερικανών που περιλαμβάνει νευρική παράλυση των κάτω άκρων, λιποθυμία, επιληπτικές κρίσεις, πονοκεφάλους, μαγικό τρόπο και κακό μάτι)- αντιμετωπίζεται σαν προσωπικό «ψυχολογικό» πρόβλημα, με ηρεμιστικά, αντιβιοτικά και βιταμίνες, έτσι που η κοινωνική κατάσταση της πείνας αποκρύπτεται, ενώ ένας εξατομικευμένος λόγος περί αρρώστιας έρχεται να αντικαταστήσει τον πολιτικό λόγο της δυστυχίας και της λιμοκτονίας. Η νόσος προσβάλλει κυρίως άνδρες: τους περιθωριοποιημένους αγρότες μεροκαματιάρηδες που δουλεύουν στις φυτείες ζαχαροκάλαμου -ιδιαίτερα μετά από περιστατικά βίας και αστυνομικής βαναυσότητας στην παραγκούπολη- που, «πέφτοντας κάτω» στη δουλειά, νομιμοποιούνται να διεκδικήσουν από τα αφεντικά τους εναλλακτικές, πιο ανθρώπινες, καθιστικές δουλειές.

Προσβάλλει επίσης, σε μικρότερη κλίμακα, γυναίκες, κυρίως τις χήρες και μητέρες ανδρών που σκοτώθηκαν σε βίαιες συμπλοκές ή απήχθησαν από τις μονάδες θανάτου της περιοχής. Οι γιατροί της κοινότητας αρνούνται να δουν την κρυφή αγωνία και αγανάκτηση που εκφράζονται -σε διαστάσεις, μάλιστα, επιδημίας- μέσα από το τοπικό λαϊκό ιδίωμα του *nervos*, ένα ιδίωμα ενσώματης κοινωνικής οδύνης που σηματοδοτεί την αδυναμία που αισθάνονται άνδρες και γυναίκες απέναντι στις ανυπόφορες οικονομικές συνθήκες της ζωής τους.

Η αρρώστια ως διαμαρτυρία: το σώμα της αντίστασης και η τελετουργική θεραπευτική

Αξιωματική αρχή της δυτικής βιο-επιστήμης, αλλά και ευρύτερα της δυτικής εθνο-επιστημολογίας, είναι η οντολογική αντίθεση ύλης και πνεύματος, σώματος και νου. Ο δυισμός σώματος-πνεύματος συνδέεται με άλλες αντιθέσεις της δυτικής επιστημολογίας -όπως είναι αυτές ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό, το συναίσθημα και τον ορθό λόγο, το άτομο και την κοινωνία- τις οποίες διαφορετικοί κοινωνικοί στοχαστές, όπως ο Durkheim, ο Marx και ο Freud, εξέλαβαν ως αναπόφευκτες και οικουμενικές κατηγορίες. Ο φιλόσοφος και μαθηματικός του 17^{ου} αιώνα René Descartes ήταν αυτός που διατύπωσε τις ιδέες περί υλικού σώματος και θείου πνεύματος πάνω στις οποίες αργότερα θεμελιώθηκε η νεωτερική βιο-ιατρική εννοιολόγηση του ανθρώπινου οργανισμού (βλ. Barker 1984, Bordo 1986).

Ενώ στη βιομηχανοποιημένη Δύση της καρτεσιανής ιεραρχικής διευθέτησης του εαυτού και του άλλου η δεσπόζουσα βιο-ιατρική ερμηνευτική παθολογοποιεί τις ψυχολογικές καταστάσεις κατά τις οποίες βιώνει κανείς περισσότερους από έναν εαυτούς (π.χ. σχιζοφρένεια, διχασμένη προσωπικότητα, ψύχωση, κλπ), σε πολλούς μη δυτικούς πολιτισμούς το πρόσωπο αποτελείται από πολλαπλούς εαυτούς –συγγενείς, φίλους, εχθρούς, κτλ- αλλά και το άτομο μπορεί να βιώνει πολλαπλούς εαυτούς στη διαδικασία της τελετουργικής και ελεγχόμενης πνευματοληψίας (Scheper-Hughes και Lock 1989). Το σώμα δεν προσλαμβάνεται ως ένα περιχαρακωμένο και ιερό οίκημα ευάλωτο σε

εχθρικές «επιδρομές» αλλά ως δυναμικά ανοιχτό στο ενδεχόμενο της επανίδρυσης των συστατικών στοιχείων του μέσω της επαφής με άλλες ενέργειες (Scott 1994: 58).³⁹

Χαρακτηριστική είναι εδώ η συμβολή των εθνογραφιών που εξετάζουν τους τρόπους με τους οποίους το ιδίωμα της αρρώστιας διαδραματίζεται κοινωνικά ως άτυπη, λανθάνουσα έκφραση ατομικής ή συλλογικής δυσaréσκειας, ή ως πολιτισμική μορφή ενσώματης αντίστασης της τοπικής κοινωνίας στις παγκόσμιες δομές εξουσίας. Τα παραδοσιακά πολιτισμικά ιδιώματα συμβολικής και τελετουργικής αρρώστιας και ίασης όπως είναι το «κακό μάτι», η πυροβασία, το προσκύνημα, η πνευματοληψία, το voodoo, η μαγεία, οι σαμανικές και άλλες εθνο-ιατρικές θεραπείες είναι χαρακτηριστικά δείγματα τέτοιων κοινωνικών εκ-δραματίσεων της αρρώστιας και της νόσου. Η τελετουργία δημιουργεί προσωρινούς μικρόκοσμους πολιτισμικής διαπραγμάτευσης και κοινωνικής αλλαγής που εν-σωματώνονται από τα ίδια τα εμπλεκόμενα υποκείμενα.⁴⁰

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα ερευνητικής προσέγγισης που ασχολείται με το «σώμα της αντίστασης» [Jean Comaroff (1985)], ιδιαίτερα σε συνθήκες νεο-αποικιοκρατίας, είναι οι εθνογραφίες της πνευματοληψίας (spirit possession). Η Janice Boddy (1989) έχει μελετήσει τις έμφυλες διαστάσεις της πνευματοληψίας στο βόρειο

³⁹ Σε κάποια πολιτισμικά συμφραζόμενα, όπως στην περίπτωση της θρησκείας των πνευμάτων Sinhala στη Σρι Λάνκα, αυτή καθαυτή η πνευματοληψία δεν προσλαμβάνεται ως πρόβλημα που χρειάζεται θεραπευτική αντιμετώπιση: το αν θεωρείται αρρώστια ή όχι εξαρτάται από τη φύση του πνεύματος που εμπλέκεται. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι ιστορίες φαντασμάτων και οι εμπειρίες πνευματοληψίας στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα σχετίζονται με τη διαδικασία συλλογικής ανάρρωσης της κοινότητας από τη βία, τον τρόπο και τη μαζική απώλεια (Perera 2001). Αντίθετα, σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια όπως στην περίπτωση της λατρείας Zar στο βόρειο Σουδάν, η πνευματοληψία –η επίδραση του Zar- θεωρείται συμφορά και αναπαρίσταται πολιτισμικά με όρους αρρώστιας (Boddy 1989).

⁴⁰ Το έργο του Thomas Csordas (1990) είναι κεντρικό στη διερεύνηση της εν-σωμάτωσης ως υπαρξιακής συνθήκης της πολιτισμικής ζωής, στα πεδία της εμπειρίας του πόνου, της τελετουργικής θεραπευτικής, των διαιτητικών συνηθειών και της πολιτικής βίας.

Σουδάν,⁴¹ ο Michael Taussig (1980α, 1980β, 1984, 1987) το σαμανισμό στην λατινοαμερικάνικη κοινωνία της Κολομβίας του '60 ως πρακτική πολιτικής αντίστασης στην αποικιοκρατία, ενώ η Aihwa Ong (1987) έχει ασχοληθεί με την πνευματοληψία ανάμεσα στις εργάτριες που δουλεύουν στα ιαπωνικά και πολυεθνικά εργοστάσια ηλεκτρονικών μιας αγροτικής περιοχής της Μαλαισίας, που διέρχεται ραγδαία προλεταριοποίηση. Γιατί οι Μαλαισιανές εργάτριες, διερωτάται η συγγραφέας, καταλαμβάνονται περιοδικά από *hantu* (κακά πνεύματα) και πέφτουν στο πάτωμα των εργοστασίων όπου δουλεύουν; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην εργασιακή πειθαρχία και το φύλο και τη σεξουαλικότητα; Η Ong υποστηρίζει ότι τα επεισόδια πνευματοληψίας, κατά τη διάρκεια των οποίων οι γυναίκες ουρλιάζουν και συμπεριφέρονται βίαια, είναι μορφές διαμαρτυρίας ενάντια στην απώλεια της αυτονομίας στις συνθήκες εργασίας. Τα συμβολικά νοήματα του *hantu* διαπλέκονται έτσι με την αντιφατική κοινωνική εμπειρία των γυναικών αυτών που καλούνται να χειριστούν, από τη μια πλευρά, την αναδιευθέτηση των τεχνολογιών πειθάρχησης της ζωής τους μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, και, από την άλλη, την προοπτική οικονομικής ανεξαρτησίας από τους άνδρες της οικογένειας. Εξερευνώντας τις αντιφάσεις, συγκρούσεις και αμφισημίες από τις οποίες εμφορούνται οι ζωές των γυναικών αυτών και των οικογενειών τους καθώς βιώνουν στην καθημερινότητά τους τη μετάβαση από την αγροτική οικονομία στη βιομηχανική παραγωγή και την παγκόσμια οικονομία της αγοράς, η ανθρωπολόγος εστιάζει την προσοχή της τόσο στις πιέσεις που υφίστανται οι νέες εργάτριες από την αγορά μισθωτής εργασίας να συμμορφωθούν στις νέες σχέσεις εξουσίας που εγκαθιδρύει η καπιταλιστική πειθαρχία, όσο και στις μορφές διαπραγμάτευσης και αντίστασης που αυτές αντιπροβάλλουν. Η εθνογραφία της Ong ανιχνεύει τον έμφυλο χαρακτήρα της διαλεκτικής ανάμεσα στα «πνεύματα της αντίστασης» και την επιχειρούμενη πειθάρχηση μιας υπό διαμόρφωση εργατικής τάξης.

Ο Lévi-Strauss (1979 [1963]) έχει υποστηρίξει ότι τα τελετουργικά συστήματα ψυχοθεραπείας παρέχουν στον-ην ασθενή ένα γλωσσικό ιδίωμα μέσα από το οποίο άρρητες ψυχικές καταστάσεις μπορούν να εκφραστούν. Στο πλαίσιο αυτών των

⁴¹ Για την τελετή πνευματοληψίας *tumbura* στους απογόνους σκλάβων στο Σουδάν, βλ. Makris 2000.

συστημάτων, μετασχηματίζεται ή αναδομείται η κοινωνική πραγματικότητα του-της ασθενούς ώστε να εναρμονίζεται με τη συμβολική δομή του τελετουργικού, κι έτσι λύνονται συμβολικά οι κοινωνικές συγκρούσεις και αμβλύνονται οι εντάσεις που ευθύνονται για την ασθένεια. Στον ελλαδικό χώρο, ο Loring Danforth (1989, 1992) έχει ασχοληθεί με τη ρύθμιση των συμβολικών, διαπροσωπικών και κοινωνικών συγκρούσεων στην τελετουργική θεραπευτική. Επηρεασμένος από την μελέτη του Victor Crapanzano για την μαροκινή εθνοψυχιατρική (1973) και το έργο του Arthur Kleinman για την κοινωνική ασθένεια και κοινωνική οδύνη (1980, 1988, 1991), διεξήγαγε επιτόπια έρευνα στους Αναστενάρηδες του χωριού Αγία Ελένη του νομού Σερρών τις δεκαετίες του '70 και '80. Η πυροβασία είναι ένα τελετουργικό σύστημα ψυχοθεραπείας, που περιλαμβάνει έκσταση και πνευματοληψία, και που συχνά επιτυγχάνει να θεραπεύει ασθένειες, οι οποίες με δυτικούς ψυχιατρικούς όρους θα χαρακτηρίζονταν ψυχογενείς. Οι ασθενείς που, όπως λέγεται στο τοπικό ιδίωμα της πνευματοληψίας, «υποφέρουν από τον Άγιο», ή «υποφέρουν από τα Αναστενάρια», ή «υποφέρουν από αυτά τα πράγματα», παρουσιάζουν συμπτώματα όπως: αδιαθεσία, κατάθλιψη, υπερβολικό άγχος, ανορεξία, απώλεια βάρους, αϋπνίες, περιόδους λιποθυμίας, επίμονα οράματα ή όνειρα. Μελετώντας πατροτοπικές και πατροπλευρικές κοινωνίες των χωριών και κωμοπόλεων της Μακεδονίας, όπου οι αξίες της οικογενειοκρατίας εγκλωβίζουν τις γυναίκες σε μια ασφυκτικά πατριαρχική δομή, ο ανθρωπολόγος εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις συμβίωσης ανάμεσα σε συζύγους, μητέρα και γιο, νύφη και πεθερά. Ο συγγραφέας δείχνει πώς η συμμετοχή στα Αναστενάρια είναι ικανή να αναδομήσει ενεργά, να αναμορφώσει την κοινωνική πραγματικότητα των ασθενών, μέσω της εξομάλυνσης των συγκρούσεων που ευθύνονται για την ασθένειά τους, και να επιφέρει, έτσι, τη θεραπεία.⁴²

⁴² Στο πεδίο της διερεύνησης της κοινωνικής αρρώστιας στον ελληνικό χώρο περιλαμβάνεται και η μελέτη της Βέικου (1998) για την πρακτική του ματιάσματος σε μια προσφυγική κοινότητα της Κεντρικής Μακεδονίας και την κοινωνική κατασκευή της οπτικής επικοινωνίας. Επίσης, σημαντική στο πεδίο αυτό είναι η εθνογραφία της Jill Dubisch (2000 [1995]) για το θρησκευτικό προσκύνημα ως μορφή κοινωνικής διαδραμάτισης της ίασης.

Στο πλαίσιο της κοινοτικής τελετουργικής αποτύπωσης στο έμφυλο σώμα, το τι αποτελεί ιατρική και τι πολιτισμική διαδικασία, τι εμπίπτει στη δικαιοδοσία της διαχείρισης της υγείας και τι στην επικράτεια της διαπραγμάτευσης του πολιτισμικού εαυτού, είναι πεδίο έντονης διερώτησης και αντιπαράθεσης που αφορά συστατικές όψεις της ταυτότητας του υποκειμένου και της ομάδας.⁴³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του πεδίου διαμάχης αποτελεί η τελετουργική ανδρική περιτομή των Εβραίων (Boyarin και Boyarin 1995, Anidjar 1997, Boon 1999). Στο παράδειγμα της σωματικής αποτύπωσης της εβραϊκής ανδρικής ταυτότητας επικεντρώνουν την ανάλυσή τους οι Jonathan Boyarin και Daniel Boyarin (1995), οι οποίοι συζητούν πώς η απόφαση του Εβραίου πατέρα να κάνει το αρσενικό παιδί του περιτομή (*milah*) μπορεί να ιδωθεί ως μια εμπαθής προέκταση της δικής του παιδικής ηλικίας σε έναν χρόνο βιωμένης κοινοτικότητας. Τοποθετώντας τη συζήτησή τους μέσα στο πλαίσιο μιας αναλυτικής και θεωρητικής διερώτησης σχετικά με το σύνδεσμο μεταξύ εννοιολογήσεων του χρόνου και εννοιολογήσεων του εαυτού, οι συγγραφείς διερευνούν τις πολλαπλές συνδηλώσεις που φέρει το «σωματικό σημάδι» της περιτομής πάνω στο οποίο θεμελιώνεται ο εθνικός και έμφυλος εαυτός του Εβραίου άνδρα. Ο Gil Anidjar (1997), ωστόσο, θεωρεί ότι η περιτομή δεν επιτελείται απλώς πάνω σε ό,τι *ήδη* είναι «αγόρι», αλλά είναι μια διαδικασία κατασκευής του αγοριού.

Σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα, ενώ ο ψυχαναλυτής Bruno Bettelheim (1955) αποδίδει την πρακτική της αυστραλιανής περιτομής στον ανδρικό φθόνο για την αναπαραγωγική γυναίκα-μητέρα, αφού η πρακτική μετατρέπει το ανδρικό πέος σε κάτι παρόμοιο με το γυναικείο αιδοίο, η συμβολική ανθρωπολόγος Mary Douglas (1966) προτείνει ότι αυτό που χαράσσεται στη σάρκα κατά τη διάρκεια αυτής της δημόσιας τελετουργίας είναι μια εικόνα της κοινωνίας –τα δυο μισά της αυστραλιανής κοινωνίας (Scheper-Hughes και Lock).

Η κλειτοριδεκτομή είναι ακόμη ένα αμφιλεγόμενο πεδίο όπου ασκείται και δοκιμάζεται η κατασκευή της στερεότυπης φιγούρας της «γυναίκας του Τρίτου

⁴³ Είναι ενδιαφέρονσα εδώ η παρατήρηση της Δήμητρας Μακρυνιώτη (2004) ότι στο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας το σώμα επανέρχεται στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος ως αντικείμενο ανασχηματισμού και ως διαρκές σχέδιασμα (body project).

Κόσμου». Πρόκειται για μια πολιτισμική πρακτική που εντοπίζεται γεωγραφικά σε περίπου είκοσι χώρες της Αφρικής, στο Ομάν, στην Υεμένη, στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μαλαισίας και της Ινδονησίας, καθώς και σε κοινότητες ανθρώπων που έχουν μεταναστεύσει από τις περιοχές αυτές σε δυτικές χώρες, και αναφέρεται σε ένα φάσμα διαφορετικών –ιατρικών, αισθητικών και πολιτισμικών- πρακτικών και νοημάτων. Πρόκειται για την μερική ή ολική αφαίρεση της κλειτορίδας, των μικρών χειλέων και των εσωτερικών τμημάτων των μεγάλων χειλέων του γυναικείου αιδοίου· η συρραφή που ακολουθεί την αφαίρεση αφήνει μόνο μια ελάχιστη οπή για την ούρηση και την έκκριση του εμμηνορυσιακού αίματος. Στο πλαίσιο των λόγων, των νοημάτων και των πρακτικών που συνθέτουν το ευρύ και ανομοιογενές (παρά την εσφαλμένη οριενταλιστική αντίληψη ότι οι «παραδόσεις» είναι κατ' ουσίαν ομοιογενείς) εννοιολογικό πεδίο της κλειτοριδεκτομής, σημαντικές όψεις αποτελούν αφενός οι αγώνες κάποιων Αφρικανών γυναικών για αλλαγή των πρακτικών αυτών και αφετέρου οι δυτικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του ακρωτηριασμένου και καλυμμένου σώματος της «μαύρης γυναίκας». Ως επικίνδυνη τροπικότητα πρωτογονισμού και σεξισμού στη δυτική οπτική αλλά και σε κάποια –ευρωκεντρικά- τμήματα του δυτικού φεμινισμού, η κλειτοριδεκτομή φέρει ισχυρές συνδηλώσεις σωματικού, σεξουαλικού και ψυχολογικού ακρωτηριασμού των γυναικών (Kanneh 1992).

Η Janice Boddy (1998) διερευνά τα νοήματα του εθίμου σε Σουδανές και Σομαλές που έχουν υποστεί την πιο ριζική εκδοχή της κλειτοριδεκτομής, επιχειρώντας να προβληματοποιήσει τις κοινότοπες προσλήψεις της κατηγορίας «θύματα της βίας» και να κατανοήσει, σε όλη τη συνθετότητά της, τη γυναικεία υποταγή στο πολιτισμικό αυτό ιδίωμα της βίας και του πόνου. Μην υιοθετώντας το μοντέλο ανδρών καταπιεστών/γυναικών καταπιεζόμενων προκειμένου να εξηγήσει το έθιμο απλώς ως «βία εναντίον των γυναικών», η Boddy προκρίνει την εξέταση των λεπτών εκείνων μηχανισμών και διαδικασιών που εξουσιοδοτούν την επώδυνη αυτή τελετουργική πρακτική στο ίδιο το πολιτισμικό στερέωμα των γυναικών εκείνων που εννοιολογούνται ως θύματά της. Αναφερόμενη στις δυτικές βίαιες και επώδυνες τεχνικές κανονικοποίησης του γυναικείου σώματος (κοσμητικές επεμβάσεις, εξαντλητικές δίαιτες, λιποαναρρόφηση, ηλεκτρόλυση, εμφύτευση στήθους, κτλ), δεν επιζητεί την

συμψηφιστική εξοικείωση με τη βίαιη πρακτική της κλειτοριδεκτομής, αλλά να καταδείξει τον επίσης πολιτικό –καταπιεστικό και παραγωγικό– χαρακτήρα των πειθαρχικών κατασκευών της δυτικής ιδεώδους θηλυκότητας. Στη δική της μελέτη για τον αγκτηριασμό (infibulation)⁴⁴ των γυναικείων γεννητικών οργάνων στη Σομαλία, η Aud Talle (1993) θεωρεί ότι η χειρουργική επέμβαση και τελετουργική πρακτική του αγκτηριασμού (*gudniin*) συνδέεται με την παραγωγή και συντήρηση των έμφυλων κατηγοριών στη Σομαλική κοινωνία. Η κλειτορίδα, εννοούμενη ως το ανδρικό τμήμα των γυναικείων γεννητικών οργάνων, πρέπει να αφαιρεθεί μέσω αυτής της διαδικασίας «δεύτερης γέννησης» των κοριτσιών, ώστε να αποδοθεί ή να αποκατασταθεί η πέπουσα αισθητική και συμβολική καθαρότητα στην κανονιστική και ιεραρχική διάκριση μεταξύ ανδρικής και γυναικείας ταυτότητας. Η καθαρότητα του (αναπαραγωγικού) σώματος, ως αγνότητα, συνδέεται άρρηκτα με την καθαρότητα αυτής της διπολικής οριοθέτησης, η οποία είναι κεντρική στο σομαλικό σύστημα εμφυλοποίησης. Η συρραφή του αιδοίου σηματοδοτεί, σύμφωνα με την Talle, την μεταφορική συνένωση της γυναίκας με τον άνδρα της και με την αρρενογονική γραμμή συγγένειας. Παρομοίως, η διάνοιξη/διείσδυση μιας αγκτηριασμένης γυναίκας από έναν άνδρα καθιστά τον τελευταίο ένα πλήρως και ορθώς εμφυλοποιημένο –ως άνδρα– πρόσωπο.

Το φορτισμένο πολιτισμικό σημαίνον της «κλειτοριδεκτομής», ωστόσο, δεν αφορά μόνο τις λεγόμενες «άλλες» –απόμακρες και εξωτικές– κοινωνίες της αποικιοκρατικής «περιφέρειας», αλλά και τον κυρίαρχο «δυτικό» λόγο του φύλου, της

⁴⁴ Αγκτηριασμός (infibulation): «Κλείδωμα» των γυναικείων σεξουαλικών οργάνων. Διάφορες εκδοχές της διαβατήριας αυτής διαδικασίας – δοκιμασίας περιλαμβάνουν τον ακρωτηριασμό μέρους ή ολόκληρης της κλειτορίδας και των εσωτερικών (μικρών) χειλέων του αιδοίου, αλλά και τη συρραφή του κόλπου πλην μιας μικρής οπής. Η βίαιη διάνοιξη της συρραφής (με μαχαίρι ή μέσω της διείσδυσης του πέους) είναι επώδυνη και οδηγεί σε μείωση της σεξουαλικής αίσθησης, αλλά και σε αίσθηση δυσφορίας και πόνου κατά τη συνουσία. Ο όρος «αγκτηριασμός» αναφέρεται στον πιο ριζικό, και λιγότερο διαδεδομένο, τρόπο ακρωτηριασμού (φαραωνική ή σουδανική περιτομή), που περιλαμβάνει την αποκοπή ολόκληρης της κλειτορίδας, των εσωτερικών και εξωτερικών (μεγάλων) χειλέων, και στη συνέχεια, τη συρραφή της εισόδου του κόλπου.

σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής. Ο κανονιστικός ορισμός της γυναίκας ως αντικειμένου ανταλλαγής και κτήσης με όρους αναπαραγωγής θεμελιώνεται στην ιδιοποίηση της μήτρας και την εξάλειψη της κλειτορίδας, αυτό δηλαδή που η Gayatri Chakravorty Spivak ονομάζει «συμβολική κλειτοριδεκτομή», μια μετωνυμία του νομικού και συμβολικού ορισμού της γυναίκας ως μέσου αναπαραγωγής στο πλαίσιο της φαλλοκρατικής-καπιταλιστικής οικονομίας (1987: 151-153). Η υλική και ιδεολογική απόθεση ή εξάλειψη του σημαίνοντος της κλειτορίδας συνδέεται άρρηκτα, εξηγεί η Spivak, με τους τρέχοντες ορισμούς και τις συμβατικές αναπαραστάσεις της γυναίκας είτε ως σεξουαλικό αντικείμενο είτε ως φορέα αναπαραγωγής.

Το σώμα-σε-φόρμα: ένα πεδίο (μάχης) της έμφυλης ταυτότητας

Όπως έχει καταδείξει ο Φουκώ (1982 [1978]), το σώμα είναι η επιφάνεια πάνω στην οποία εγγράφονται και αρθρώνονται σχέσεις ισχύος, αλλά και διαδραματίζονται αμφισβητήσεις, αναδιοργανώσεις και αντιστάσεις. Στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες της κατανάλωσης, το πρότυπο του υγιούς, όμορφου, ακέραιου, ασημάδευτου και σε καλή φυσική κατάσταση σώματος μέσω του οποίου αρθρώνονται οι πολιτισμικές αξίες της δύναμης, της λειτουργικότητας, της νεότητας και της ανταγωνιστικότητας, αφορά τόσο το κανονιστικό πρότυπο της «θηλυκότητας» όσο και το κανονιστικό πρότυπο του «ανδρισμού», αν και με άνισους τρόπους. Το εξιδανικευμένο υπόδειγμα, δηλαδή, του νεανικού, λυγρού, γυμνασμένου, εύρωστου και υγιούς σώματος είναι ένα έμφυλα διαρθρωμένο πεδίο άσκησης ισχύος και ρήξεων. Τόσο η επιθυμία για ένα σώμα πιο ικανό ή πιο ωραίο όσο και η αισθητική της αυτοπαρουσίασης είναι έμφυλα τοποθετημένες. Ενώ το ανδρικό σώμα υποβάλλεται πρωτίστως στη νόρμα του ρωμαλέου, γυμνασμένου και αθλητικού σώματος, οι πειθαρχικές τεχνολογίες ιατρικού ρεαλισμού (Seremetakis 2001) στις οποίες υπόκειται το γυναικείο σώμα περιστρέφονται γύρω από το βάρος, τις χειρονομίες και την εμφάνιση. Αυτή η διαδικασία δημιουργίας του κανονικοποιημένου ή πειθαρχημένου έμφυλου σώματος δεν επιτελείται (μόνο) μέσω εξαναγκασμών αλλά μέσω μορφών εκούσιας ρύθμισης του εαυτού. Έτσι, «τα σώματα γίνονται πειθήνια μπροστά στις κυρίαρχες απαιτήσεις της εξουσίας» (Grosz 1994:142).

Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη των Jacqueline Urla και Alan Swedlund (2000) για την «ανθρωπομετρία της Barbie» φωτίζει τις αντίζoes και επίμαχες όψεις της

θηλυκότητας και των γυναικείων σωμάτων στη Βόρεια Αμερική του ύστερου εικοστού αιώνα. Στο πλαίσιο του καταναλωτικού και ανδροκεντρικού καπιταλισμού, τα γυναικεία σώματα δεν είναι ποτέ αρκετά θηλυκά, κι έτσι πρέπει να διορθωθούν προκειμένου να εκπληρώσουν το σχέδιο της «φύσης» για το ποια έμφυλα και φυλετικά σώματα λογίζονται και λογαριάζονται ως αποδεκτά και επιθυμητά. Τα πολλαπλά, αντιφατικά και αμφιλεγόμενα νοήματα του εθνικού-αμερικανικού αλλά και νομαδικού-διεθνικού πολιτισμικού συμβόλου της Barbie, ωστόσο, υπαινίσσονται τις έμφυλες, φυλετικές, εθνικές και ταξικές ιστορίες, ανισότητες, συγκρούσεις και αντιστάσεις που διαδραματίζονται στο πεδίο του λεπτού, αρμονικού, ιδεώδους θηλυκού σώματος.

Η Iris Marion Young (1990) αποδίδει τις περιορισμένες, συσταλμένες σωματικές στάσεις που καλούνται να υιοθετούν οι αστές λευκές γυναίκες του δυτικού κόσμου στο δυτικό στερεότυπο χώρου και ορίου, σύμφωνα με το οποίο το γυναικείο σώμα εννοιολογείται ως ένα δοχείο που περιέχει, περικλείει, δέχεται και υποδέχεται. Η παρατήρηση αυτή απηχεί τον ισχυρισμό της Luce Irigaray (1974, 1989) ότι η ιστορία της δυτικής μεταφυσικής από τον Πλάτωνα και μετά προσλαμβάνει την ταυτότητα μέσω ενός μοντέλου που, ευνοώντας την περιχαρακωμένη ενότητα και γραμμική σταθερότητα, συμβολοποιεί τον έμφυλο εαυτό μέσα από εικόνες και μεταφορές αστυνόμευσης των ορίων-συνόρων του εαυτού, και ειδικότερα, μέσα από ιδιώματα περικλείσεως του ίδιου και αποκλεισμού του μη-ίδιου.

Στην καθημερινή μικροφυσική της νεωτερικής κοινωνίας, οι συλλογικές ταυτότητες εκφράζονται και εκ-δραματίζονται μέσω ποικίλων πρακτικών και διαδικασιών αισθητικοποίησης του σώματος (Featherstone 1992). Οι Jacqueline Urla και Alan Swedlund (2000) έχουν αναλύσει πώς αποδίδεται στο γυναικείο σώμα ένα είδος πολιτισμικής πλαστικότητας, πώς καθίσταται πεδίο μάχης όπου εγκαθιδρύονται, αναμετρούνται και διακυβεύονται αμφιλεγόμενες εννοιολογήσεις της έμφυλης ταυτότητας. Το γυναικείο σώμα αναδεικνύεται σε αρένα πάνω στην οποία οι παθολογίες της θηλυκότητας εξημερώνονται ή εξαλείφονται και η κανονιστική, ετεροφυλοφιλική θηλυκότητα κατασκευάζεται ως ένα σύμπλεγμα πειθαρχικών πρακτικών που ορίζουν και οριοθετούν το σώμα, τις χειρονομίες του, το σχήμα, το βάρος του, την όρεξη, την κίνηση, την εμφάνιση, τις επιθυμίες του. Είναι μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συμβολικής βίας και πολιτισμικά αναγνωρίσιμης έμφυλης κανονικότητας που γυναίκες οι οποίες

προσλαμβάνουν τον ενσώματο και έμφυλο εαυτό τους -το βάρος, το σχήμα, ή την ηλικία του- ως ελαττωματικό, όχι αρκετά θηλυκό, ή όχι αρκετά ελκυστικό σύμφωνα με τον αισθητικό κώδικα της υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας- καταφεύγουν σε εξαντλητικές δίαιτες (που συχνά ευθύνονται για νευρική ανορεξία -90% των ανορεξικών είναι γυναίκες [Chernin 1981, 1983, Brumberg 1988, Bordo 1991]), δυνάμει επώδυνες ή και θανάσιμες αισθητικές επεμβάσεις, επεμβάσεις εμφύτευσης προσθετικής στήθους, κτλ. (Crawford 1985, Bordo 1989, 1991, 1995, 1997, Davis 1991, 2003, Balsamo 2004 [1992], Kaw 1993, Lester 1997, Matthews 1987, Seremetakis 2001, Urla και Swedlund 2000).

Όπως υποστηρίζει η Sandra Bartky, πρακτικές όπως το αερόμπικ ή το μακιγιάζ συνιστούν διαδικασίες μέσω των οποίων μορφοποιείται το «ιδεώδες σώμα της θηλυκότητας – ως εκ τούτου και το γυναικείο σώμα-υποκείμενο». Πρόκειται για «εθελούσιες» πρακτικές που παράγουν «ένα ‘ασκημένο και υποταγμένο σώμα’ [...], ένα σώμα στο οποίο έχει εγγραφεί ένα κατώτερο στάτους» (1988:71). Η ίδια συγγραφέας έχει επισημάνει ότι μέσω της ανορεξίας, της εξαντλητικής δίαιτας, της κοσμητικής επέμβασης, της βιομηχανίας μόδας, ή και απλώς μέσω του τρόπου που στέκονται ή κινούνται, οι γυναίκες καλούνται διαρκώς να πειθαρχούν τα όρια του σώματός τους (1990: 63-82), αφού, όπως ισχυρίζεται η Bordo: «Το σώμα δεν είναι μόνον ένα πολιτισμικό κείμενο. Είναι επίσης ένας πρακτικός, άμεσος τρόπος κοινωνικού ελέγχου [...] μέσω της οργάνωσης και της ρύθμισης του χρόνου, του χώρου και των κινήσεων της καθημερινής μας ζωής, τα σώματά μας ασκούνται, διαπλάθονται και σφραγίζονται με τη στάμπα των κυρίαρχων ιστορικών μορφών αίσθησης του εαυτού» (1995: 165-6).⁴⁵

Έτσι, η ιδεώδης εικόνα του επιθυμητού έμφυλου σώματος αποτελεί κεντρικό γνώμονα των λόγων και των πρακτικών της κοσμητικής ή αισθητικής χειρουργικής. Ο Sander Gilman (1999) έχει διερευνήσει τα πολιτισμικά νοήματα που αποδίδονται στην αισθητική επέμβαση, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις ανάμεσα σε σώματα, γιατρούς και ασθενείς από τον 19^ο έως το τέλος του 20^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας δείχνει

⁴⁵ Το παράθεμα σε μετάφραση Αλ. Κιουπκιολή, από το αφιέρωμα στον αθλητισμό, *Σύγχρονα Θέματα* 85, σελ. 62 (Ιούλιος 2004).

ότι η ιδιαίτερη μέριμνα της αισθητικής χειρουργικής για τη μύτη υποδηλώνει τη σύνδεση της αισθητικής χειρουργικής με την ιστορία της φυλετικής επιστήμης.

Το γυναικείο σώμα βρίσκεται σε θέση προνομιακού αντικειμένου του κανονιστικού τεχνολογικού βλέμματος που επιζητεί την αποκατάσταση και την εμπέδωση των πολιτισμικών ιδεωδών της «φυσικής» δυτικής γυναικείας ομορφιάς. Η Carole Spitzack (1988) έχει επισημάνει ότι, στα συμφραζόμενα της κοσμητικής πλαστικής χειρουργικής και των τεχνολογιών οπτικοποίησης που συνδέονται με αυτήν, το κλινικό βλέμμα παράγει πειθαρχικά τη μορφή της γυναίκας ως εγγενώς παθολογική και ελαττωματική, υπερβολική και ανυπότακτη. Το αίτημα του τεμαχισμού και της αναμόρφωσης προκύπτει, έτσι, ως αποστολή αποκατάστασης μιας σωματικής ανωμαλίας (βλ. και Davis 2003). Παρομοίως, η Anne Balsamo έχει αναλύσει τις διαδικασίες μέσω των οποίων οι κοσμητικοί χειρουργοί αξιοποιούν τις τεχνολογίες απεικόνισης προκειμένου να ανακατασκευάσουν «το γυναικείο σώμα ως σημαίνον της ιδεώδους γυναικείας ομορφιάς» (2004 [1996]:317). Μέσω τεχνικών απεικόνισης, επιτήρησης και ομολογίας, η κοσμητική χειρουργική συνιστά ιδεολογικό πεδίο εμπέδωσης και διακύβευσης της τεχνολογικής αναπαραγωγής του έμφυλου σώματος. Τα έμφυλα υποκείμενα δεν υπόκεινται άκριτα στην εξουσία του κοσμητικού μάρκετινγκ ούτε χειραγωγούνται παθητικά από τα κλισέ της μόδας, αλλά εμπλέκονται στις πρακτικές αυτές προκειμένου να σηματοδοτήσουν και να σημασιοδοτήσουν το σώμα τους σύμφωνα με –ή, σε σχέση με– τις ισχύουσες νόρμες αναγνωρισιμότητας του όμορφου, φυσικού και επιθυμητού έμφυλου σώματος. Με αυτή την έννοια, στο πεδίο της σωματικής τροποποίησης οι πειθαρχικές δομές και σχέσεις εξουσίας συναρθρώνονται με τις εκφραστικές πρακτικές του αναστοχαστικά σχεδιασμένου και διαμορφωμένου εαυτού (βλ. και Shilling 1993).

Η σύνδεση μεταξύ τεχνικών αισθητικής τροποποίησης και καταναλωτικών προτύπων της αγοράς έχει μελετηθεί σε ποικίλα πολιτισμικά συμφραζόμενα. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη της Taeyon Kim (2003) για τις έμφυλες τεχνικές σώματος (κοσμητική χειρουργική, πρακτικές μόδας) στο πλαίσιο των νεο-κομφουκιανικών εννοιολογήσεων του γυναικείου σώματος στη φιλελεύθερη, καπιταλιστική αγορά της Νότιας Κορέας. Το κρυμμένο γυναικείο σώμα του νεο-κομφουκιανισμού μοιάζει να δίνει σήμερα τη θέση του στο απελευθερωμένο,

δυτικοποιημένο σώμα του καταναλωτισμού. Ωστόσο, οι τεχνικές κυβερνητικότητας που επιζητούσαν να ελέγχουν τα γυναικεία σώματα υπό συνθήκες αυστηρού νεο-κομφουκιανισμού παραμένουν σε ισχύ στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία της Νότιας Κορέας. Έτσι, το γυναικείο σώμα τίθεται στη δικαιοδοσία μιας ιδιότυπης διαπλοκής των νέων προτύπων του καταναλωτισμού με τις αρχές του νεο-κομφουκιανισμού.

Η ομορφιά που επιτυγχάνεται με βίαιους τρόπους μετατροπής του γυναικείου σώματος σε ιδεώδες της θηλυκότητας και αντικείμενο της ανδρικής επιθυμίας έχει μελετηθεί στο πλαίσιο της περίδεσης των ποδιών στην Κίνα, πρακτική της οποίας η ιστορία εκτείνεται από τον δέκατο έως τον εικοστό αιώνα. Ο τελετουργικός ακρωτηριασμός των ποδιών με στόχο την κατασκευή των ποδιών των τριών ιντσών («χρυσός λωτός» είναι ο ευφημιστικός όρος για τα περιδεμένα πόδια) γίνεται πεδίο ιερής απαγόρευσης, υπόληψης, αγνότητας, οίκτου, δέους, θυσίας, πόνου, ταμπού και μυστηρίου, που συμβολίζουν τη θηλυκότητα και ερεθίζουν την ανδρική επιθυμία. Η πειθαρχική και επώδυνη περίδεση, συστροφή, συμπίεση και συντριβή των ποδιών μαθαίνει στα μικρά κορίτσια τη θέση τους στον κόσμο (Furth 1999, Ko 2005, Ping 2004 [2000]). Αξιοσημείωτη είναι η μελέτη της ιστορικού Dorothy Ko (2005), της οποίας η προσέγγιση αποφεύγει τους συνήθεις αυτοματισμούς της πολεμικής (τόσο της δυτικοκεντρικής φεμινιστικής όσο και της οριενταλιστικής πολεμικής) και, αντιστεκόμενη στο συμβατικό μεθοδολογικό δίλημμα μεταξύ σαγήνης και αποστροφής, τοποθετεί την περίδεση των ποδιών στο πεδίο της έμφυλης και ταξικής ιστορίας του σώματος και της μόδας. Καθώς μετατοπίζει την αναλυτική έμφαση από τη θυματοποίηση στη γυναικεία αλληλεγγύη και δράση, η συγκεκριμένη μελέτη προχωρά πέρα από τις συμβατικές προσλήψεις της περίδεσης μέσα από την αναγωγική σκοπιά της πατριαρχικής καταπίεσης και επιμένει στην εξέταση των σύνθετων ιστοριών, υποκειμενικοτήτων και πρακτικών των ίδιων των εμπλεκόμενων γυναικών. Η ανδρική επιθυμία για τα περιδεμένα γυναικεία πόδια συσχετίζεται με ευρύτερα, αλληλένδετα ιστορικά διακυβεύματα, όπως είναι οι τοπικές αντιπαλότητες και η φαντασιακή γεωγραφία, η πολιτισμική νοσταλγία και οι αξιώσεις ανδρικής υπεροχής. Οι γυναίκες δεν αποτελούσαν παθητικά ενεργούμενα και πειθήνια θύματα μιας πατριαρχικής επιταγής. Οι επιθυμίες και οι χειρονομίες τους ήταν ήδη διαμορφωμένες σε ένα πλαίσιο όπου η μη-περίδεση ήταν αδιανόητη και στο οποίο οι ίδιες συμμετείχαν με πολλαπλούς υφολογικούς τρόπους:

τρόπους που εκτείνονταν πέρα από τη διάζευξη επιβολή-επιλογή. Η περίδεση εκλαμβάνεται, έτσι, ως συμβατική κοινωνική πρακτική και ενσώματη εμπειρία στο πλαίσιο της οποίας επιτελούνται ποικίλα και αμφιλεγόμενα νοήματα που σχετίζονται με το επίμαχο ιδεώδες της θηλυκότητας, την επιδεικτική κατανάλωση, την τεχνική γνώση, το κύρος, το φетиχισμό, την κοινωνική τάξη και τη σωματική εργασία και οδύνη.

Σε ποικίλες μορφές σύγχρονου δυτικού «σωματικού σχεδιασματος» (Shilling 1993) ή σωματικής τροποποίησης, όπως είναι το τατουάζ και το μπόντι πέρσινγκ, μπορούν να ανιχνευτούν οι αμφίσημες τροχιές της νεο-εποχικής (new age) εμπορευματοποίησης, της εμπρόθετης δράσης, της μόδας, του οριενταλισμού, της ρομαντικής φαντασίωσης του «ευγενούς άγριου», της αισθητικοποίησης της «πολιτισμικής διαφοράς», και της αναστοχαστικής και παιγνιώδους πλαστικότητας του δυτικού ενσώματου εαυτού. Συχνά στα συμφραζόμενα αυτά επιτελούνται αυτοαναφορικές τεχνο-σωματικές πρακτικές «μοντέρνου πριμιτιβισμού» (Eubanks 1996, Klesse 2000, Μακρυνιώτη 2006), όταν τα στιλ του τατουάζ περιλαμβάνουν μοτίβα των αυτόχθονων Αμερικανών και μια ποικιλία άλλων «εξωτικών» και «νεοφυλετικών» (neo-tribal) σχεδίων από αντλούνται από παραδόσεις των ιθαγενών της Πολυνησίας ή άλλων περιοχών (Dery 1996, Sanders 1989, Sweetman 2004 [1999]). Σε ποιο βαθμό οι πρακτικές αυτές προσιδιάζουν στα εγχειρήματα σωματικής σχεδίασης και πειθάρχησης που επιζητούν την αυτο-βελτιωτική εκπλήρωση του ηγεμονικού δυτικού ιδεώδους (δίαιτες, εκγύμναση, κ.ο.κ.) και σε ποιο βαθμό αποκλίνουν από αυτές και τοποθετούνται κριτικά ως προς το κανονιστικό πρότυπο του άγραφου, άσπιλου και ασημάδευτου έμφυλου σώματος που είναι ανοιχτό στις πολιτισμικές εγγραφές, σύμφωνα με το οποίο στιγματίζεται κάθε σημάδι –ουλές, ρυτίδες, ίχνη ασθένειας ή φθοράς; Πώς οι σωματικές τροποποιητικές τεχνογνωσίες, αυτές «που μας υπόσχονται τη δυνατότητα να ‘παίρνουμε το σώμα μας στα χέρια μας’ και να το μετασχηματίζουμε κατά βούληση» (Μπακαλάκη 2006:20) επανεπιβεβαιώνουν, αναπλαισιώνουν ή παραβιάζουν τις έμφυλες, ηλικιακές και φυλετικές νόρμες του ιδεότυπου του οικουμενικού ανθρώπου; (Μπακαλάκη 1998, 2003, 2006). Σε κάθε περίπτωση, οι πρακτικές τροποποιητικής χαρτογράφησης του έμφυλου σώματος δεν σημαδεύουν ή μαρκάρουν απλώς την επιφάνεια του σώματος, αλλά υπογραμμίζουν ότι το σώμα είναι πάντοτε ήδη σημαδεμένο ή σεσημασμένο από έμφυλες, φυλετικές, ταξικές, ηλικιακές, ιατρικές ιστορίες.

Η Elizabeth Grosz (1990β) έχει επισημάνει την έμφυλη διαφοροποίηση που διέπει τις σύγχρονες μορφές σκαρφητισμού και τατουάζ, υποστηρίζοντας ότι αυτές υπόκεινται στη συμβατική λογική παραγωγής ανδρικών σωμάτων ως ρωμαλέων μέσω στερεοτυπικά μάτσο διακοσμητικών μοτίβων, από τη μια πλευρά, και αδύναμων και παθητικών γυναικείων σωμάτων, από την άλλη (βλ. και Mascia-Lees και Sharpe 1992). Επίσης, η ίδια θεωρητικός, στη μελέτη της για τις πρακτικές τροποποιητικής χαρτογράφησης του σώματος, υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με το τατουάζ, το πέρσινγκ δεν είναι μια απλώς και μόνο διακοσμητική πρακτική, αλλά μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τις αισθήσεις του σώματος κατά τη διάρκεια σεξουαλικών πράξεων, δηλαδή, να χαρτογραφήσει εκ νέου την ερωτογενή ευαισθησία και διαθεσιμότητα του σώματος. Έτσι, ενδέχεται να δημιουργούνται νέα «σώματα και ηδονές», όπως θα έλεγε ο Φουκώ, πέρα από το πεδίο της κανονικοποιημένης σεξουαλικότητας.

Η έρευνα του Paul Sweetman (2004 [1999]), εξάλλου, έχει επισημάνει περιστάσεις όπου αποσταθεροποιούνται σε κάποιο βαθμό οι ηγεμονικές αντιλήψεις της μεσαίας τάξης περί ετεροφυλοφιλικού ανδρισμού, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του ανδρικού πέρσινγκ, εν μέρει λόγω των σεξουαλικών συνδηλώσεών του, αλλά και λόγω των θηλυκών συνδηλώσεων που φέρει η σωματική κόσμηση στο δυτικό πολιτισμό. Πράγματι, η πρακτική του τατουάζ είναι ιστορικά επενδυμένη με ισχυρά νοήματα ανορθολογικής –και ως εκ τούτου «γυναικείας», αλλά και «αταβιστικής», πολιτισμικά κατώτερης και εκφυλιστικής σωματικής έξης και αισθητικής (Lombroso 1896). Έτσι, το τατουάζ μπορεί να εκληφθεί ως έμφυλα, ταξικά και φυλετικά φορτισμένη πολιτισμική πρακτική, η οποία διατηρεί μια αμφίσημη συνάφεια τόσο με την ηγεμονική αρρενωπότητα όσο και με τον εκθηλυμένο άλλο. Όπως συμβαίνει σε κάθε πολιτισμική πρακτική, δεν είναι δυνατό να αξιολογηθεί προγραμματικά και απομονωμένα η συμμορφωτική ή αντιστασιακή δυναμική των μορφών σωματικής τροποποίησης. Προσεγγίζοντας το τατουάζ και το πέρσινγκ ως αμφίσημα και ενδεχομενικά ιδιώματα διεκδίκησης του σώματος και συγκρότησης νέων μορφών υποκειμενικότητας, η Δήμητρα Μακρυνιώτη (2006) υπογραμμίζει ότι οι πρακτικές σωματικής τροποποίησης δεν συνιστούν εξ ορισμού ανθιστάμενες ή ανατρεπτικές πρακτικές, και δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές ανεξάρτητα από τα ισχύοντα πλέγματα εξουσίας και ανισότητας ως προς το φύλο, τη σεξουαλικότητα, τη φυλή, την εθνότητα.

Επίσης, ο αθλητισμός έχει αποτελέσει προνομιακό πεδίο διερεύνησης της έμφυλης σωματικής πειθάρχησης και αυτο-πειθάρχησης, όπως ιδιαίτερα φαίνεται στις μελέτες που επικεντρώνονται στη σχέση του αθλητισμού με τη νεωτερικότητα και την εθνικότητα (Frykman 1996), αυτές που φωτίζουν τη σχέση ανάμεσα στον αθλητισμό και τον ανδρισμό (Mangan 1981, Γιαννακόπουλος 1995, 1997), αλλά και αυτές που διερευνούν τη φυσικοποιημένη και θεσμοποιημένη θεμελίωση του επίσημου αθλητισμού στο σύστημα έμφυλου διπολισμού (Fausto-Sterling 2004). Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του Arjun Appadurai (1996) για την περίοπτη θέση που κατέχει το κρίκετ στο ινδικό φαντασιακό, όπου ο συγγραφέας αντιμετωπίζει το άθλημα ως πεδίο στο οποίο διασταυρώνονται το φύλο, το έθνος, η φαντασίωση και η σωματική απόλαυση, σ' ένα ιστορικό περιβάλλον που συντίθεται από τις παραμέτρους της αυτοκρατορίας, της πατρωνίας και του εμπορίου. Ο αθλητισμός με τη σημερινή του μορφή εμφανίστηκε αρχικά στα αγγλικά κολέγια αγοριών, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Αρχίζει τότε να διαμορφώνεται μια ηθική του αθλητισμού που έχει στο επίκεντρό της το έμφυλο πρότυπο του ανταγωνιστικού ηρωισμού (Vigarello 2004). Σύμφωνα με την κυρίαρχη ηθική και επιστημολογία του 19^{ου} αιώνα, το γυναικείο σώμα αναγόταν στη φύση και θεωρούνταν υποδεέστερο και ασθενέστερο του ανδρικού. Η δικαίωση της κοινωνικής ύπαρξης της γυναίκας επιτελούνταν μέσα από την εκπλήρωση της αναπαραγωγικής της «αποστολής» και τον περιορισμό της στον οικιακό χώρο. Ακόμη και η ιδέα της «ήπιας» γυναικείας άθλησης –αυτής που θεωρούνταν ότι προσιδιάζει στη γυναικεία φύση και δεν θέτει σε κίνδυνο τη θηλυκότητα- που αναδύθηκε στο πλαίσιο του βιο-ιατρικού λόγου του τέλους του αιώνα συνδεόταν με την επιδίωξη της υγιέστερης αναπαραγωγικής λειτουργίας. Παρά την ισχύουσα α-ιστορική και α-πολιτική ρητορική που αναπαριστά τον αθλητισμό ως πεδίο των οικουμενικών αξιών της ειρήνης και της αδελφосύνης, ο αθλητισμός έχει αναδειχθεί σε πεδίο κατασκευής και εμπέδωσης διαφόρων μορφών κοινωνικών ανισοτήτων, όπως εκφάνεται σε ιστορικές περιπτώσεις αποκλεισμού από τους Ολυμπιακούς Αγώνες λόγω φύλου, φυλής και τάξης, αλλά και στις γυναικείες και εργατικές Ολυμπιάδες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν η διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών στην άθληση αξιοποιήθηκε από το φεμινιστικό κίνημα της εποχής ως συμβολικό πεδίο της γυναικείας χειραφέτησης από τις ανδροκρατικές νόρμες και επιταγές (Γιαννιτσιώτης 2004).

Η μελέτη του Kenneth Dutton (1995) εξετάζει την ιστορία της συμβολικής γλώσσας του μυώδους σώματος στη δυτική παράδοση αναπαράστασης της ανθρώπινης τελειότητας με γνώμονα το ανδρικό, εύρωστο, γυμνασμένο και μυώδες σώμα. Ωστόσο, παρά την εγκαθίδρυση του προτύπου του αθλητικού σώματος στα συμφραζόμενα της καπιταλιστικής κουλτούρας της κατανάλωσης, δεν είναι όλες οι εκδοχές του γυμνασμένου σώματος κοινωνικά αποδεκτές. Για παράδειγμα, ο μυϊκός όγκος θαυμάζεται σ' ένα ανδρικό σώμα, ενώ αποδοκιμάζεται και στιγματίζεται σ' ένα γυναικείο. Η μελέτη της Shirley Tate (2004 [1999]) δείχνει πώς οι γυναίκες αρσηβαρίστριες, αψηφώντας τα κανονιστικά πρότυπα ομορφιάς και διαχειριζόμενες το στίγμα της παθολογίας, αμφισβητούν έμπρακτα το έμφυλο *habitus* και επανακαθορίζουν τη θέση τους σ' αυτό και τη σχέση τους με αυτό. Επανιδιοποιούμενες τον ανδρικό χώρο του γυμναστηρίου, οι γυναίκες με δυνατά σώματα μεταπλάθουν το σώμα τους σ' ένα πεδίο ενίσχυσης της φυσικής και συμβολικής αυτοδυναμίας τους, σ' ένα πεδίο όπου μπορούν, επιστρέφοντας το επιτιμητικό βλέμμα και απομακρύνοντας το στίγμα, να «είναι δι' εαυτές» (βλ. επίσης Cahn 1994).⁴⁶

Επίλογος:

Η Ανθρωπολογία της Υγείας –ή Ιατρική Ανθρωπολογία– έχει υπογραμμίσει τη σημασία του να μην υποστασιοποιούμε, φυσικοποιούμε και αισθηματοποιούμε την ανθρώπινη οδύνη, καταδεικνύοντας ότι κάθε γνώση γύρω από το σώμα, την ψυχή, την κατάσταση της υγείας και της αρρώστιας είναι ιστορικά τοποθετημένη και φορτισμένη με πολιτικό νόημα. Ότι η έμφαση στην «εμπειρία» της υγείας και της αρρώστιας δεν πρέπει να ολισθαίνει στην ιδέα ενός εκ των προτέρων οντολογικά δεδομένου υποκειμένου στο οποίο η εμπειρία «συμβαίνει», και ότι στην υγεία, την αρρώστια και τη θεραπεία τα υποκείμενα δεν είναι ούτε απλώς φορείς ελεύθερης έκφρασης ούτε απλώς αδρανή

⁴⁶ Παρομοίως, για την Bartky, οι πρακτικές του μπόντι μπίλντιγκ και της άρσης βαρών εκ μέρους των γυναικών μπορούν να θεωρηθούν παραδείγματα «πειραματισμού με νέα 'στιλ σώματος'»: πειραματισμός που επιτελείται ως διαφοροποίηση από, ή αντίσταση στα, συμβατικά πρότυπα εμφάνισης και εκφοράς του γυναικείου σώματος (1988: 83).

προϊόντα λογοθετικών και πειθαρχικών μηχανισμών. Η ανθρωπολογία της υγείας μας έχει διδάξει επιστημολογικό σκεπτικισμό απέναντι σε κάθε είδους ουσιοκρατικό και ουνιβερσαλιστικό λόγο περί «οδύνης», «ανθρωπότητας» και «ανθρώπινης οδύνης» (Asad 1997, Das 1997, Arthur και Joan Kleinman 1997). Έχει καταστήσει σαφές ότι σε διαφορετικά πολιτισμικά συγκείμενα αναδύονται διαφορετικές εμπειρίες και κοινωνικές πρακτικές οδύνης, ενώ επινοούνται διαφορετικές μορφές ανταπόκρισης σ' αυτήν, γνώσης γύρω απ' αυτήν, ενσυναίσθησης και ίασης. Έχει επίσης εξετάσει τις ασυμμετρίες και ανισότητες που διέπουν την παγκόσμια υγεία υπό το φως του τέλους του Ψυχρού Πολέμου και άλλων παγκόσμιων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, ανιχνεύοντας, για παράδειγμα, τις σχέσεις και διαδικασίες που νομιμοποιούν τα προγράμματα οικονομικής αναδόμησης που εφαρμόζουν φορείς όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο να λειτουργούν επιβαρυντικά στην υγεία των γυναικών στην υπο-Σαχάρεα Αφρική (Desjarlais, Eisenberg, Good και Kleinman 1995). Όπως τονίζουν οι Arthur και Joan Kleinman, «δεν υπάρχει ένα άχρονο και άτοπο σχήμα οδύνης» (1997: 2). Πράγματι, το φύλο, η φυλή, η εθνική και εθνοτική ταυτότητα, η κοινωνική τάξη και η θρησκεία επιμερίζουν και συνθετοποιούν την κοινωνική εμπειρία και πολιτισμική αναπαράσταση της δυσανεξίας, της αρρώστιας, της ίασης (βλ. Mann 1999, Morsy 1995, Owol 1995).

Τα σύνθετα αυτά ερωτήματα αναδύονται και δοκιμάζονται στο πλαίσιο των ποικίλων σύγχρονων περιστάσεων του βιοπολιτικού ανθρωπισμού, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις έμφυλες, εθνοτικές και οικονομικές ανισότητες που δομούν την κανονιστική και κανονικοποιητική ισχύ του σύγχρονου ανθρωπισμού ως «πολιτικής της ζωής» (Αθανασίου 2007α, Fassin 2007β, Fischer 2003, Mbembe 2003).

Η πολιτική του έμφυλου σώματος διαπερνά τη μετα-ψυχροπολεμική συνθήκη, ιδιαίτερα όπως αυτή αποτυπώνεται στις περιστάσεις της μετανάστευσης, της προσφυγιάς, της πολιτικής ασύλου, των διεθνικών ροών και ανισοτήτων, καθώς και της αναπλαισίωσης του «ανθρώπινου» στο πλαίσιο μιας ολοένα διογκούμενης δημόσιας σφαίρας μη-κυβερνητικών και ανθρωπιστικών οργανώσεων. Οι φορείς αυτοί του μη-κυβερνητικού ανθρωπισμού διαδραματίζουν—σε διαφοροποιημένους βαθμούς σύμπραξης με, ή κριτικής απόστασης από, τον ηγεμονικό (κρατικό, δια-κρατικό, κ.ο.κ.) λόγο του βιοπολιτικού ανθρωπισμού—κομβικό ρόλο στα καθεστώτα αλήθειας που οργανώνουν την

αυθεντικοποίηση της μαρτυρίας και τη θεαματοποίηση του τραύματος (Δουζίνας 2006, Pandolfi 2003, Papagaroufali 2008). Αυτό που αναδύεται ως κρίσιμο ζήτημα σε ό,τι αφορά την πολιτική διαχείριση καταστάσεων έκτακτης ανάγκης, μαζικών καταστροφών, πολεμικών συρράξεων, πολιτικής βίας είναι η διαφοροποιημένη και διαφοροποιητική παραγωγή των κατηγοριών του «θύματος», του «αυτόπτη μάρτυρα», του «εμπειρογνώμονα», του «φορέα ανθρωπιστικής βοήθειας», ή του «παραλήπτη ανθρωπιστικής βοήθειας», αλλά και η διαφοροποιημένη και διαφοροποιητική αποδιδόμενη σημασία, αναγνώριση, δημοσιότητα και μέριμνα σε πληττόμενες ομάδες ή άτομα (Butler 2008 [2004], Enarson 2000, Feldman 2004, Malkki 1995, Razack 2004).

Ο τρόπος με τον οποίο η «αλήθεια του σώματος» επιστρατεύεται εργαλειακά και ασύμμετρα ως τεχνολογία αυθεντικοποίησης, δικαιοδοσίας και πειθάρχησης των «ξένων σωμάτων» του εθνικού σώματος αποτυπώνεται στη μελέτη του Didier Fassin (2005) σχετικά με την εργαλειοποίηση του «τραύματος» και τη χρήση των ιατρικών πιστοποιητικών ως τεκμήριων στην πολιτική του ασύλου. Αιτούντες άσυλο σε διάφορα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα καλούνται να πείσουν για την «αλήθεια» του αιτήματός τους μέσω ιατρικών και ψυχιατρικών διαγνώσεων. Έτσι, η έννοια του τραύματος αναδύεται ως νοσογραφική κατηγορία-πειστήριο που επιστρατεύεται από τις εκάστοτε πολιτικές παροχής ασύλου για να πιστοποιεί θεσμικά τις βιοϊστορίες της πολιτικής βίας (Fassin και d'Halluin 2007). Αλλά και η μελέτη της Aiwa Ong (1995) για το ρόλο που διαδραματίζει η «προσφυγική ιατρική» στην απόδοση και διαχείριση της πολιτισμικής ιδιότητας του πολίτη σε μετανάστες και μετανάστριες από την Καμπότζη που ζουν στην Καλιφόρνια αποτελεί μια διαφωτιστική συμβολή στην εξέταση των τεχνολογιών της παθολογικοποίησης και ιατροποίησης που διέπουν τις πολλαπλές εκφορές της σύγχρονης βιοπολιτικής υποκειμενικότητας. Η μελέτη της Elaine Enarson (2000) για τη στερεοτυπική εμφυλοποίηση των περιβαλλοντικών κρίσιμων καταστάσεων, όπως αυτή αποτυπώνεται είτε στη θηλυκή ονοματοδοσία των τυφώνων, που υποδηλώνει την πολιτισμική συναίρεση του γυναικείου με τις άτακτες, κατακλυσμιαίες και καταστροφικές «δυνάμεις της φύσης», είτε στα ιδιώματα δημόσιας αναπαράστασης που απεικονίζουν τους άνδρες ως διασώστες, ενεργητικούς φορείς του ορθού λόγου και της ανθρωπιστικής τεχνογνωσίας και τις γυναίκες (και τα «γυναικόπαιδα») ως αδύναμα θύματα των οποίων η οδύνη –σιωπηλή ή μαρτυρημένη- δίνει το «ανθρώπινο» μέτρο της

καταστροφής (βλ. και Athanasiou 2005). Η Ελένη Παπαγαρουφάλη (2008) έχει υπογραμμίσει τις έμφυλες διαστάσεις της μετααποικιακής ευρωπαϊκής «μαλακής διπλωματίας» στο πλαίσιο των «αδελφοποιήσεων», όπου κυριαρχεί η ηθικολογική και αισθηματολογική ρητορική των κανονιστικών και εξιδανικευμένων οικογενειακών δεσμών, ενώ η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (2008) επισημαίνει τις έμφυλες συνδηλώσεις της ενσυναίσθησης, της φροντίδας, του αλτρουισμού, της ανθρωπιστικής βοήθειας και της φιλανθρωπικής ρητορικής στο πλαίσιο σύγχρονων λόγων και πρακτικών εθελοντισμού.

Στο εκτενές αυτό δοκίμιο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις διατομές φύλου και βιοκοινωνικότητας, όπως αυτές διαδραματίζονται στα επίπεδα της αναλυτικής της εξουσίας, της γενεαλογίας της γνώσης και της προβληματικής του υποκειμένου. Παράλληλα, διαφάνηκε η άρρηκτη θεωρητική συνύφανση του φύλου με άλλες παραμέτρους κοινωνικής ιεράρχησης και υποκειμενικότητας που συνευθύνονται για την ασύμμετρη -κοινωνικά θραυσματική και στρωματογραφημένη- ατομική και συλλογική, προσωπική και πολιτική, εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας. Επιχειρώντας να φωτίσω τους τρόπους με τους οποίους οι σχέσεις εξουσίας και οι κοινωνικές διαδράσεις –ιδιαίτερα αυτές που αφορούν το φύλο και τη σεξουαλικότητα- διαπλάθουν την εμπειρία της υγείας και της αρρώστιας, συζήτησα ερωτήματα, όπως: Τι ρόλο διαδραματίζει το φύλο στον τρόπο με τον οποίο οι ασθενείς, καθώς και τα μέλη του κοινωνικού τους δικτύου, ζουν την εμπειρία της αρρώστιας και των σωματικών, ψυχικών και συναισθηματικών διαστάσεων της, αλλά και της ιατρικής διαχείρισης, της κοινωνικής πρόσληψης και της πολιτισμικής αναπαράστασης που συνδέεται με τη νόσο; Πώς χαρτογραφείται η πολιτική οικονομία της έμφυλης ασυμμετρίας της αρρώστιας σε επίπεδα τοπικά και παγκόσμια, αλλά και στις σύνθετες διαπλοκές των επιπέδων αυτών σ' έναν ολοένα και πιο δικτυωμένο και αβέβαιο κόσμο; Ποιες τεχνολογίες πειθαρχίας και ποιες πρακτικές αντίστασης ενέχονται στην εμπειρία της οδύνης και σε όλο το πυκνό πλέγμα των θεσμικών, βιο-ιατρικών, βιοτεχνολογικών, αφηγηματικών, υποκειμενικών και δι-υποκειμενικών της διαστάσεων και συνδηλώσεων; Με τι είδους νοήματα και πολιτικές συνέπειες φορτίζονται οι κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές ανταπόκρισης στην έμφυλα τοποθετημένη ανθρώπινη εμπειρία της ασθένειας, της οδύνης και της ίασης; Ποια είναι τα όρια ανάμεσα στην αναγνώριση και την ιδιοποίηση, ανάμεσα στην

κοινωνική αλληλεγγύη και τη θυματοποίηση; Πώς χαράσσονται και πώς ρυθμίζονται τα όρια ανάμεσα σ' ένα «κοινωνικό πρόβλημα» και σ' ένα «ιατρικό πρόβλημα»; Πώς κατασκευάζονται κοινωνικά, πώς εμποδώνονται και πώς μετασχηματίζονται οι έμφυλοι ορισμοί της υγείας και της αρρώστιας; Τι είναι αυτό που νομιμοποιεί την εννοιολόγηση, παραδείγματος χάριν, της στειρότητας ή της εμμηνόπαυσης ως ασθένειες; Ποιες είναι οι κανονιστικές επιταγές που εξουσιοδοτούν την αντιμετώπιση των έμφυλων υποκειμένων που υπόκεινται σε μορφές πολιτικής βίας όπως ο σεξισμός, ο ρατσισμός και η ομοφοβία σαν ασθενείς, θύματα ή μεταφορές σωματικής και κοινωνικής παθογένειας; Πώς οι φορείς δημόσιας υγείας, κοινωνικής πρόνοιας και κρατικής ασφάλειας εμπλέκονται στην εμπέδωση έμφυλων ορισμών και περιορισμών;

Οι βιβλιογραφικές συνεισφορές που παρουσιάστηκαν και σχολιάστηκαν στο κείμενο αυτό υποδεικνύουν με ποικίλους τρόπους ότι το ιατρικό, το κοινωνικό, το πολιτικό, το σωματικό και το ψυχικό συνυφαίνονται άρρηκτα. Διερευνούν τους τρόπους με τους οποίους οι συνθήκες και οι εμπειρίες της υγείας και της αρρώστιας εμφορούνται από έμφυλες σχέσεις εξουσίας σε επίπεδο τόσο ατομικής υποκειμενικότητας όσο και κοινωνικής συλλογικότητας. Ανιχνεύουν το πώς εναλλακτικές προσωπικές στρατηγικές και δημόσιες σφαίρες, πολιτισμικά ιδιώματα και αφηγηματικά πεδία συγκροτούνται από υποκείμενα και κοινότητες προκειμένου να καταστήσουν εφικτή την άρθρωση εμπειριών που έχουν υπάρξει αποσιωπημένες και απαξιωμένες -λόγω φύλου, σεξουαλικότητας, φυλής ή κοινωνικής τάξης- από τις ισχύουσες διευθετήσεις γνώσης/εξουσίας. Αποδίδοντας έμφαση τόσο στα ευρύτερα πολιτικά συγκείμενα όσο και στις πιο αδιόρατες πτυχές της καθημερινής κοινωνικής οικειότητας, διαβάζουν τις λεπτές και πυκνές εκείνες διαδρομές που συνυφαίνουν τις διαδικασίες της έμφυλης υποκειμενοποίησης με αυτές της διεκδίκησης εναλλακτικών θέσεων υποκειμένου, ακόμη και μπροστά στις εμπειρίες της αρρώστιας, της οδύνης, της απώλειας, της παθολογικοποίησης ή της θυματοποίησης. Χρειαζόμαστε όμως ακόμη ανθρωπολογικές μελέτες που εισάγουν και ανιχνεύουν νέες μορφές λόγου, εμπειρίες, ιδιώματα, επιτελέσεις γύρω από τις έμφυλες διαστάσεις της υγείας, της αρρώστιας, του τραύματος και της ίασης, που επανεπινούν τη σχέση μεταξύ έμφυλης πολιτισμικής αναγνωρισιμότητας και ανθρώπινης οδύνης, και που παραμένουν ανυποχώρητα αφοσιωμένες στην κριτική των έμφυλων, σεξουαλικών, φυλετικών, εθνικών,

οικονομικών, επιστημολογικών αξιώσεων που θεμελιώνουν και νομιμοποιούν τις βιο-
ιατρικές και πολιτισμικές προσλήψεις του «φυσιολογικού» και του «παθολογικού».

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αβδελά, Έφη. 2002. *Εγκλήματα Τιμής*. Αθήνα: Νεφέλη.

Adelson, Naomi. 2001. "Reimagining Aboriginality: An Indigenous People's Response to Social Suffering", στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Alonso, Ana Maria και Maria Teresa Koreck. 1989. "Silences: 'Hispanics,' AIDS, and Sexual Practices", *differences* 1 (1): 101-24.

Altman, Roberta. 1996. *Waking Up, Fighting Back: The Politics of Breast Cancer*. Βοστόνη: Little, Brown.

Anagnost, Ann. 1988. "Family violence and magical violence: the woman as victim in China's one-child birth policy", *Women and Language* 9(2): 16-20.

---. 1995. "A surfeit of bodies: population and the rationality of the state in post-Mao China." στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg and Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Anidjar, Gil. 1997. "On the (under)cutting edge: Does Jewish memory need sharpening?", στο *Jews and Other Differences*, Jonathan Boyarin και Daniel Boyarin (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

Appadurai, Arjun. 1996. "Playing with Modernity: The Decolonization of Indian Cricket", στο *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

Asad, Talal. 1997. "On Torture, or Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Athanasίου, Αθηνά. 2003. "Technologies of Humanness, Aporias of Biopolitics, and the Cut Body of Humanity", *differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 14 (1): 125-62 (άνοιξη 2003, ειδικό τεύχος: "On Humanism").

---. 2005. «Reflections on the politics of mourning: Feminist ethics and politics in the age of empire», *Historein: A review of the past and other stories*, Volume 5, p. 40-57.

---. 2006. "Bloodlines: Performing the Body of the 'Demos,' Reckoning the Time of the 'Ethnos'", *Journal of Modern Greek Studies* (ειδικό τεύχος: "Mirrors, Myths, and Metaphors: Ethnographing Greece", επιμέλεια: Αναστασία Καρακασίδου και Φωτεινή Τσιμπιρίδου).

Αθανασίου, Αθηνά. 2003. «Η Πειθαρχία της Συνέχειας: Χρόνος, Σώμα και Βιοπολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 82: 45-52 (Ιούνιος 2003).

---. 2006. «Φύλο, εξουσία και υποκειμενικότητα μετά το 'δεύτερο κύμα'», εισαγωγή στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος, σελ. 13-138.

---. 2007α. *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.

---. 2007β. «Μεταξύ τεράτων και συμβάντων: Τεχνολογίες του έμφυλου σώματος, αναπλαισιώσεις του ανθρώπινου», στο *Ζωή στο Όριο: Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές, σ.167-188.

---. 2008α. «Υλοποιώντας το έμφυλο σώμα: Η πολιτική υπόσχεση της επιτελεστικότητας», εισαγωγή (και επιστημονική επιμέλεια) στο βιβλίο: Judith Butler, *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Εκκρεμές, σελ. 7-26.

---. 2008β. «Η ετεροδοξία της μαρτυρίας: Ανακαλώντας την κοινωνική μνήμη της δουλείας», επίμετρο στην ελληνική έκδοση του βιβλίου: Harriet Jacobs, *Γεννήθηκα Σκλάβο: Επεισόδια από τη ζωή μιας νεαρής σκλάβας, γραμμένα από την ίδια* (1861), μετάφραση Στέλλα Κωνσταντινέα. Αθήνα: Αιώρα, σελ. 301-317.

Αθανασίου, Αθηνά και Δημοσθένης Αγραφιώτης. 1999. «Η Ταυτότητα ως Ετερότητα: AIDS, Σεξουαλικότητα και Επικινδυνότητα», *Ελληνικά Αρχεία του AIDS* 7 (3): 201-209.

Ariès, Philippe. 1962. *Centuries of Childhood*. Νέα Υόρκη: Vintage Books.

Αριστοτέλης. Περ. 330 π.Χ. *Η Καταγωγή των Ζώων*.

Αστρινάκη, Ουρανία. 2002. «Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Balsamo, Anne. 1995. "Forms of Technological Embodiment: Reading the Body in Contemporary Culture", *Body & Society* 1 (3-4): 206-215.

---. 1996α. "Public Pregnancies and Cultural Narratives of Surveillance", στο *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*. Durham: Duke University Press.

---. 1996β. "The Virtual Body in Cyberspace", στο *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*. Durham: Duke University Press.

---. 2004 [1996]. «Στην κόψη του ξυραφιού: κοσμητική χειρουργική και νέες τεχνολογίες», μτφρ. Κώστας Αθανασίου, στο *Τα όρια του σώματος*, επιμ. Δήμητρα Μακρυνιώτη. Αθήνα: Νήσος, σ. 315-332. [“On the Cutting Edge: Cosmetic Surgery and the Technological Production of the Gendered Body”, *Camera Obscura* 28: 207-38 (1996)].

Bakalaki, Alexandra. 2008. “On the ambiguities of altruism and the domestication of emotions”, *Historein* 8:83-93.

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 1989. «Καθαριότητα, καλλωπισμός και ο γυναικείος προορισμός: Αντιλήψεις για τη φροντίδα του γυναικείου σώματος στη νεότερη Ελλάδα», *Αρχαιολογία* 31, σ. 43-47.

--- (επιμ). 1994α. «Εισαγωγή: Από την Ανθρωπολογία των Γυναικών στην Ανθρωπολογία των Φύλων» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*. Αθήνα: Αλαξάνδρεια.

---. 1994β. «Έλα και θα γίνουμε και οι δυο μαμάδες και θα την ταΐζουμε ρύζι και ντολμάδες», *Δίνη: Φεμινιστικό περιοδικό* 7: 149-153.

---. 1998. «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηλικίας». Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Οι Χρόνοι της Ιστορίας: Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*. Αθήνα, σ. 141-156.

---. 2003. «Βιολογικό σώμα – κοινωνικό σώμα: Όψεις και συνεπαγωγές από την πλευρά της ανθρωπολογίας», *Εντός-Εκτός επί της Ψυχιατρικής* 3: 115-129.

---. 2006. «Τόποι ενσώματοι, τόποι ενσωματωμένοι, κοινοί τόποι», *Σύγχρονα Θέματα* 93 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 15-22.

Bakhtin, Mikhail. 1984. *Rabelais and His World*, μτφρ. Helene Iswolsky. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Balibar, Etienne. 1991. “Is there a ‘neo-racism’?”, στο Etienne Balibar και Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, μτφρ. Chris Turner. Λονδίνο: Verso.

Βαρίκα, Ελένη. 1987. *Η Εξέγερση των Κυριών*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας.

---. 2000. *Με Διαφορετικό Πρόσωπο: Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι.

---. 2006. «Φυσικοποίηση της κυριαρχίας και νόμιμη εξουσία στην κλασική πολιτική θεωρία», στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος, σελ. 511-542.

---. 2009 [2006]. *Για μια Πολιτική Γραμματική του Φύλου*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα: Πλέθρον.

Varikas, Eleni. 2000. “Ni l’un ni l’autre: Eloge du neutre”, *Revue des deux mondes* 7-8.

Barker, Francis. 1984. *The Tremulous Private Body: Essays on Subjection*. Λονδίνο: Methuen.

Barroso, Carmen και Sônia Corrêa. 1995. “Public Servants, Professionals, and Feminists: The Politics of Contraceptive Research in Brazil”, στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

Bartky, Sandra Lee. 1988. "Foucault, femininity and the modernization of patriarchal power", στο I. Diamond και L. Quinby (επιμ.), *Feminism and Foucault: Reflections on Resistance*. Βοστόνη: Northeastern University Press.

---. 1990. *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Bashford, Alison. 1998. "Pathologising the Practitioner: Puerperal Fever in the 1860's", στο *Purity and Pollution: Gender, embodiment and Victorian medicine*. Νέα Υόρκη: Macmillan.

Bashford, Alison και Maria Nugent. 2002. "Leprosy and the management of race, sexuality and nation in tropical Australia", *Contagion*, επιμ Alison Bashford και Claire Hooker. Annandale: Pluto Press.

Battaglia, Debora. 1985. "'We Feed Our Father': Paternal Nurture among the Sabarl of Papua, New Guinea", *American Ethnologist* 12 (3): 427-41.

Battersby, Christine. 1998. *The Phenomenal Woman*. Κέιμπριτζ: Polity Press και Νέα Υόρκη: Routledge.

Beauvoir, Simone de. 1979 [1949]. *Το Δεύτερο Φύλο*, μτφρ. Κ. Σιμόπουλος. Αθήνα: Γλάρος.

Becker, Gay. 2000. *The Elusive Embryo: How Women and Men Approach New Reproductive Technologies*. Berkeley: University of California Press.

Begum, Nasa. 1993. "Disabled Women and the Feminist Agenda", *Feminist Review* 40, 70-84.

Βέικου, Χριστίνα. 1998. *Κακό Μάτι: Η Κοινωνική Κατασκευή της Οπτικής Επικοινωνίας*.

Berlant, Lauren. 1997. *The Queen of America Goes to Washington City: Essays on Sex and Citizenship*. Durham: Duke University Press.

---. 1998. "Live Sex Acts [Parental Advisory: Explicit Material]", στο *In Near Ruins*, Nicholas Dirks (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota.

Bersani, Leo. 1987. "Is the Rectum a Grave?", *October* 43, χειμώνας, 197-222.

Bérubé Michael και Janet Lyon. 1988. "Living on Disability: Language and Social Policy in the wake of the ADA", στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.

Biehl, João. 2004. "The activist state: Global pharmaceuticals, AIDS, and citizenship in Brazil", *Social Text* 80, 105-32.

Biology and Gender Study Group. 1988. "The Importance of Feminist Critique for Contemporary Cell Biology," *Hypatia* 3:61-76.

Birke, Lynda. 1999. *Feminism and the biological body*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

---. 2004 [1998]. «Σώμα και βιολογία», μτφρ. Κ. Αθανασίου, στο Δ. Μακρυγιώτη (επιμ.), *Τα Όρια του Σώματος*. Αθήνα: Νήσος.

Bjerén, Gunilla. 1992. "Drinking and masculinity in everyday Swedish culture", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 157-166.

Bleier, R. 1985. *Science and Gender: A Critique of Biology and Its Theories on Women*. Νέα Υόρκη: Pergamon Press.

Bloch, Maurice. 1982. "Death, Women, and Power", στο *Death and the Regeneration of Life*, Maurice Bloch και Jonathan Parry, (επιμ.). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Bloch, Maurice και J. H. Bloch. 1980. "Women and the Dialectics of Nature in Eighteenth-Century French Thought", στο MacCormack και Strathern 1980: 25-41.

Bock, Gisela. 1996. "Nazi gender policies and women's history", στο *A History of Women: Towards a Cultural Identity in the Twentieth Century*, επιμ. G. Duby, M. Perrot και R. Thébuad. Βοστόνη: Harvard.

Boddy, Janice. 1989. *Wombs and Alien Spirits: Women, Men and the Zar Cult of Northern Sudan*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.

---. 1998. "Violence embodied? Circumcision, gender politics, and cultural aesthetics", στο *Rethinking Violence Against Women*, επιμ. R. Emerson Dobash και Russell P. Dobash. Λονδίνο και Νέο Δελχί: Sage Publications, σ. 77-110.

Bolin, Anne. 1988. *In Search of Eve: Transsexual Rites of Passage*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey.

---. 1992. "Review of Gender Bending: Confronting the Limits of Duality", *Journal of the History of Sexuality* 2.3.

---. 2006. «Μετάβαση και διεμφυλικότητα: διαφυλικοί, διχοτομία και πολυμορφία», στο *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, επιμέλεια, εισαγωγή: Κώστας Γιαννακόπουλος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Boon, James. 1999. "Of foreskins: (Un)circumcision, religious histories, difficult description", στο *Verging on Extra-Vaganza: Anthropology, History, Religion, Literature, Arts, ... Showbiz*. Πρίνστον: Princeton University Press.

Bordo, Susan. 1986. "The Cartesian masculinization of thought", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 11 (3): 439-56.

---. 1989. "Reading the Slender Body", στο Jacobus, Mary, Evelyn Fox-Keller και Sally Shuttleworth (επιμ.), *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*.

---. 1991. "Material Girl: The Effacements of Postmodern Culture", στο *The Female Body: Figures, Styles, Speculations*, Laurence Goldstein (επιμ.). Ann Arbor: University of Michigan Press.

---. 1995. *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.

---. 1997. "Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture", στο *Food and Culture: A Reader* Counihan C. και Van Esterik P. (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

---. 1999. *The Male Body: A New Look at Men in Public and in Private*. Νέα Υόρκη: Farrar, Straus, and Giroux.

Βοσνιάδου, Τάνια. 2003. «Διαδικασίες σύγκρουσης: Ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις στον λόγο περί θηλυκότητας», στο *Όταν Γυναίκες έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Χριστίνα Βλαχούτσικου και Laurie Kain-Hart (επιμ.). Αθήνα: Μέδουσα/Σέλας Εκδοτική.

Boston Women's Health Collective. 1976. *Our Bodies, Ourselves*. Harmondsworth: Penguin.

Bourdieu, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

---. 2006. *Η Αίσθηση της Πρακτικής*, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, επίμετρο Κανάκης Λελεδάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Bourke, Joanna. 1996. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Boyarin, Jonathan και Daniel Boyarin. 1995. "Self-Exposure as Theory: The Double Mark of the Male Jew", στο *Rhetorics of Self-Making* Debora Battaglia (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Braidotti, Rosi. 2004 [1996]. «Σημάδια θαύματος και ίχνη αμφιβολίας: Περί τερατολογίας και σωματοποιημένων διαφορών», μτφρ. Κ. Αθανασίου, στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα Όρια του Σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος.

---. 2008. "The Politics of Life as Bios/Zoe", στο Smelik, Anneke και Nina Lykke (επιμ.), *Bits of Life: Feminism at the Intersections of Media, Bioscience and Technology*. Σιάτλ: University of Washington Press, σ. 177-192.

Brandes, S. 1981. "Like Wounded Stags: Male Sexual Ideology in an Andalusian Town", στο Ortner και Whitehead 1981: 216-239.

Brennan, Teresa. 1992. *The Interpretation of the Flesh: Freud and Femininity*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Bridenthal, Renate, Atina Grossman και Marion Kaplan (επιμ.). 1984. *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Bridges, Khiara M. 2008. "Pregnancy, Medicaid, State Regulation and the Production of Unruly Bodies", *Northwestern Journal of Law and Social Policy* 3.

Brod, H. (επιμ.). 1987. *The Making of Masculinities: The New Men's Studies*. Βοστόνη: Allen and Unwin.

Bronfen, Elisabeth. 1992. *Over Her Dead Body: Death, Femininity, and the Aesthetic*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Brown, Laura S. 1995. "Not Outside the Range: One Feminist Perspective on Psychic Trauma", στο *Trauma: Explorations in Memory*, Cathy Caruth (επιμ.). Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Brumberg, Joan Jacobs. 1988. *Fasting Girls: The History of Anorexia Nervosa*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.

Bruno, Giuliana. 1992. "Spectatorial Embodiments: Anatomies of the Visible and the Female Bodyscape", *Camera Obscura* 28, 239-261.

Bryld, Mette και Nina Lykke. 2000. *Cosmodolphins: Feminist Cultural Studies of Technology, Animals and the Sacred*. Λονδίνο: Zed Books.

Bush, Patricia, Deanna Trakas, Emilio Sanz, Rolf Wirsing, Tuula Vaskilampi και Alan Prout (επιμ.). 1996. *Children, Medicines, and Culture*. Νέα Υόρκη: Haworth Press.

Butler, Judith. 2009 [1990]. *Αναταραχή φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια Βενετία

Καντσά, επίμετρο Αθηνά Αθανασίου, επιμέλεια κειμένου Χριστίνα Σπυροπούλου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009. [*Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Νέα Υόρκη: Routledge.]

---. 2008 [1993]. *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Εκκρεμές, 2008. [*Bodies That Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. Νέα Υόρκη: Routledge.]

---. 2009 [1997]. *Η ψυχική ζωή της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Πλέθρον. [*The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Στάνφορντ: Stanford University Press.]

---. 1999. "Performativity's Social Magic," στο *Bourdieu: A Critical Reader*, επιμ. Richard Shusterman, Blackwell, σελ. 113-128.

---. 2004. *Undoing Gender*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 2008 [2004]. *Ενάλωτη ζωή: Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης και Κώστας Αθανασίου, εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος.

Cahn, S. K. 1994. *Coming On Strong: Gender and Sexuality in 20th century Women's Sports*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

Caillois, Roger. 1984. "Mimicry and Legendary Psychasthenia", *October* 31(χειμώνας): 17-32.

Campbell, John. 1964. *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

Canguilhem, Georges. 1998. "La monstruosité et le monstrueux", στο *La Connaissance de la Vie*. Παρίσι: Vrin.

Caruth, Cathy (επιμ.). 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Caruth, Cathy και Thomas Keenan. 1995. “The AIDS Crisis Is Not Over: A Conversation with Gregg Bordowitz, Douglas Crimp, και Laura Pinsky”, στο *Trauma: Explorations in Memory*, Cathy Caruth (επιμ.). Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.

Cayleff, Susan E. 1989. “The Politics of a Disease: Contemporary Analysis of the AIDS Epidemic”, *Radical History Review* 45, 172-180.

Chernin, Kim. 1981. *The Obsession: Reflections on the Tyranny of Slenderness*. Νέα Υόρκη: Harper & Row.

---. 1983. *Womansize: The Tyranny of Slenderness*. Λονδίνο: Womenæ Press.

Chisholm, Dianne. 1994. “Irigaray’s Hysteria”, στο *Engaging with Irigaray*, Carolyn Burke, Naomi Schor, και Margaret Whitford, (επιμ.). Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Christiancë, Yvette. 2003. “Passing Away: The Unspeakable (Losses) of Postapartheid South Africa”, στο *Loss*, David L. Eng και David Kazanjian (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Cixous, Hélène. 1973. *Portrait du Soleil*. Παρίσι: Denoël.

---. 1983. «Portrait of Dora», μτφρ. Sarah Burd, *Diacritics* (άνοιξη 1983), 13(1): 2-32.

Cixous, Hélène και Catherine Clément. 1975. *The Newly Born Woman*. μτφρ. Betsy Wing. Μινεάπολις: University of Minnesota Press.

Clarke, Adele E. 1998. *Disciplining Reproduction: Modernity, American Life Sciences, and "The Problems of Sex"*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Classen, Constance. 1997. "Engendering Perception: Gender Ideologies and Sensory Hierarchies in Western History", *Body and Society* 3: 1-20.

Clough, Patricia Ticineto. 2004. "Future Matters: Technoscience, Global Politics, and Cultural Criticism", *Social Text* 80 (τ. 22, αρ. 3), σ. 1-23.

Colebrook, Claire. 2000. "Incorporeality: The ghostly body of metaphysics", *Body and Society* 6(2): 25-44.

Collier, Stephen Aihwa Ong. 2003. "Oikos/Anthropos: Rationality, Technology, Infrastructure", *Current Anthropology* 44(3):421-426.

Comaroff, Jean. 1982. "Medicine: Symbol and ideology", στο *The Problem of Medical Knowledge: Examining the Social Construction of Medicine*, επιμ. Peter Wright και Andrew Treacher, σ. 49-68. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.

---. 1985. *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a South African People*. Σικάγο: University of Chicago Press.

---. 1993. "The Diseased Heart of Africa: Medicine, Colonialism, and the Black Body", στο *Knowledge, Power & Practice: The Anthropology of Medicine and Everyday Life*, Shirley Lindenbaum & Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2007. "Beyond Bare Life: AIDS, (Bio)Politics, and the Neoliberal Order", *Public Culture*, τ. 19, αρ. 1, σ. 197-219.

Connell, Robert. 1996. *Masculinities*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2000. *The Men and the Boys*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Cooper, Melinda. 2008. *Life as Surplus: Biotechnology and Capitalism in the Neoliberal Era*. Ουάσινγκτον: University of Washington Press.

Corea, Gena. 1992. *The Invisible Epidemic: The Story of Women and AIDS*. Νέα Υόρκη: Harper Collins.

Crapanzano, Victor. 1973. *The Hamadsha: A Study in Moroccan Ethnopsychiatry*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Crary, Jonathan. 1992. *Techniques of the Observer: On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*. Κέιμπριτζ: MIT Press.

Crawford, Robert. 1985. "A Cultural Account of Health: Self Control, Release, and the Social Body", στο *Issues in the Political Economy of Health Care*, J. McKinlay (επιμ.). Λονδίνο: Tavistock.

Crimp, Douglas (επιμ.). 1988. *AIDS: Cultural Analysis, Cultural Activism*. Κέιμπριτζ: MIT Press.

---. 1989. "Mourning and Militancy", *October* 52 (χειμώνας): 3-18.

Crimp, Douglas και Adam Rolston. 1990. *AIDS DemoGraphics*. Σιάτλ: Bay Press.

Csordas, Thomas (επιμ.). 1990. *Embodiment and Experience: The Existential Ground of Culture and Self*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Cvetkovich, Ann. 2003. "Legacies of Trauma, Legacies of Activism: ACT UP's Lesbians", στο *Loss*, David L. Eng και David Kazanjian (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2004. *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham: Duke University Press.

Daly, Mary. 1979. *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Λονδίνο: The Women's Press.

Danforth, Loring. 1989. *Firewalking and Religious Healing: The Anastenaria of Greece and the American Firewalking Movement*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1992. «Η Ρύθμιση των Συγκρούσεων μέσα από το Τραγούδι στην Τελετουργική Θεραπευτική», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.). Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Das, Veena. 1987. "The Anthropology of Violence and the Speech of Victims", *Anthropology Today* 3, no 4, 11-13.

---. 1990. "Our Work to Cry, Your Work to Listen", στο *Mirror of Violence: Communities, Riots and Survivors in South Asia*, Veena Das, (επιμ.). Δελχί: Oxford University Press.

---. 1992. "Moral Orientations to Suffering: Legitimation, Power, and Healing", στο *Health and Social Change in International Perspective*, Lincoln C. Chen, Arthur Kleinman, και Norma C. Ware, (επιμ.). Κέμπριτζ: Harvard Series on Population and International Health.

---. 1995. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Δελχί: Oxford University Press.

---. 1996. "Language and Body in the Construction of Pain", *Daedalus* 125(1), 67-93.

---. 1997. "Language and Body: Transactions in the Construction of Pain", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Das Veena, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). 2001. *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Davis, Kathy. 1991. "Remaking the She-Devil: A Critical Look at Feminist Approaches to Beauty", *Hypatia* 6 (2): 21-43.

---. 2003. "A Dubious Equality: Men, Women and Cosmetic Surgery", *Body and Society* 8(1): 49-66.

Dawson, Graham. 1994. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and Imagining of Masculinities*. Λονδίνο: Routledge.

Delaney, Carol. 1986. "The meaning of paternity and the virgin birth debate", *Man* 21 (3): 494-513.

---. 1991. *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*. Berkeley: University of California Press.

Delphy, Christine. 1991. "Penser le genre: Quels problèmes?", στο Marie-Claude Hurtig, Michèle Kail και Hélène Rouch (επιμ.), *Sexe et genre: de la hiérarchie entre les sexes*, Παρίσι: CNRS, σ. 89-101.

Delvecchio-Good, Mary-Jo, Paul Brodwin, Byron Good και Arthur Kleinman (επιμ.). 1992. *Pain as Human Experience: An Anthropological Experience*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Dery, Mark. 1996. *Escape Velocity: Cyberculture at the End of the Century*. Λονδίνο: Hodder and Soughton.

Desjarlais, Robert, et al (επιμ.). 1995. *World Mental Health: Problems and Priorities in Low-Income Countries*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Doane, Mary Ann. 1982. “Technophilia: Technology, representation and the feminine”, στο *Coming to Terms*, επιμ. Elizabeth Weed. Νέα Υόρκη: Routledge.

Doane, W. (επιμ.). 1976. *Sexisms Satirized: Quotations from the Biological Literature*. Cartoons, B. K. Abbott. Ουάσιγκτον, D.C.: Pocketbook Profiles/Society for Developmental Biology.

Donnison, Jean. 1977. *Midwives and Medical Men: A History of Interprofessional Rivalries and Women's Rights*. Νέα Υόρκη: Schocken, Λονδίνο: Heinemann.

Douglas, Mary. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul.

---. 1973. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. Λονδίνο: Penguin Books.

Douglass, Carrie B. (επιμ.). 2005. *Barren States: The Population “Implosion” in Europe*. Οξφόρδη: Berg.

Κώστας Δουζίνας, *Το Τέλος των ανθρώπινων δικαιωμάτων*. Αθήνα: Παπαζήση, 2006.

Δραγώνα, Θάλεια και Δέσποινα Ναζίρη. 1995. *Οδεύοντας προς την Πατρίδα: Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*. Αθήνα: Εξάντας.

Dreger, Alice Domurat. 1995. "Doubtful Sex: The Fate of the Hermaphrodite in Victorian Medicine", *Victorian Studies* 38 (3): 335-369.

Driessen, Henk. 1983. "Male sociability and rituals of masculinity in rural Andalusia", *Anthropological Quarterly* 56: 116-24.

---. 1992. "Drinking on masculinity: alcohol and gender in Andalusia", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 71-79.

Dubisch, Jill (επιμ.). 1983. "Greek Women: Sacred or Profane", *Journal of Modern Greek Studies* 1(1), 185-202.

---. 1986α. *Gender and Power in Rural Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1986β. "Culture enters through the kitchen: Women, food and social boundaries in rural Greece", στο Jill Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 2000 [1995]. *Το θρησκευτικό προσκήνιο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

du Boulay, Juliet. 1974. *Portrait of a Greek Mountain Village*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

---. 1984. "The Blood: Symbolic Relationships between Descent, Marriage, Incest Prohibitions and Spiritual Kinship in Greece", *Man* 19: 533-56.

Duden, Barbara. 1989. *A Guide to Body History*. Wolfenbottel: Tandem.

---. 1991. *The Woman beneath the Skin: A Doctor's Patients in Eighteenth Century Germany*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

---. 1993. *Disembodying Women: Perspectives on Pregnancy and the Unborn*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

---. 2001. "A Historian's 'Biology': On the Traces of the Body in a Technological World", *historein: A Review of the Past and Other Stories* 3: 89-102.

---. 2006. «Η ψευδαίσθηση ότι στα ιατρικά κείμενα βλέπουμε το σώμα του ασθενή», *Σύγχρονα Θέματα* 93 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 23-29.

Dutton, Kenneth. 1995. *The Perfectible Body: The Western Ideal of Physical Development*. Λονδίνο: Cassell.

Edwards, Jeanette, Sara Franklin, Eric Hirsch, Frances Price, και Marilyn Strathern. 1993. *Technologies of Procreation: Kinship in the Age of Assisted Conception*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.

Ehrenreich, Barbara και Deirdre English. ---. 1973α. *Complaints and Disorders: The Sexual Politics of Sickness*. Old Westbury, N.Y.: Feminist Press.

---. 1973β. *Witches, Nurses and Midwives: A History of Women Healers*. Νέα Υόρκη: Feminist Press.

---. 1979. *For Her Own Good: 150 Years of the Expert's Advice to Women*. Λονδίνο: Pluto Press.

Elias, Norbert. 1978. *The Civilizing Process. Volume 1: The History of Manners*. Οξφόρδη: Blackwell.

---. 2005. "Civilization and psychosomatics", στο *The Body: A Reader*, επιμ. Mariam Fraser και Monica Greco. Νέα Υόρκη: Routledge, σ. 96-99.

Elliot, Beth. 1991. "Does Lesbian Sex Transmit AIDS? GET REAL!", *Off Our Backs* 21 (10) (Νοέμβριος).

Elson, Jean. 2003. "Hormonal hierarchy: Hysterectomy and stratified stigma", *Gender and Society* 17: 750-770.

Enarson, Elaine. 2000. "'We will make meaning out of this': Women's cultural responses to the Red River Valley flood", *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 18(1):39-62.

Eng, David L. και David Kazanjian (επιμ.). 2003. *Loss*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Epstein, Steven. 1996. *Impure Science: Aids, Activism, and the Politics of Knowledge*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Epstein, Steven. 2004. "Bodily Differences and Collective Identities: The Politics of Gender and Race in Biomedical Research in the United States", *Body and Society* 10(2-3): 183-203.

Epstein, J. και K. Straub (επιμ.). 1991. *Bodyguards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*, Νέα Υόρκη: Routledge.

Eubanks, Virginia. 1996. "Zones of dither: Writing the postmodern body", *Body and Society* 2(3):73-88.

Ewald, Françoise. 1986. *L' état providence*. Παρίσι: Grasset.

Farmer, Paul. 1995. "Culture, Poverty, and the Dynamics of HIV Transmission in Rural Haiti", στο *Culture and Sexual Risk: Anthropological Perspectives on AIDS*, Han ten Brummelhuis and Gilbert Herdt, (επιμ.). Νέα Υόρκη: Gordon and Breach.

---. 1997. "On Suffering and Structural Violence: A View from Below", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Farmer, Paul, Margaret Connors και Jamie Simmons (επιμ.). 1996. *Women, Poverty, and AIDS: Sex, Drugs, and Structural Violence*. Μονρόε: Common Courage Press.

Fassin, Didier. 2001. "The biopolitics of otherness". *Anthropology Today* 17(1), 3-7.

---. 2005. "The truth from the body: Medical certificates as ultimate evidence for asylum seekers", *American Anthropologist*, 107 (4): 597-608.

---. 2007α. *When Bodies Remember: Experiences and Politics of AIDS in South Africa*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2007β. "Humanitarianism as a politics of life", *Public Culture* 19(3): 499-520.

Fassin, Didier και Paula Vasquez. 2005. "Humanitarian exception as the rule: The political theology of the 1999 *Tragedia* in Venezuela", *American Ethnologist* 32 (3): 389-405.

Fassin, Didier και Estelle d'Halluin. 2007. "Critical evidence: The politics of trauma in French asylum policies", *Ethos* 35 (3): 300-329.

Fausto-Sterling, Anne. 1985. *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 2000α. *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 2000β. “Gender, Race, and Nation: The Comparative Anatomy of ‘Hottentot’ Women in Europe, 1815-1817”, στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

---. 2004. «Αντιμαχόμενοι δυισμοί: Άνδρας ή γυναίκα;», *Σύγχρονα Θέματα* 85: 31-33 (αφιέρωμα στον αθλητισμό, επιμ. Α. Αστρινάκης, Δ. Μακρυγιώτη).

Featherstone, Mike. 1992. “Post-Modernism and the Aestheticization of Everyday Life”, στο Lash, Scott και Friedman, Jonathan. Οξφόρδη: Basil Blackwell.

---. 1995. “Post-bodies, aging and virtual reality”, στο M. Featherstone και A. Wernick (επιμ.), *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Feldman, Allen. 2004. “Memory theaters, virtual witnessing, and the trauma-aesthetic”, *Biography* 27(1): 163-202.

Felman, Shoshana. 1975. “Women and Madness: The Critical Phallacy”, *Diacritics* (χειμώνας 1975), 5 (4), 2-10.

Fischer, Michael M.J. 2003. *Emergent Forms of Life and the Anthropological Voice*. Duke University Press.

Flanagan, Mary και Austin Both (επιμ.). 2002. *Reload: Rethinking Women + Cuberculture*. Κέμπριτζ: MIT Press.

Foucault, Michel. 1973α. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, μτφρ. A. M. Sheridan. Λονδίνο: Tavistock Publications.

---. 1973β. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Νέα Υόρκη: Vintage.

---. 1980. Εισαγωγή στο *Herculine Barbin: Being the Recently Discovered Memoirs of a Nineteenth-Century French Hermaphrodite*. Νέα Υόρκη: Pantheon.

---. 1982 [1978]. *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, τόμος I*, μτφρ. Γκ. Ροζάκη. Αθήνα: Ράππα.

---. 1989 [1976]. *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη. Αθήνα: Ράππα.

---. 1994. «Η ενσωμάτωση του νοσοκομείου στη σύγχρονη τεχνολογία», στο *Πειθαρχία και Γνώση*, επιμ. Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης, Τοπικά Α. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Επιστημών του Ανθρώπου, σ. 75-84.

---. 2003. *Society must be defended*, μτφρ. David Macey. Λονδίνο: Penguin.

Franklin, Sarah. 1992. “Fetal Fascinations: New Dimensions to the Medical-Scientific Construction of Fetal Personhood”, στο *Off-Centre: Feminism and Cultural Studies*, Sarah Franklin, Celia Lury, Jackie Stacey (επιμ.). Νέα Υόρκη: Harper-Collins.

---. 1995α. “Postmodern Procreation: A Cultural Account of Assisted Reproduction”, στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1995β. “Science as Culture, Cultures of Science”, *Annual Review of Anthropology* 24: 163-184.

---. 1997. *Embodied Progress: A Cultural Account of Assisted Conception*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Franklin, Sarah και Maureen McNeil. 1988. “Reproductive Futures: Recent Literature and Current Feminist Debates on Reproductive Technologies”, *Feminist Studies*, 14(3), 545-60.

Franklin, Sarah και Helena Ragoné (επιμ.). 1998. *Reproducing Reproduction: Kinship, Power, and Technological Innovation*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Fraser, Mariam και Monica Greco (eds.). 2005. *The Body: A Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Freud, Sigmund. 1955. “Mourning and Melancholia”, στο *The Standard Edition of the Complete Psychoanalytic Works of Sigmund Freud*, vol. 14, μεταφρ. και επιμ. James Strachey. Λονδίνο: Hogarth Press.

---. 1997. *Dora: An Analysis of a Case of Hysteria*. Νέα Υόρκη: Touchstone Books, Simon & Schuster.

Freund, Peter. 1982. *The Civilized Body: Social Domination, Control and Health*. Φιλαδέλφεια: Temple University Press.

Frykman, Jonas. 1996. «Εν Κινήσει: Η Μάχη για το Σώμα στη Σουηδία, τη Δεκαετία του '30», στο *Παλιννόστηση Αισθήσεων: Αντίληψη και Μνήμη ως Υλική Κουλτούρα στη Σύγχρονη Εποχή*, επιμ. Νάντια Σερεμετάκη, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Furth, Charlotte. 1999. *A Flourishing Yin: Gender in China's Medical History, 960-1665*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Fuss, Diana. 1989. *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Fynsk, Christopher. 2000. *Infant Figures: The Death of the “Infans” and Other Scenes of Origin*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Garber, Marjorie. 1992. *Vested Interests: Cross-Dressing and Cultural Anxiety*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Gatens, Moira. 1991. *Feminism and Philosophy: Perspectives on Difference and Equality*. Κέιμπριτζ: Polity Press.

Gautier, Arlette. 1999. «Τα Αναπαραγωγικά Δικαιώματα», στο *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη* (πρακτικά συνεδρίου). Αθήνα: Νεφέλη.

Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). 1992α. *Alcohol, Gender and Culture*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1992β. “Introduction: alcohol commensality, identity transformations and transcendence”, στο *Alcohol, Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1992γ. “Exclusion and Unity, retsina and sweet wine: commensality and gender in a Greek agrotown”, στο Dimitra Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, σελ. 108-136. Νέα Υόρκη: Routledge.

Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα. 2003. «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του ‘Άλλου’: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, επιμ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 15-110.

Georges, Eugenia. 1996. "Abortion Policy and Practice in Greece". *Soc. Sci. Med.* 42(4), 509-519.

---. 2008. *Bodies of Knowledge: The Medicalization of Reproduction in Greece*. Νάσβιλ: Vanderbilt University Press.

Γιαννακόπουλος, Κώστας. 1997. «Η Ανδρική Ταυτότητα και το Γήπεδο», *Το Βήμα*, 2 Φεβρουαρίου.

---. 1998. «Πολιτικές Σεξουαλικότητας και Υγείας την Εποχή του Aids», *Σύγχρονα Θέματα*, 76-86.

---. 2003. «Προλογικό σημείωμα: Θεωρίες για το έμφυλο σώμα», στο Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το Φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*. Αθήνα: Πολύτροπον, σελ. 11-22.

---. 2006. «Ιστορίες σεξουαλικότητας», εισαγωγή στο *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*, επιμ. Κώστας Γιαννακόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Γιαννιτσιώτης, Γιάννης. 2004. «Ο αθλητισμός των 'άλλων'». *Το Βήμα* (1/8/2004), σελ. 45.

Gilbert, Scott (σε συνεργασία με το Biology and Gender Study Group). 2000. "Mainstreaming Feminist Critiques into the Biology Curriculum", στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Gilman, Sander. L. 1985α. *Difference and Pathology: Stereotypes of Sexuality, Race and Madness*. Ίθακα, : Cornell University Press.

---. 1985β. “White bodies, black bodies: toward an iconography of female sexuality in late nineteenth-century art, medicine and literature”, *Critical Inquiry* 12, 204-41.

---. 1991. *The Jew's Body*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1992. “Plague in Germany, 1939/1989: Cultural Images of Race, Space and Disease”, στο *Nationalisms & Sexualities*, Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer, και Patricia Yaeger (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1993. “The Image of the Hysteric”, στο *Hysteria beyond Freud*, Sander L. Gilman et al. (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1999. *Making the Body Beautiful: A Cultural History of Aesthetic Surgery*. Πρίνστον: Princeton University Press.

Ginsburg, Faye. 1989. *Contested Lives: the Abortion Debate in an American Community*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1990. “The ‘World-Made’ Flesh: The Disembodiment of Gender in the Abortion Debate”, στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture*, Faye Ginsburg και Anna Tsing (επιμ.). Βοστόνη: Beacon Press.

Ginsburg, Faye και Rayna Rapp (επιμ.). 1995. *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

González, Jennifer. 1995. “Envisioning Cyborg Bodies”, στο *The Cyborg Handbook*, επιμ. C. Gray. Λονδίνο: Routledge.

Gordon, Linda. 1977. *Woman's Body, Woman's Right: A Social History of Birth Control in America*. Νέα Υόρκη: Penguin.

Gorna, Robin. 1996. *Vamps, Virgins, and Victims: How Can Women Fight AIDS?* Νέα Υόρκη: Cassell.

Gould, Stephen. 1981. *The Mismeasure of Man*. Νέα Υόρκη: W.W. Norton.

Greenhalgh, Susan (επιμ.). 1995. *Situating Fertility: Anthropology and Demographic Inquiry*. Cambridge: Κέμπριτζ: University Press.

---. 2003. "Planned Births, Unplanned Persons: 'Population' in the Making of Chinese Modernity", *American Ethnologist* 30(2): 196-215.

Gromala, Diana. 1996. "Pain and subjectivity in virtual reality", στο L. Hershman Leeson (επιμ.), *Clicking In: Hot Links to a Digital Culture*. Σιάτλ: Bay Press.

Grosz, Elizabeth. 1990α. "The Body of Signification", στο *Abjection, Melancholia and Love: The Work of Julia Kristeva*, John Fletcher και Andrew Benjamin (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1990β. "Inscriptions and body-maps: Representations and the corporeal", στο T. Threadgold και A. Cranny-Francis (επιμ.), *Feminine, Masculine and Representation*. Σίδνεϋ: Allen & Unwin.

---. 1994. *Volatile Bodies: Towards a Corporeal Feminism*. Λονδίνο: Routledge.

Guillaumin, Colette. 1978. "Pratique du pouvoir et idée de nature: L' appropriation des femmes», *Questions Féministes* 2: 5-30.

Gupta, Geeta Rao και Ellen Weiss. 1993. "Women's Lives and Sex: Implications for AIDS Prevention", *Culture, Medicine, and Psychiatry* 17 (4), 399-412.

Hadd, Wendy. 1991. "A Womb with a View: Women as Mothers and the Discourse of the Body", *Berkeley Journal of Sociology* 36, 165-175.

Halberstam, Judith. 1994. "F2M: The Making of Female Sexuality", στο *The Lesbian Postmodern*, L. Doan (επιμ.). Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Hall Lesley. 1999. *Hidden Anxieties: Male Sexuality, 1900-1950*. Κέμπριτζ: Polity Press.

Hammonds, Evelyn M. 1987. "Race, Sex, AIDS: The Construction of 'Other'", *Radical America* 20 (6), 28-37.

Hammonds, Evelyn M. 2006. «Προς μια γενεαλογία της σεξουαλικότητας των μαύρων γυναικών: Η προβληματική της σιωπής», μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*. Επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος. ["Toward a Genealogy of Black Female Sexuality: The Problematic of Silence", στο *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, J. Alexander και C.T. Mohanty (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge (1997)].

Handwerker, Lisa. 2000. "The Hen That Can't Lay an Egg (*Bu Xia Dan de Mu Ji*): Conceptions of Female Infertility in Modern China", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Haraway, Donna. 1976. *Crystals, Fabrics, and Fields: Metaphors of Organicism in 20th Century Developmental Biology*. New Haven: Yale University Press.

---. 1979. "The Biological Enterprise: Sex, Mind, and Profit from Human Engineering to Sociobiology," *Radical History Review*, αρ. 20, (άνοιξη/καλοκαίρι 1979): 206-37.

---. 1984. "A Cyborg Manifesto", στο *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature* (1991). Λονδίνο: Free Association Books.

---. 1985. "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980's", *Socialist Review* 80: 65-107.

---. 1990. *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1991α. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Λονδίνο: Free Association Books.

---. 1991β. "The Biopolitics of Postmodern Bodies", στο *Simians, Cyborgs, and Women: the Reinvention of Nature*, σελ. 203-30. Λονδίνο: Free Association Books.

---. 1992. "The Promise of Monsters: A Regenerative Politics for Inappropriate/d Others", στο *Cultural Studies*, Lawrence Grossberg, Cary Nelson, Paula Treichler (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 2006. «Ecce Homo, Ain't (Ar'n't) I a Woman, και ανίδιες/ανιδιοποιημένες άλλες: Ο άνθρωπος σε μετα-ανθρωπιστικό τοπίο», στο Αθανασίου 2006 (σελ. 426-427, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου).

Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ίθακα: Cornell University Press.

---. 1987. *Feminism and Methodology*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

---. 1991. *Whose Science? Whose Knowledge?: Thinking From Women's Lives*. Ίθακα: Cornell University Press.

Harrington, Anne. 1997. "Unmasking Suffering's Masks: Reflections on Old and New Memories of Nazi Medicine", στο *Social Suffering*, Arthur Kleinman, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Hartouni, Valerie. 1991. "Containing Women: Reproductive Discourse in the 1980s", στο *Technoculture*, Constance Penley, Andrew Ross (επιμ.). Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

---. 1997. *Cultural Conceptions: On Reproductive Technologies and the Remakings of Life*. Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

Hastrup, Kirsten. 1993. "Hunger and the Hardness of Facts", *Man* 28, 727-39.

Haviland, T. N. και Parish, L. C. 1970. "A Brief Account of the Use of Wax Models in the Study of Medicine", *Journal of the History of Medicine* 25: 52-75.

Herd, Gilbert (επιμ.). 1994. *Third Sex, Third Gender*. Νέα Υόρκη: Zone Books.

Herzfeld, Michael. 1985. *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1986. "Within and Without: The Category of 'Female' in the Ethnography of Modern Greece", στο Dubisch 1986.

Hewlett, Barry. 1991. *Intimate Fathers: The Nature and Context of Aka Pygmy Paternal Infant Care*. Αν Άρμπορ: University of Michigan Press.

Horn, David G. 1994. *Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity*. Πρίνστον: Princeton University Press.

---. 1995. "This Norm Which Is Not One: Reading the Female Body in Lombroso's Anthropology", στο *Deviant Bodies*, Jennifer Terry και Jacqueline Urla (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Horowitz, M. C. 1976. "Aristotle and Woman", *Journal of the History of Biology* 9:183-213.

Inda, Jonathan Xavier. 2005. *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Μασσαχουσέτη: Blackwell Publishing.

Inhorn, Marcia. 1994. *The Quest for Conception: Gender, Infertility, and Egyptian Medical Traditions*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

---. 1996. *Infertility and Patriarchy: The Cultural Politics of Gender and Family Life in Egypt*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Irigaray, Luce. 1974. "La Mystérique", στο *Speculum of the Other Woman*, μετάφραση Gillian C. Gill. Ίθακα: Cornell University Press (1989).

---. 1985. *This Sex that is not One*. Ίθακα: Cornell University Press.

---. 1989. "Is the Subject of Science Sexed?", στο *Feminism and Science*, Nancy Tuna (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Jacobus, Mary, Evelyn Fox-Keller και Sally Shuttleworth (επιμ.). 1989. *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Jaimes Guerrero, Marie Anna. 1997. "Civil rights versus sovereignty: Native American women in life and land struggles", στο *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, M. Jacqui Alexander και Chandra Talpade Mohanty (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 101-121.

Jordanova, Ludmilla. 1980. "Natural Facts: An Historical Perspective on Science and Sexuality", στο MacCormack και Strathern 1980: 42-69.

--- (επιμ.). 1986. *Languages of Nature: Critical Essays on Science and Literature*. Λονδίνο: Free Association Books.

---. 1989. *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.

---. 1999. *Nature Displayed: Gender, Science and Medicine 1760-1820*. Λονδίνο: Longman.

Kampriani, Eirini. 2009. "Between religious philanthropy and individualised medicine: Situating inherited breast cancer risk in Greece", *Anthropology & Medicine* 16 (2): 165 – 178 (ειδικό τεύχος "Biomedical Technology and Health Inequities in the Global North and South").

Kanneh, Kadiatu. 1992. "Feminism and the Colonial Body", στο *The Post-Colonial Studies Reader*, Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

Kantsa, Venetia. 2000. *Daughters Who Do Not Speak, Mothers Who Do Not Listen: Erotic Relationships Among Women in Contemporary Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο: London School of Economics and Political Science, University of London.

Καντσά, Βενετία. 2003. «Ιστορίες διαφοράς», επίμετρο στην ελληνική έκδοση του μυθιστορήματος *Το πηγάδι της μοναξιάς*, της Ράνκλιφ Χολ, μτφρ. Νίκη Σταυρίδη. Αθήνα: Κουκίδα, σελ. 595-606.

---. 2006. «Οικογενειακές υποθέσεις: Μητρότητα και ομόφυλες ερωτικές σχέσεις», στο *Περπέτειες της Ετερότητας: Η Παραγωγή της Πολιτισμικής Διαφοράς στη Σημερινή Ελλάδα*, επιμ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 355-381.

Kapsalis, Terri. 1997. *Public Privates: Performing Gynecology from both Ends of the Speculum*. Durham: Duke University Press.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. 1998. «Το Δρομοκαΐτιο Φρενοκομείο: 1887-1903. Όψεις της Εγκατάστασης ενός Ιδρυματικού Θεσμού», *Μνήμων*, 20, 45-66.

Kaufert, Patricia A. 1998. "Women, Resistance, and the Breast Cancer Movement," στο *Pragmatic Women and Body Politics*, επιμ. Margaret Lock και Patricia A. Kaufert. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 287-308.

Kaw, Eugenia. 1993. "Medicalization of Racial Features: Asian American Women and Cosmetic Surgery", *Medical Anthropological Quarterly* 7 (1): 74-89.

Keller, Evelyn Fox. 1985. *Reflections on Gender and Science*. Νιού Χέιβεν University Press.

---. 1992. *Secrets of Life: Essays on Language, Gender and Science*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1995. *Refiguring Life: Metaphors of Twentieth Century Biology*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

Kelly, Mark. 2004. "Racism, nationalism and biopolitics: Foucault's *Society Must Be Defended*, 2003", *Contretemps* 4:58-70.

Kim, Taeyon. 2003. "Neo-Confucian Body Techniques: Women's Bodies in Korea's Consumer Society", *Body and Society* 9(2): 97-113.

Kleinman, Arthur. 1980. *Patients and Healers in the Context of Culture: An Exploration of the Borderland between Anthropology, Medicine and Psychiatry*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1982. "Neurasthenia and Depression: A Study of Somatization and Culture in China", *Culture, Medicine, and Psychiatry* 6: 117-190.

---. 1986. *Social Origins of Distress and Disease: Depression and Neurasthenia in Modern China*. Νιού Χέιβεν: Yale University Press.

---. 1988. *Rethinking Psychiatry: From Cultural Category to Personal Experience*. Νέα Υόρκη: The Free Press.

---. 1991. "Suffering and Its Professional Transformation: Toward an Ethnography of Interpersonal Experience", *Culture, Medicine and Psychiatry* 15(3): 275-301.

Kleinman, Arthur, Veena Das, και Margaret Lock (επιμ.). 1997. *Social Suffering*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Kleinman, Arthur και Robert Desjarlais. 1996. "Violence, Culture and the Politics of Trauma", στο *Writing at the Margin: Discourse between Anthropology and Medicine*, Kleinman (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Kleinman, Arthur και Joan Kleinman. 1996. "The Appeal of Experience; the Dismay of Images: Cultural Appropriations of Suffering in Our Times", *Daedalus* 125, αρ. 1, 1-23.

Klesse, Christian. 2000. "Modern primitivism: Non-mainstream body modification and racialized representation", στο M. Featherstone (επιμ.), *Body Modification*. Λονδίνο: Sage.

Ko, Dorothy. 2005. *Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Κονδύλη, Μαριάννα και Αγγέλικα Ψαρρά. 1986. «Γεννάτε ... γιατί χανόμαστε», *Δίνη*, φεμινιστικό περιοδικό 1.

Krause, Elizabeth. 2001. “‘Empty cradles’ and the quiet revolution: Demographic discourse and cultural struggles of gender, race and class in Italy”. *Cultural Anthropology* 16 (4): 576-611.

Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*, μετάφραση L.S. Roudiez. Νέα Υόρκη: Columbia University Press. [Πρωτότυπη δημοσίευση *Pouvoirs de l'horreur; essai sur l'abjection* (1980).]

Kristeva, Julia. 1996 [1993]. *Οι Νέες Απρώστιες της Ψυχής*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Lancaster, Roger. 1983. “What AIDS is doing to us”, *Christopher Street* 7 (3): 48-52.

---. 1999. “‘That we should all turn queer?’: Homosexual stigma in the making of manhood and the breaking of a revolution in Nicaragua”, στο *Culture, Society and Sexuality: A Reader*, R. Parker και P. Aggleton (επιμ.). Λονδίνο: UCL Press.

Lange, Lynda. 1983. “Woman is not a rational animal: On Aristotle’s biology of reproduction”, στο *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*, Sandra Harding και Merrill Hintikka (επιμ.). Dordrecht, Ολλανδία: D. Reidel.

Laqueur, Thomas. 1987. “Orgasm, generation, and the politics of reproductive biology”, στο *The Making of the Modern Body*, επιμ. C. Gallagher και T. Laqueur. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2003. *Κατασκευάζοντας το Φύλο: Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, πρόλογος Κ. Γιαννακόπουλος,

Αθήνα: Πολύτροπον. [1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη: Harvard University Press.

Lay, Mary και Helen Longino (επιμ.). 2000. *Writing and Speaking the Body: Feminist and Rhetorical Studies of Reproductive Sciences and Technologies*. Μάντισον: University of Wisconsin Press.

Lester, Rebecca J. 1997. "The (Dis)embodied Self in Anorexia Nervosa." *Social Science & Medicine* 44(4), σ. 479-89.

Lévi-Strauss, Claude. 1979 [1963]. "The Sorcerer and His Magic", στο *Structural Anthropology*, 167-85. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Lewin, Ellen. 1993. *Lesbian Mothers: Accounts of Gender in American Culture*. Ίθακα: Cornell University Press.

---. 1995. "On the Outside Looking In: The Politics of Lesbian Motherhood" στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: California University Press.

Lock, Margaret. 1993α. *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1993β. "The Politics of Mid-Life and Menopause: Ideologies for the Second Sex in North America and Japan," στο Shirley Lindenbaum και Margaret Lock (επιμ.), *Knowledge, Power, and Practice: The Anthropology of Medicine and Everyday Life*, σ. 330-363. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Lock, Margaret και Patricia A. Kaufert (επιμ.). 1998. *Pragmatic Women and Body Politics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.

Loizos, Peter και Evthymios Papataxiarchis. 1991. "Gender, Sexuality, and the Person in Greek Culture," στο *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Loizos και Papataxiarchis (επιμ.). Πρίνστον: Princeton University Press.

Lombroso, Cesare. 1896. "The savage origin of tattooing", *Popular Science Monthly* (Απρίλιος 1896): 793-803.

Lorde, Audre. 1980. *The Cancer Journals*. Σαν Φρανσίσκο: Spinsters Ink.

---. 1988. *A Burst of Light*. Ίθακα: Firebrand Books.

MacCormack, C. P. 1980. "Nature, Culture and Gender: A Critique", στο *Nature, Culture and Gender*, C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.). Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

MacCormack, C. P. και Marilyn Strathern (επιμ.). 1980. *Nature, Culture and Gender*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Μακρυγιάννη, Δήμητρα. 1997. «Εισαγωγή», *Παιδική Ηλικία*, επιμ. Δ. Μακρυγιάννη. Αθήνα: Νήσος.

---. (επιμ.). 2004. *Τα Όρια του Σώματος: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Νήσος.

---. 2006. «Τατουάζ και πέρσινγκ: Πρακτικές διεκδίκησης του σώματος και συγκρότησης νέων μορφών υποκειμενικότητας», *Σύγχρονα Θέματα* 93 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 30-38.

Makris, Gerasimos. 2000. *Changing Masters: Spirit Possession and Identity Construction among Descendants of Slaves and Other Subordinates in the Sudan*. Έβανστον: Northwestern University Press.

Malkki, Liisa. 1995. *Purity and Exile: Violence, Memory and National Cosmology Among Hutu Refugees in Tanzania*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Manderson, Lenore. 1996. *Sickness and the State: Health and Illness in Colonial Malaya*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

---. 1997. "Colonial Desires", *Journal of the History of Sexuality* 7.

Mangan, J. A. 1981. *Athleticism in the Victorian and Edwardian Public Schools*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Mann, Jonathan M. 1999. *Health and Human Rights: A Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Marshall, Barbara και Stephen Katz. 2002. "Forever functional: Sexual fitness and the ageing male body", *Body and Society* 8 (4):43-70.

Martin, Emily. 1987. *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. 2^η έκδοση. Βοστώνη: Beacon Press.

---. 1990. "Science and Women's Bodies: Forms of Anthropological Knowledge", στο Jacobus, Mary (επιμ.), *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*.

---. 1992. "Body Narratives, Body Boundaries", στο *Cultural Studies*, Lawrence Grossberg et al. (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1994α. *Flexible Bodies*. Βοστώνη: Beacon Press.

---. 1994β. "Medical Metaphors of Women's Bodies: Menstruation and Menopause", στο *Women's Health, Politics and Power: Essays on Sex/Gender, Medicine, and Public*

Health, επιμ. E. Fee και N. Krieger, σελ. 213-232. Νέα Υόρκη: Baywood Publishing Company, Inc.

---. 2000. “The Rationality of Mania”, στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 2006. «Το ωάριο και το σπερματοζωάριο: πώς η επιστήμη έπλασε ένα ειδύλλιο βασισμένο στους στερεότυπους ανδρικούς και γυναικείους ρόλους», μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος. [“The Egg and the Sperm: How Science has Constructed a Romance based on Stereotypical Male-Female Roles”, *Signs* 16 (31), 485-501 (1991)].

Mascia-Lees, Francis και Sharpe Patricia. 1992. “The marked and the un(re)marked: Tattoo and gender in theory and narrative”, στο Francis Mascia-Lees και Patricia Sharpe (επιμ.), *Tattoo, Torture, Mutilation, and Adornment: The Denaturalization of the Body in Culture and Text*. Νέα Υόρκη: State University of New York Press.

Mathieu, Nicole-Claude. 1978. “Man-culture and Woman-nature?”, *Women's Studies* 1: 55-65.

---. 1989. *L'anatomie politique: Catégorisations et idéologies du sexe*. Παρίσι: Editions Côté-Femmes.

---. 1991 [1989]. “Identité sexuelle/sexuée/de sexe? Trois modes de conceptualisation du rapport entre sexe et genre” στο Nicole-Claude Mathieu, *L' Anatomie Politique: Catégorisations et idéologies du sexe*. Παρίσι: Côté-femmes.

Matthews, Jill Julius. 1987. “Building the Body Beautiful: The Femininity of Modernity”, *Australian Feminist Studies* 5: 17-34.

Mauss, Marcel. 1973 [1950]. "Techniques of the Body," *Economy and Society* 2(1), 70-85.

---. 2004 [1950]. *Κοινωνιολογία και Ανθρωπολογία*. Μτφρ., επιμ. Θόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.

Mbembe, Achille. 2001. *On the Postcolony*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2003. "Necropolitics", *Public Culture* 15: 11-40.

McClintock, Anne. 1995. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Conquest*. Νέα Υόρκη: Routledge.

McLaren, Angus. 1999. "'Perverts': Mannish Women, Effeminate Men and the Sex Doctors", στο *Twentieth Century Sexuality: A History*. Οξφόρδη: Blackwell.

Mead, Margaret. 1939-1949. *The Mountain Arapesh*. 5 τόμοι. Νέα Υόρκη: American Museum of Natural History Anthropological Papers.

Meggitt, Mervyn. 1962. "Growth and decline of agnatic descent groups among the Mae Enga of the New Guinea Highlands", *Ethnology* 1(2): 158-165.

Minow, Martha. 1998. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Βοστώνη: Beacon Press.

Mitchell, Lisa M. και Eugenia Georges. 1997. "Cross Cultural Cyborgs: Greek and Canadian Women's Discourses on Fetal Ultrasound", *Feminist Studies* 23 (2), ειδικό τεύχος: Feminists and Fetuses.

Moore Lisa Jean, και Adele E. Clarke. 1995. "Clitoral Conventions and Transgressions: Graphic Representations in Anatomy Texts, c. 1900-1991", *Feminist Studies* 21.2 (Summer 1995) 255-301.

Morris, Rosalind. 1995. "All Made Up: Performance Theory and the New Anthropology of Sex and Gender", *Annual Review of Anthropology* 24, σ. 567-592.

Morsy, Soheir. 1995. "Deadly reproduction among Egyptian women: Maternal mortality and the medicalization of population control", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

Moscucci, Ornella. 1990. *The Science of Women: Gynecology and Gender in England, 1800-1929*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Naismith, Gayle. 1988. "Tales from the Crypt: Contamination and Quarantine in Todd Haynes's [Safe]", στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science* Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη: New York Press.

Nanda, Serena. 1990. *Neither Man nor Woman: The Hijras of India*. Μπελμόντι: Wadsworth.

Nelkin, Dorothy και M. Susan Lindee. 1995. "The Media-ted Gene: Stories of Gender and Race", στο *Deviant Bodies*, επιμ. J. Terry και J. Urla, σ. 387-402. Μπλούμινγκτον: Indian University Press.

Newman, Karen. 1996. *Fetal Positions: Individualism, Science, Visuality*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Oakley, Ann. 1986. *The Captured Womb: A History of the Medical Care of Pregnant Women*. Νέα Υόρκη: Basil Blackwell.

Olkowski, Dorothea. 1982-83. "Merleau-Ponty's Freudianism: From the body of consciousness to the body of the flesh", *Review of Existential Psychology and Psychiatry* 18(1, 2, 3): 97-118.

Ong, Aihwa. 1987. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Albany: State University of New York Press.

---. 1995. "Making the biopolitical subject: Cambodian immigrants, refugee medicine, and cultural citizenship in California", *Social Science and Medicine* 40(9): 1243-57.

---. 1999. *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.

---. 2000. "Graduated Sovereignty in South-East Asia", *Theory, Culture and Society* 17 (4): 55-75.

Ortner, Sherry B. 1994 [1974]. «Είναι το Θηλυκό για το Αρσενικό ό,τι η Φύση για τον Πολιτισμό;» στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, επιμ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ortner, Sherry H. Whitehead (επιμ.). 1981. *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Oudshoorn, Nelly. 1994. "The birth of sex hormones", στο *Beyond the Natural Body: An Archaeology of Sex Hormones*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Owoh, Kenna. 1995. "Gender and health in Nigerian structural adjustment: Locating room to maneuver", στο *En-gendering Wealth and Well-Being: Empowerment for Global Change*, Rae Lesser Blumberg, Cathy Rakowski, Irene Tinker, Michael Monteon (επιμ.). Boulder: Westview Press.

Pandolfi, Mariella. 1987. "Niveaux et efficacité thérapeutiques dans la recherche sur le terrain", *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 8/9, 17-23.

---. 1991. *Itirenari delle emozioni: Corpo et identità femminile nel Sannio Campano*. Μιλάνο: Franco Angeli.

---. 2003. «'Moral Entrepreneurs', Κινούμενες Κυριαρχίες και Συρματοπλέγματα: Το βιοπολιτικό στα μετακομμουνιστικά Βαλκάνια», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (Ιούνιος 2003), σελ. 19-32.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω. 2002. *Το Φύλο της Δημοκρατίας: Ιδιότητα του Πολίτη και Έμφυλα Υποκείμενα*. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαγαρουφάλη, Ελένη. 2002. *Δώρα Ζωής μετά Θάνατον: Πολιτισμικές Εμπειρίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Papagaroufali, Eleni. 1992. "Uses of alcohol among women: games of resistance, power and pleasure", στο *Alcohol Gender and Culture*, επιμ. Dimitra Gefou-Madianou. Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 48-70.

Papagaroufali, Eleni. 2008. "Of Euro-symbols and Euro-sentiments: The case of town-and school-twinning", *Historein* 8:72-82.

Papataxiarchis, Efthymios. 1991. "Friends of the heart: male commensal solidarity, gender, and kinship in Aegean Greece", στο *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, επι. P. Loizos και E. Papataxiarchis.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 1992. «Εισαγωγή. Από τη Σκοπιά του Φύλου. Ανθρωπολογικές Θεωρήσεις της Σύγχρονης Ελλάδας», στο *Ταυτότητες και Φύλο στη*

Σύγχρονη Ελλάδα, επιμ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.). 1992. *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παραδέλλης, Θεόδωρος. 2002. «Τελετουργικές και θεσμοποιημένες μορφές παρενδυσίας», *Αρχαιολογία* 85, Δεκέμβριος 2002, σελ. 31-36.

Patton, Cindy. 1990. *Inventing AIDS*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1992. "From Nation to Family: Containing "African AIDS", στο Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer και Patricia Yaeger (επιμ.), *Nationalisms & Sexualities*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 2000. "Between Innocence and Safety: Epidemiologic and Popular Constructions of Young People's Need for Safe Sex", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Paxson, Heather. 2004. *Making Modern Mothers: Ethics and Family Planning in Urban Greece*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Πεγκλίδου, Αθηνά. 2007. «Παράδοξες στρατηγικές: Αναζητώντας τη λογική των 'παράλογων' θεραπευτικών δρομολογίων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 :40-44.

Petchesky, Rosalind P. 1984. *Abortion and Woman's Choice: The State, Sexuality, and Reproductive Freedom*. Νέα Υόρκη: Longman.

---. 1987α. "Foetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction", στο *Reproductive Technologies: Gender, Motherhood and Medicine*, επιμ. Michelle Stanworth. Κέιμπριτζ: Cambridge Polity Press.

---. 1987β. “Fetal Images: The Power of Visual Culture in the Politics of Reproduction”, *Feminist Studies* 13, αρ. 2 (καλοκαίρι 1987): 263-92.

Petryna, A., 2005, “Science and citizenship under postsocialism”, στο J. X. Inda (επιμ.), *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics*, 158-177. Οξφόρδη: Blackwell.

Pfeffer, Naomi. 1993. *The Stork and the Syringe: A Political History of Reproductive Medicine*. Κέμπριτζ: Polity Press.

Phelan, Peggy. 1990. “Money Talks”, *TDR* (T125) 34(1): 4-15.

---. 1991. “Money Talks, Again”, *TDR* (T131) 35(3): 131-42.

---. 1995. “Dying Man with a Movie Camera: *Silverlake Life: The View from Here*”, *Gay and Lesbian Quarterly* 2(4): 380.

---. 1997. *Mourning Sex: Performing Public Memories*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Ping, Wang. 2004 [2000]. «Πονώντας για την ομορφιά», μτφρ. Κ. Αθανασίου, στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Τα Όρια του Σώματος*. Αθήνα: Νήσος.

Plant, Sadie. 1996. “On the Matrix: Cyberfeminist simulations”, στο R. Shields (επιμ.), *Cultures of Internet: Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*. Λονδίνο: Sage.

Plaza, Monique. 1981. “Our Damages and Their Compensation: Rape: The Will Not to Know of Michel Foucault”, *Feminist Issues* (Summer), 25-35.

Πλεξουσάκη, Έφη. 2000. “Η Διαχείριση της Ετερότητας: Αφηγήσεις για το Aids” στο *Όρια και Περιθώρια: Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, επιμ. Ρωξάνη Κανταντζόγλου και Μαρίνα Πετρονάτη. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Plexousaki Efi και Kostas Giannakopoulos. 1996. “Le mal purifié: La Manipulation du SIDA en Grèce”, *L’ Homme* 139: 125-135.

Poovey, Mary. 1998. *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Σικάγο: University of Chicago Press.

---. 1989. *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*. Λονδίνο: Virago.

---. 2006 [1989]. «Επεισόδια αδιάκριτου χαρακτήρα: Η ιατρική αγωγή των βικτωριανών γυναικών», μτφρ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος, σελ. 335-360.

Porter, Dorothy. 1999. “The quality of population and family welfare: Human reproduction, eugenics and social policy”, στο *Health, Civilization and the State*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Price, Janet και Margrit Shildrick. 1999. *Feminist Theory and the Body: A Reader*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Pritchard, Evans. 1940. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

Proctor, Robert. 1988. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.

Rabinow, Paul. 1989. *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. Κέιμπριτζ: MIT Press.

---. 2005. "Artificiality and enlightenment: From sociobiology to biosociality", στο J. X. Inda (επιμ.), *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics*, 181-193. Οξφόρδη: Blackwell.

Ragone, Helena. 1994. *Surrogate Motherhood: Conception in the Heart*. Boulder: Westview.

Ram, Kalpana. 2009. "Rural Midwives in South India: The Politics of Bodily Knowledge", στο *Childbirth Across Cultures: Ideas and Practices of Pregnancy, Childbirth and the Postpartum*. Άμστερνταμ: Springer.

Ramphela, Mamphela. 1996. "Political Widowhood in South Africa: The Embodiment of Ambiguity", *Daedalus* 125 no. 1, 99-117.

Rapp, Rayna. 1990. "Constructing Amniocentesis: Maternal and Medical Discourses στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture* F. Ginsburg και A. Tsing (επιμ.). Βοστώνη: Beacon.

---. 1991. "Moral Pioneers: Women, Men, and Fetuses on a Frontier of Reproductive Technology" στο *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era* M. di Leonardo (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1995. "Heredity, or: Revising the Facts of Life" στο *Naturalizing Power: Essays in Feminist Cultural Analysis*, Sylvia Yanagisako και Carol Delaney (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1999. *Testing Women, Testing the Fetus: The Social Impact of Amniocentesis in America*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Raymond, Janice. 1994 [1979]. *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*. Teachers College Press.

Razack, Sherene. 2004. *Dark Threats, White Knights: The Somalia Affair*. Τορόντο: University of Toronto Press.

Register, Cheri. 1987. *Living With Chronic Illness: Days of Patience and Passion*. Νέα Υόρκη: Bantam.

Reid, Roddey και Sharon Traweek (επιμ.). 2000. *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Rhodes, Molly. 2000. “Wonder Woman and Her Disciplinary Powers: The Queer Intersection of Scientific Authority and Mass Culture”, στο *Doing Science and Culture: How Cultural and Interdisciplinary Studies are Changing the Way We Look at Science and Medicine*, Roddey Reid, Sharon Traweek (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

Richards, Audrey. 1956. *Chisungu: a girl's initiation ceremony among the Bemba of Northern Rhodesia*. Λονδίνο: Faber.

Robins, Robert H. 1958. *The Yurok Language*. Καλιφόρνια: University of California Publications in Linguistics 15.26.

Rosaldo, Michelle. 1994 [1974]. «Χρήση και Κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το Φεμινισμό και τη Διαπολιτισμική Κατανόηση», στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, επιμ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη. Αθήνα: Αλαξάνδρεια.

Rose, Hilary. 1994. *Love, Power and Knowledge: Towards a Feminist Transformation of the Sciences*. Κέιμπριτζ: Polity Press.

Rose, Jacqueline. 1989. *Sexuality in the Field of Vision*. Λονδίνο: Verso.

Rose, Nikolas. 2006. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Πρίνστον: Princeton University Press.

Rose, Nikolas και Carlos Novas. 2005. “Biological Citizenship”, στο *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*, επιμ. Aihwa Ong και Stephen J. Collier, σ. 439-463. Μασσαχουσέτη: Blackwell Publishing.

Ross, Fiona. 2001. “Speech and Silence: Women’s Testimony in the First Five Weeks of Public Hearings of the South African Truth and Reconciliation Commission”, στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Rosser, S. V. 1994. *Women’s Health-Missing from U.S. Medicine*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Roth, Nancy L. και Katie Hogan (επιμ.). 1998. *Gendered Epidemic: Representations of Women in the Age of Aids*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Russell, Andrew, Elisa Sobo, Mary Thompson (επιμ.). 2000. *Contraception across Cultures: Technologies, Choices, Constraints*. Οξφόρδη: Berg.

Russet, Cynthia Eagle. 1989. *Sexual Science: The Victorian Construction of Womanhood*. Κέμπριτζ: Harvard University Press.

Russo, Mary. 1994. *The Female Grotesque: Risk, Excess and Modernity*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Ruzek, S. B. 1978. *The women's health movement: Feminist alternatives to medical control*. Νέα Υόρκη: Praeger.

---. 1980. "Medical response to women's health activists: Conflict, accommodation, and cooptation", *Research in Sociology of Health Care* 1: 335-354.

---. 1993. "Toward a more inclusive model of women's health", *American Journal of Public Health* 83.

Sahlins, Marshall. 1997. *Χρήσεις και καταχρήσεις της βιολογίας: Μια ανθρωπολογική κριτική της κοινωνιοβιολογίας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εισαγωγή Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. [*The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Λονδίνο: Tavistock Publications (1977)].

Sanders, Clinton. 1989. *Customizing the Body: The Art and Culture of Tattooing*. Φιλαδέλφεια: Temple University Press.

Sawicki, Jana. 1991. *Disciplining Foucault: Feminism, Power and the Body*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Schatten, G., H. Schatten. 1983. "The Energetic Egg", *The Sciences* 23 (5): 28-34.

Scheper-Hughes, Nancy και Margaret M. Lock. 1989. "The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology", *Medical Anthropology Quarterly* 6-41.

Schiebinger, Londa. 1987. "Skeletons in the Closet: The First Illustrations of the Female Skeleton in Eighteenth-Century Anatomy", στο Catherine Gallagher και Thomas Laqueur (επιμ.), *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 1993. *Nature's Body: Gender in the Making of Modern Science*. Βοστώνη: Beacon.

---. 1989. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*. Κέιμπριτζ: Harvard University Press.

Schiesari, Juliana. 1992. *The Gendering of Melancholia: Feminism, Psychoanalysis and the Symbolics of Loss in Renaissance Literature*. Ίθακα: Cornell University Press.

Schneider, Peter και Jane Schneider. 1995. “Coitus Interruptus and Family Respectability in Catholic Europe: A Sicilian Case Study”, στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

Schwartz, Joseph. 1999. *Cassandra's Daughter: A History of Psychoanalysis*. Νέα Υόρκη: Penguin.

Scott, David. 1994. *Formations of Ritual: Colonial and Anthropological Discourses on the Sinhala Yaktovil*. Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

---. 2005. “Colonial Governmentality”, στο Jonathan Xavier Inda (επιμ.), *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Μασσαχουσέτη: Blackwell Publishing, σ. 23-49.

Σκοτ, Τζόουν Ουόλακ. 1997. «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, επιμέλεια και εισαγωγή Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 285-328. [“Gender: A useful category of historical analysis”, στο *Gender and the Politics of History*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press (1988).]

Sekula, Alan, 1986. “The body and the archive”, *October* 39: 3-65.

Sedgwick, Eve Kosofsky. 1992. “Epidemics of the will”, στο *Incorporations*, επιμ. Jonathan Crary και Sanford Kwinter. Νέα Υόρκη: Zone.

---. 1994. *Tendencies*. Durham, NC: Duke University Press.

Segal, Lynne. 1994. *Straight Sex: The Politics of Pleasure*. Λονδίνο: Virago.

Σερεμετάκη Νάντια. 1994 [1991]. *Η τελευταία λέξη: Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Seremetakis, Nadia C. 2001. "Toxic Beauties: Medicine, information, and body consumption in transnational Europe", *Social Text* 68, v. 19 (3):115-129.

Shetty, Sandhya. 1994. "(Dis)Locating Gender Space and Medical Discourse in Colonial India", στο *Eroticism and Containment: Notes from the Flood Plaine*, επιμ. Carol Siegel και Ann Kibbey. Νέα Υόρκη: New York University Press.

Shildrick, Margrit. 1997α. *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)Ethics*. Νέα Υόρκη: Routledge.

---. 1997β. "Fabrica(tions): On the Construction of the Human Body", στο *Leaky Bodies and Boundaries: Feminism, Postmodernism and (Bio)Ethics*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.

Shildrick, Margrit και Roxanne Mykitiuk (επιμ.). 2005. *Ethics of the Body: Postconventional Challenges*. Κέμπριτζ: MIT Press.

Shildrick, Margrit και Janet Price. 1996. "Breaking the Boundaries of the Broken Body", *Body & Society* 2 (4): 93-113.

Shilling, Chris. 1993. *The Body and Social Theory*. Λονδίνο: Sage.

Shohat, Ella. 1998. "Lasers for Ladies: Endo Discourse and the Inscription of Science", στο *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, Paula Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley (επιμ.). Νέα Υόρκη: New York Press.

Shore, C., 1992. "Virgin births and sterile debates: anthropology and the new reproductive technologies", *Current Anthropology* 33(3): 295-314.

Showalter, Elaine. 1987. *The Female Malady: Women, Madness and English Culture, 1830-1980*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.

---. 1993. "On Hysterical Narrative", *Narrative* 1, 1 January: 24-35.

Singer, Linda. 1993. "Regulating Women in the Age of Sexual Epidemic", στο *Erotic Welfare: Sexual Theory and Politics in the Age of Epidemic*, Linda Singer, Judith Butler και Maureen MacGrogan. Νέα Υόρκη: Routledge.

Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ελεωνόρα. 1991. «Η Προβληματική του Γυναικείου Ζητήματος: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις», στο *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*. Αθήνα: Ο Πολίτης.

Smelik, Anneke και Nina Lykke (επιμ.). 2008. *Bits of Life: Feminism at the Intersections of Media, Bioscience and Technology*. Σιάτλ: University of Washington Press.

Smith, B. 1982. "Black women's health: Notes for a course", στο *But some of us are brave: Black women's studies*, G. T. Hull, P.B. Scott, και B. Smith (επιμ.) 54-68. Old Westbury, NY: Feminist Press.

Smith-Rosenberg, Carroll. 1972. "The Hysterical Woman: Sex Roles and Role Conflict in Nineteenth Century America", *Social Research* 39: 652-78.

Sobchack Vivian. 1991. "Baudrillard's Obscenity", *Science-Fiction Studies* 18, 327-329.

Soloway, Richard. 1990. "The sterilization law", στο *Demography and Degeneration*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Sontag, Susan. 1993 [1979]. *Η νόσος ως μεταφορά: Το AIDS και οι μεταφορές του*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος και Στέφανος Ροζάνης. Αθήνα: Ύψιλον.

Spanier, B. 1991. "Gender and Ideology in Science: A Study of Molecular Biology", *National Women in Science Association Journal* 3: 167-98.

---. 1995. *Im/partial Science: Gender Ideology in Molecular Biology*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Spelman, Elizabeth. 1982. "Woman as Body: Ancient and Contemporary Views", *Feminist Studies* 8 (1): 109-31.

Spitzack, Carole. 1988. "The confession mirror: Plastic images for surgery", *Canadian Journal of Political and Social Theory* 12.1-2: 38-50.

Spivak, Gayatri. 2005. «Η γαλλική φεμινιστική θεωρία σε διεθνές πλαίσιο αναφοράς», μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος 2006. ["French Feminism in an International Frame", στο *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*, Νέα Υόρκη: Methuen, 1987, σελ. 134-53].

Squires, Juidith. 1996. "Fabulous Feminist Futures and the Lure of Cyberculture", στο J. Dovey (επιμ.), *Fractal Dreams: New Media in Social Context*. Λονδίνο: Lawrence and Wishart.

Stabile, Carol. 1992. "Shooting the Mother: Fetal Photography and the Politics of Disappearance", *Camera Obscura* 29 (Ιανουάριος 1992): 179-205.

Στέκα, Χρυσούλα και Αγγέλα-Δανάη Καλογρίδη. 1994. «Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής: Η επιστήμη στην υπηρεσία των γυναικών ή οι γυναίκες στην υπηρεσία της επιστήμης;», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7.

Stephens, Sharon. 1995. "Physical and Cultural Reproduction in a Post-Chernobyl Norwegian Sami Community", στο Ginsburg και Rapp (επιμ.), *Conceiving the New World Order*.

Stewart, Michael. 1992. "'I can't drink beer I've just drunk water': alcohol, bodily substance and commensality among Hungarian Rom", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge, σελ. 137-56.

Stolcke, Verena. 1994. «Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής: Η παλιά αναζήτηση της πατρότητας», *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό* 7.

Stoler, Ann Laura. 1989. "Making empire respectable: The politics of race and sexual morality in 20th-century", *American Ethnologist* 16(4): 634-660.

---. 1995. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham: Duke University Press.

Stone, Allucquère Rosanne (Sandy). 1992. "Will the real body please stand up?", στο *Cyberspace: First Steps*, επιμ. M. Benedikt. Κέιμπριτζ: MIT Press.

---. 1998 [1987]. "The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto", στο *The Visible Woman: Imaging Technologies, Gender, and Science*, επιμ. Paula A. Treichler, Lisa Cartwright και Constance Penley. Νέα Υόρκη: New York Press.

Strathern, Marilyn. 1992. *After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

1994 [1980]. «Ούτε Φύση ούτε Πολιτισμός: η Περίπτωση Hagen», στο *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο* Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

---. 1995. «Displacing Knowledge: Technology and the Consequences for Kinship», στο *Conceiving the New World Order*, Faye Ginsburg και Rayna Rapp (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

---. 2008. [1992]. *Αναπαράγοντας το Μέλλον: Ανθρωπολογία, Συγγένεια και Νέες Τεχνολογίες Αναπαραγωγής*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, επιμ. Ουρανία Αστρινάκη, εισαγωγή Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Stryker, Susan. 1995. "Transsexuality: The postmodern body and/as technology", *Exposure* 30 (1-2).

Sturken, Marita. 1997. *Tangled Memories: The Vietnam War: The Aids Epidemic, and the Politics of Remembering*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Sweetman, Paul. 2004 [1999]. "Σημαδεμένα σώματα, ανθιστάμενες ταυτότητες; Τατουάζ, πέρσινγκ και η αμφισημία της αντίστασης», στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Τα Όρια του Σώματος*. Αθήνα: Νήσος.

Tabet, Paola. 1987. "Imposed Reproduction: Maimed Sexuality", *Feminist Issues* 7 (2): 3-32.

Talle, Aud. 1993. "Transforming Women into 'Pure' Agnates: Aspects of female infibulation in Somalia", στο *Carved Flesh/Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practices*, επιμ. Vigdis Broch-Due, Ingrid Rudie και Tone Bleie. Οξφόρδη: Berg, σ. 83-106.

Tate, Shirley. 2004 [1999]. «Κάνοντας το σώμα σου, υπογραφή σου: Άρση βαρών και μορφές παραβατικής θηλυκότητας», *Σύγχρονα Θέματα* 85: 61-66 (αφιέρωμα στον αθλητισμό, επιμ. Α. Αστρινάκης, Δ. Μακρυγιώτη).

Taussig, Karen-Sue, Rayna Rapp και Deborah Heath. 2005. “Flexible Eugenics: Technologies of the Self in the Age of Genetics”, στο Jonathan Xavier Inda (επιμ.), *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Μασσαχουσέτη: Blackwell Publishing, σ. 194-214.

Taussig, Michael. 1980α. *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

---. 1980β. “Reification and the Consciousness of the Patient”, *Social Science and Medicine* 14: 3-13.

---. 1984. “Culture of Terror, Space of Death: Roger Casement’s Putumayo Report and the Explanation of Torture”, *Comparative Studies in Society and History* 26 (3): 467-497.

---. 1987. *Shamanism, Colonialism, and the Wild Man: A Study in Terror and Healing*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Terranova, Tiziana. 1996. “Post-human Unbounded: Artificial evolution and high-tech subcultures”, στο *Future Natural: Nature, Science, Culture*, επιμ. G. Robertson, M. Marsh, L. Tickner, J. Bird, B. Curtis και T. Putnam. Λονδίνο: Routledge.

Terry, Jennifer. 1995. “Anxious Slippages between ‘Us’ and ‘Them’: A Brief History of the Scientific Search for Homosexual Bodies”, στο *Deviant Bodies*, Terry, Jennifer και Jacqueline Urla (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Todeschini, Maya. 2001. "The Bomb's Womb? Women and the Atom bomb", στο *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*, Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele και Pamela Reynolds (επιμ.). Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Trakas, Deanna and Emilio Stanz (επιμ.). 1992. *Studying Childhood and Medicine Use*. Αθήνα: Zeta Medical Publications.

Τράκα, Ντιάνα. 2007. «Η Ιατρική στην Αρχαιότητα: Μια Ανθρωπολογική Οπτική», επιμέλεια και εισαγωγή αφιερώματος «Ιστορία της Ιατρικής στην Ελλάδα», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες* 102.

Treichler, Paula. 1987. "AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: an Epidemic of Signification", *October* 43, 31-70.

---. 1990. "Feminism, medicine, and the meaning of childbirth", στο *Body/Politics: Women and the Discourses of Science*, Mary Jacobus, Evelyn Fox Keller, Sally Shuttleworth (επιμ.). Νέα Υόρκη: Routledge.

Treichler, Paula A., Lisa Cartwright και Constance Penley. 1998. *The Visible Woman: Imagining Technologies, Gender, and Science*, (επιμ.). Νέα Υόρκη και Λονδίνο: New York Press.

---. 1989. "Aids, Homophobia and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification", στο *AIDS: Cultural Analysis/ Cultural Activism*. Κέμπριτζ: MIT Press.

Tsing, Anna. 1990. "Monster Stories: Women Charged with Perinatal Endangerment", στο *Uncertain Terms: Negotiating Gender in American Culture*, Faye Ginsburg και Anna Tsing (επιμ.). Βοστόνη: Beacon Press.

Tuana, Nancy. 1993. "The Hysteria of Women", στο *The Less Noble Sex*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Tzelepis, Elena και Athena Athanasiou (επιμ.). 2010. *Rewriting Difference: Luce Irigaray and 'the Greeks'*. Νέα Υόρκη: State University of New York Press.

Urla, Jacqueline. 1993. "Cultural politics in an age of statistics: Numbers, nations and the making of Basque identity", *American Ethnologist* 20: 818-43.

Urla, Jacqueline και Alan C. Swedlund. 2000. "The Anthropometry of Barbie: Unsettling Ideals of the Feminine Body in Popular Culture", στο *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Basic Books.

Vance, Carole S. (επιμ.). 1984. *Pleasure and Danger: Towards a Politics of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Routledge & Kegan Paul.

van Nieuwkerk, Karin. 1992. "Female entertainers in Egypt: drinking and gender roles", στο *Alcohol Gender and Culture*, Gefou-Madianou, Dimitra (επιμ.), σελ. 35-47. Νέα Υόρκη: Routledge.

Venner, Fiammetta. 1999. «Το Κίνημα Υπέρ της Ζωής στην Ευρώπη», στο *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη* (πρακτικά συνεδρίου). Αθήνα: Νεφέλη.

Vigarello, Georges. 2004. *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Wakeford, Nina. 1997. "Cyberqueer", στο A. Medhurst και S. Munt (επιμ.), *Lesbian and Gay Studies: A Critical Introduction*. Λονδίνο: Cassell.

Ward, Martha. 1993. "A Different Disease: HIV/AIDS and Health Care for Women in Poverty", *Culture, Medicine and Psychiatry* 17, 4.

Watney, Simon. 1989α. *Policing Desire*, 2^η έκδοση. Μιννεάπολη: University of Minnesota Press.

---. 1989β. “Missionary Positions: AIDS, ‘Africa,’ and Race”, *differences* 1 (1): 83-100.

---. 1990. “Representing AIDS”, στο *Ecstatic Antibodies: Resisting the AIDS Mythology*, Teresa Boffin, Sunil Gupta (επιμ.). Λονδίνο: Rivers Oram.

Weed, Elizabeth (επιμ.). 1997. *Feminism Meets Queer Theory*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Weeks, Jeffrey. 1987. “Questions of Identity”, στο *The Cultural Construction of Sexuality* Pat Caplan (επιμ.). Λονδίνο: Tavistock Publications Ltd.

Weiss, Gail. 1995. “Sex-Selective Abortion: A Relational Approach”, *Hypatia*.10(1): 202-217.

Wendell, Susan. 1992. “Toward a Feminist Theory of Disability”, στο *Feminist Perspectives in Medical Ethics*, Helen Bequaert Holmes και Laura M. Purdy (επιμ.). Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

---. 1996. *The Rejected Body*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

---. 2002. *Gender in Real Time: Power and Transience in a Visual Age*. Νέα Υόρκη: Routledge.

White, Deborah Elise. 1989. "Studies on Hysteria: Case Histories and the Case Against History", *MLN (Modern Language Notes)* 104, no. 5: 1034-49.

White, E. C. (επιμ.). 1990. *The Black Women's Health Book: Speaking for Ourselves*. Σιάτλ: Seal Press.

Wittig, Monique. 2006 [1981]. «Δεν γεννιέσαι γυναίκα», στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, επιμέλεια και εισαγωγή Αθηνά Αθανασίου, Αθήνα: Νήσος, σελ. 409-422.

Woodward, Kathleen. 1988-89. "Youthfulness as a Masquerade", *Discourse* 11 (1): 119-42.

---. 1991. *Aging and Its Discontents: Freud and Other Fictions*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Woodward, Kathleen και Murray M. Schwartz (επιμ.). 1986. *Memory and Desire: Aging, Literature, Psychoanalysis*. Μπλούμινγκτον: Indiana university Press.

Yannakopoulos, Kostas. 1995. "Jeux du désir, jeux du pouvoir: Corps, emotions et identité sexuelle des homes au Pirée et à Athènes". Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales, Παρίσι.

Yoneyama, Lisa. 1999. *Hiroshima Traces: Time, Space, and the Dialectics of Memory*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Young, Iris Marion. 1990. *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Zambrana, Ruth E. 1987. "A research agenda on issues affecting poor and minority women: A model for understanding their health needs", *Women and Health* 12, 5-24.

Zarkovic Bookman, M. 1997. *The demographic struggle of power*. Λονδίνο: Frank Cass.

Ziarek, Ewa Plonowska. 2005. "The Abstract Soul of the Commodity and the Monstrous Body of the Sphinx: Commodification, Aesthetics, and the Impasses of Social Construction", *differences* 16: 2, σ. 88-115.

Χατζηκυριάκου, Κώστας. 2003. «Πού γίνεται η δοκιμή του Turing;», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 83, σ. 77-83.

Ψαρρά, Αγγέλικα. 1993. «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίνη* 6:31-54.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον Κώστα Γιαννακόπουλο, τη Βενετία Καντσά, τη Βασιλική Μουτάφη και τον Άκη Παπαταξιάρχη για την πρόσκληση της συγγραφής αυτής της μελέτης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Ελένη Παπαγαρουφάλη για την ευαίσθητη ανάγνωση και τα δημιουργικά σχόλιά της, αλλά και στις καθηγήτριάς μου Veena Das και Rayna Rapp που ενέπνευσαν πριν από χρόνια το ενδιαφέρον μου για τη σύνδεση φύλου και βιο-επιστήμης.